अथ सप्तमः पटलः।

अथाखिलेशार्चनमुच्यतेऽधुना
पुमर्थसर्वस्वविधायि यज्वनाम्।
तदीयसंस्थापनकर्म यत्कृते
समीरितं स्वागमसारसङ्ग्रहात्।।१।।

विमर्शिनी।

प्रतिष्ठितस्य देवस्य पूजाया अवश्यकर्तव्यत्वात् प्रतिष्ठानन्तरमेव पूजाविधानं सप्तमेन पटलेनाभिदधानस्तत्सङ्गतिं योजयति - अथाखिलेति। अथ प्रतिष्ठाकथनानन्तरम् अधुना इदानीं प्राप्तकालत्वाद् अखिलेशार्चनम् अखिलेशानां विष्ण्वादिकानां सप्तानां देवानामर्चनमुच्यते। अस्माभिरिति शेषः। तदर्चनां यज्वनां यजमानानां पुमर्थसर्वस्वविधायि पुरुषार्थचतुष्टयस्यापि सम्पादनस्वभावम्। यत्कृते यस्यार्चनस्यापेक्षया तदीयसंस्थापनकर्म तत्प्रतिमानां सम्यक् प्रतिष्ठाकर्म स्वागमसारसङ्ग्रहात् स्वस्वागमानां सारं संगृह्य समीरितं सम्यग्विभज्योक्तम्।।१।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

अथ प्रतिष्ठायामेव 'आराध्य योगकमलं नियमार्चनार्थं' 'कृत्वाग्रतः स्थण्डिलम्' इत्येवं प्रवर्तिताया नित्यपूजाया विधानं वक्तुमारभते - अथाखिलेशार्चनमिति। पुमर्थसर्वस्वविधायीति कर्तुस्तद्वंश्यानाञ्च धर्मार्थादिपुरुषार्थानां तदवान्तरभेदानाञ्च सम्पादकम्। देवस्य नित्यपूजायास्तत्प्रतिष्ठाशेषत्वेऽप्यस्ति प्राधान्यमिति भावः। यद्वा नित्यपूजेयं यज्वनामेवाभिप्रेयते, यद् ग्रन्थारम्भ उक्तं 'नित्यं समाराध्नुयामि'ति। तया चोक्त्या देवस्य नित्यपूजैवोक्ता स्यात् प्रकाराविशेषात्। तस्याश्च स्वयमेव प्राधान्यमिति। प्राधान्यमेव दर्शयति - तदीयसंस्थापनकर्मेति। यत्कृत इति यदर्थतया। स्वागमसारसंग्रहादित्यखिलेशार्चनामित्यत्रापि योज्यम्।।१।।

स्नात्वाचम्य विधानतः सुरगृहं सम्प्राप्य सम्पूज्य च
द्वास्थावन्तरुपेत्य देवमाभिवन्द्यापास्य निर्माल्यकम्।
बिम्बाद्यं मनुविद्[१] विशोध्य सलिलैराराध्य पुष्पैर्लिपि-
न्यासान्तं विदधीत दर्शितदिशासीनः स्वयं दक्षिणे।।२।।

विमर्शिनी।

नित्यपूजारम्भे परिपाटिमाह - स्नात्वेति। विधानतः स्नात्वा विधानत आचम्येति मन्त्रस्नानं मन्त्राचमनं चोक्तम्। सुरगृहं देवालयं सम्प्राप्य द्वास्थौ स्वस्वमन्त्रेण संपूज्य चकारात् तदनुज्ञां गृहीत्वान्तरुपेत्य देवमभिवन्द्य मनुविद् निर्माल्यापासनादिमन्त्रज्ञो गुरुः निर्माल्यमपास्य बिम्बाद्यं बिम्बपीठगर्भ गृहादिकं सलिलैर्विशोध्य पुष्पैराराध्य स्वयं दक्षिणे भाग आसीनः दर्शितदिशा अधिवासपटलोक्तमार्गेण लिपिन्यासान्तं विदधीत।।२।।

विवरणम्।

स्नात्वाचम्य विधानत इति।

अस्त्रेणादाय मृत्स्नां[२] शुचिसलिलतटे न्यस्य संप्रोक्ष्य भङ्क्त्वा
द्वेधैकांशान्मलस्नानकृदुचितमनुर्न्यस्तमन्त्रोऽपरांशम्।
त्रेधा भङ्क्त्वाभिजप्यास्त्रमनुमपरस्तैः क्रमात्तोयगस्सन्
दिग्बन्धं दिव्यतीर्थानयनमपि चरेद्विग्रहालेपनञ्च।।

---

१. 'सालेलैर्विशोध्य कुसुमं चाराध्य तद्दक्षिणे स्वासीनः कथितक्रमेण लिपिविन्यासान्तिमं प्राचरेच्।। प्र' ख. पाठः, २. 'मृत्सां' ग. घ. च. छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

मन्त्री मूलकृताघमर्षणविधिः स्नातोऽथ मूलाङ्गकैः
प्रोक्ष्यान्याम्बरधृक् कृताचममनुन्यासोऽरुणोपस्थितिम्।
कृत्वा कल्पविदासनादिमनुभिस्सन्तर्प्य हुत्युक्तव-
द्देवादीनपि भूय आत्महृततत्तीर्थो लयाङ्गं चरेत्।।

इति। संप्रोक्ष्येति। अस्त्रेणेत्यनुषङ्गः। मलस्नानकृदिति। यथोक्तम् -

"कक्षपक्षादिरन्ध्रेषु समालिप्य मृदैकया।
मृदास्त्रेणैव तत्स्नानं मलस्नानं विदुर्बुधाः।।"

इति। उचितमनुरिति च तत्कालविशेषणम्। प्रणवोऽस्त्रं वोचितो[१] मनुरभिप्रेतः। मज्जेत्रिरोमि[२]त्यप्युक्तम्। न्यस्तमन्त्र इति। पुनरुत्तीर्य मूलमन्त्रस्य प्राणायामादिपूर्व[३]क-मक्षराङ्गन्यास उक्तः। अस्त्रमनुमपरत इति। तानंशानस्त्रमूलमन्त्रप्रणवैः क्रमादभि-जप्येत्यर्थः। तैरिति। तैरभिजप्तांशैस्तैरेव च मन्त्रैरित्यर्थः। तत्रास्त्रजप्तेनास्त्रेण पूर्वादिदिक्षु क्षेपेण तद्बन्धनं, मूलजप्तेन मूलेनैव तत्र जले समालोडनेन दिव्यतीर्थभावना। द्वादशान्ता-दादित्यमण्डलाद्वा मन्त्रमयतीर्थावाहनमप्यानयनपदेन सूचितम्। विग्रहालेपनञ्चेति। प्रणवज[४]प्तेन प्रणवेन मूर्धादिस्वविग्रहे समालेपनमुक्तम्। तदुक्तम् - 'आलिप्यापादत' इति। यद्वा जलेन सहाभिषेकः। यदप्युक्तं -

'ब्रह्मजप्तेन मूर्धादिपादान्तमभिषेचयेत्'।

इति। प्रोक्ष्येति तत्रैव स्थित्वात्मन्यभिषेक उक्तः। म[५]न्त्रीति तत्तद्देवमन्त्रविदित्युक्तम्। अरुणोपस्थितिस्सूर्योपस्थानम्।

कल्पविदिति यथोक्तम् -

"तैरेव प्रोक्षणं कृत्वा ततः कुर्यादुपस्थितिम्।
अर्कमण्डलमध्ये तं देवं ज्योतिर्मयं विभुम्।।
ध्यात्वार्घ्यं विधिवद्दद्यान्मूलमन्त्रमनुस्मरन्।
तेनैवोपस्थितिं कुर्याद्"।।

इति। हुत्युक्तवदिति। वक्ष्यति च - 'सतारभूरादिकपीठिकाणुभि'रित्यादि। प्रणवव्याहृतयस्तु न तर्पणे स्युरिति ज्ञेयम्। देवादीनपीति। संग्रहतो विस्तारतो वा देवर्षिपितर इति।

---

१. 'तम' क. ङ. पाठः, २. 'मिति ह्यप्यु' ख. घ. ङ. च. पाठः, ३. 'पूर्वम', ४. 'जप्तप्र' ग. पाठः, ५. 'तन्त्री' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

"पित्रादयस्त्रिभिः पानैर्ब्रह्माद्या मार्जनैस्त्रिभिः।
सूर्यसोमौ परैः प्राणापानौ नासत्यदस्रकौ।।
हृदीश्वरो महाविष्णुर्वा मूर्धनि सदाशिवः।
स्मर्तव्यो वा सदा विष्णुर्मन्त्रिणाचामकर्मणि।।"

इति। पित्रादय इति पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च। ब्रह्माद्या इति ब्रह्मा विष्णू रुद्रश्च, ब्रह्मा दक्षोऽग्निश्च वा। परैरिति चक्षुषोर्नसोः श्रोत्रयोश्च स्पर्शनैः। शिवस्कन्दादिष्वीश्वरस्सदाशिव[1]श्च, विष्णुदुर्गादिषु महाविष्णुस्सदाविष्णुश्च। मन्त्रिणेति। मनसा ओं पितरस्तृप्यन्त्वित्याद्यनुस्मरणमुक्तमिति। सम्पूज्य च द्वास्थाविति। तत्तन्मन्त्रेण पुष्पाराधनपूर्वकमर्घ्यदानं वन्दनञ्चोक्तम्। तदनुज्ञापनार्थमेतत्। द्वास्थौ च बहिरन्तर्वोभयतोऽपि वा सम्भविनौ गृह्येते। वक्ष्यति च - 'प्रासादान्तर्बहिरि,त्यादि। अन्तरुपेत्येति। विधानत इत्यनुषङ्गः। यथोक्तं -

"वायुना द्वारमुद्धाट्य दक्षिणाङ्घ्रिपुरस्सरम्।
निभृतं प्रविशेदन्तरग्रसूत्रमनाक्रमन्।।"

इति। देवमभिवन्द्येति।

"ह्योनीतान्तर्मुखावस्थं ध्रुवेणोभयतोमुखीम्।
नीत्वावस्थां प्रदीपञ्च दर्शयेन्मङ्गलानि च।।
नेत्रेण पु[2]ष्पं त्वाराध्य दत्त्वार्घ्यमुपचारतः।
अभिवाद्याभिवन्द्याथानुज्ञां गृह्णीत तारतः।।"

इति। नेत्रेण दर्शयेदिति योज्यम्। अपास्य निर्माल्यकमिति मनुविद्विधानत इति च योज्यम्। वक्ष्यति च -

"निर्माल्यं व्यपनीय विश्वमनुना विष्णौ परेष्वस्त्रतो मन्त्री"

इति। तच्च निर्माल्यं तत्तन्निर्माल्यधारिण्यर्घ्यपूर्वकं विनियोज्य पुनरेव तदीयनिर्माल्यापा[3]सनादिकमिति ज्ञेयम्। समर्प्य तस्मै देवोपभुक्तमखिलमिति चोक्तम्। मनुविद् विशोध्य सलिलैरिति। लौकिकमार्जनसंक्षालनानन्तरमस्त्रेण सोपाना[4]दि सर्वं संक्षालयेत्। यदुक्तं -

---

१. 'व विष्णु', २. 'ष्पमा' क. पाठः, ३. 'वसाना' क. ग. घ. च. पाठः, ४. 'नतलादि' ख. ग. ङ. च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

"मण्डपादिबहिस्सर्वं मार्जनं क्षालनं तथा।
परिवारकैस्तु कर्तव्यं बलिपीठान्तमेव च।।"

इति।

'सम्मार्ज्यालेपयेत् तत्र प्रोक्षयेद् गन्धवारिणा'।

इति च। ततः कटाहसंभृतेन शोषणादिसंस्कृतेन जलेन पीठं बिम्बं पुनः पीठञ्च निजनिजास्त्रेण संक्षाल्य पुनः स्वस्वोचितै[1]र्मूलपञ्चतत्त्वादिमनुभिः पुरुषरुद्रसूक्तादिभिश्च बिम्बं शक्तिश्रीसूक्तादिभिश्च पीठमभिषिञ्चेदिति भावः। आराध्य पुष्पैरिति। सद्यो बिम्बे पुष्पचूडनं विधाय मूलेन बिम्बे शक्त्या पीठे च पुष्पाराधनं विदध्यात्। तदुक्तम्-

'अशून्यमस्तकं लिङ्गमभिषेकार्चनादिषु'।

इत्यादि। स्वयं दक्षिण आसीनो दर्शितदिशा लिपिन्यासान्तं विदधीतेत्यन्वयः।

'विदिक्सूत्रं परित्यज्य दक्षिणं पार्श्वमाश्रितः'।

इति चोक्तम्। दक्षिणशब्देन देवस्य याम्यदिग्भाग उक्तः। तदाभिमुख्योपपत्तेर्दक्षिण-दिक्सूत्रपरित्यागोऽपि लभ्यते। तत्र स्वासने प्राङ्मुखतयोदङ्मुखतया वासनं स्यात्। दर्शितदिशेति ध्यानाधिवासप्रकरण इति भावः।।३।।

प्रत्यक्चितिं परिजपन्नहहेति मूल-
चक्रादुदस्य परमात्मनि संविलाप्य।
मन्त्रात्मना परिणमय्य सुधीर्हृदब्ज-
मध्ये सुयोजयतु सादिमनुप्रजापी।।३।।

विमर्शिनी।

सुधीः बुद्धिकौशलयुक्तो गुरुः अहहेति परिजपन् प्रत्यक्चितिं जीवात्मानं मूलचक्राद् मूलाधाराद् उदस्य ऊर्ध्वं नीत्वा परमात्मनि संविलाप्य मन्त्रात्मना परिणमय्य मूलप्राणायामेन मन्त्रमूर्तिरूपत्वं भावयित्वा सादिमनुप्रजापी आदिः प्रणवः मनुः मूलमन्त्रः प्रणवसहितमूलं जपन् हृदब्जमध्ये हृदयकमलकर्णिकायां सुयोजयतु सुस्थितं यथा भवति तथा योजयेत्।।३।।

---

१. 'चारकै' ख. घ. ङ. च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

अथ तत्र यत्प्रदिष्टं 'तदनु पवनयामाद्यर्चनाख्यास्[१]यमानक्रमत' इति तदुक्तेरयमवसर इत्याशयेनाह - प्रत्यक्चितिमिति। अहहेति परिजपन् मूलचक्रात् प्रत्यक्चितिमुदस्य परमात्मनि संविलाप्येति योजना। प्रत्यक्चितिः स्वजीवचैतन्यं मूलचक्रं मूलाधारपद्मं परमात्मा द्वादशान्तपद्मा[२]ावस्थितः। सादिमनुप्रजापीति। आदिः प्रणवः। सुधीरित्यस्यायमाशयः प्रत्यक्चिति[३] कुण्डलिन्यभिन्नमहहेत्युद्बोध्य प्रणवेनो[४]दानमुद्रयोर्ध्वं नयन् बीजबिन्द्वाद्यंशविलयक्रमेण शान्तदशायां द्वादशान्तस्थपरमात्मनि सम्यग्विलयं नीत्वा पुनश्शान्तशक्त्याद्यंशप्रसरक्रमेण मूलमन्त्रमुच्चरंस्तदाकारेण परिणामं नयन्नानीतिमुद्रया हृदि योजयेदिति।।३।।

त[५]स्यैशलैङ्गिकविराण्मयविग्रहात्म-
भावक्रमात् परिणतिं विदधद् विधाय।
मूलेन वायुयमनत्रितयं तदाधा-
रार्थं प्रविन्यसतु चात्मनि योगपीठम्।।४।।

विमर्शिनी।

तस्य आत्मनः ऐशलैङ्गिकविराण्मयविग्रहात्मभावक्रमात् परसूक्ष्मस्थूलस्वरूपमूर्तित्वेन परिणतिं परिणामं विदधत् कुर्वाणो मूलेन वायुयमनत्रितयं प्राणायामत्रयं विधाय तदाधारार्थं तस्योपाधिसिद्ध्ये चात्मनि स्वशरीरे योगपीठं प्रविन्यसतु। इह पीठन्यासे मन्त्रा वक्ष्यमाणायाः पीठपूजाया अवगन्तव्याः।।४।।

विवरणम्।

तस्येति। ऐशलैङ्गिकविराण्मयविग्रहात्मशब्दैः समष्टिमयानां परसूक्ष्मस्थूलरूपाणामात्मनां ग्रहणम्। मूलेन वायुयमनत्रितयमिति। अयमेवंविध एव प्राणायामः 'तदनु पवनयामे'ति पुरोक्त इति प्रतिपत्तव्यम्। सो[६]ऽयं मन्त्रोदयप्राणायामः।।४।।

---

१. 'दि' क. पाठः, २. 'ञ्शेऽव' ङ. छ. पाठः, ३. 'तिकु' ख. ग. घ. च. पाठः, ४. 'नादायसमु' क. 'नोदासमु' ख. ग. ङ. छ. पाठः, ५. 'तत्तादृगात्मतनुतत्परिषत्प्रपञ्चभावेन तत्परि' ख. पाठः, ६. 'यो' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

न्यस्येद् गुरून् मूर्धनि मूलचक्रे
गणेश्वरं चाहृदयं तदादि।
आधारशक्त्यादि गणं क्रमेण
तथा पृथिव्यन्तिममूर्ध्वमूर्ध्वम्॥५॥

विमर्शिनी।

गुरून् मूर्धनि न्यस्येत्। मूलचक्रे मूलाधारे गणेश्वरं च, तदादि मूलाधारादि आहृदयं हृदयान्तम् ऊर्ध्वमूर्ध्वमाधारशक्त्यादि पृथिव्यन्तिमं गणं च क्रमेण न्यस्येत्॥५॥

ऊर्वंसयुग्मोरुषु नाभिमूल-
पार्श्वास्यपार्श्वेषु च दक्षिणादि।
अष्टौ प्रविन्यस्यतु धर्मपूर्वान्
सत्त्वादिकं व्यापितयेह मध्ये॥६॥

विमर्शिनी।

ऊर्वंसयुग्मोरुषु ऊरावंसयुग्मे ऊरौ च नाभिमूलपार्श्वास्यपार्श्वेषु नाभिमूले पार्श्वे आस्ये पार्श्वे च दक्षिणादि क्रमेण धर्मपूर्वान् धर्मज्ञानादीनष्टौ प्रविन्यस्यतु। सत्त्वादिकं व्यापितया व्यापकत्वेन इह मध्ये धर्माद्यष्टानां मध्यप्रदेशे च॥६॥

विवरणम्।

दक्षिणादीति। दक्षिणोर्वादीत्यर्थः। प्रादक्षिण्येनैषां[१] न्यास इति भावः॥६॥

हृत्पुण्डरीकेऽर्चनवक्ष्यमाण-
न्यायेन पद्मादिसमष्टिनिष्ठम्।
विन्यस्य तस्मिन् परिकल्पयेच्च
मान्त्रं चिदानन्दघनं महस्तत्॥७॥

विमर्शिनी।

हृत्पुण्डरीके हृदयपद्मे अर्चनवक्ष्यमाणन्यायेन पूजायां वक्ष्यमाणरीत्या पद्मादिसमष्टिनिष्ठं पद्मादिसमष्टिपर्यन्तं सर्वं विन्यस्य तस्मिन् मान्त्रं मन्त्रसम्बन्धि चिदानन्दघनं

---

१. 'ष न्या' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

धृतकाठिन्यवच्चैतन्यामृतसान्द्ररूपं तत् प्रस्तुतं महस्तेजः परिकल्पयेच्च।।७।।

विवरणम्।

हृत्पुण्डरीक इति। सत्यनन्ते तं पद्मञ्च मध्ये तदीयदलकेसरेषु अध आरभ्य विष्वङ्मण्डलद्वयं तृतीयं कर्णिकायामेवैवमात्मन्यासो, नवशक्तीस्त्वध आरभ्याष्टदलेषु कर्णिकायाञ्च मध्ये समष्टिं न्यसेदिति। तस्मिंस्तन्मान्त्रं महः परिकल्पयेच्चेत्यन्वयः।।७।।

तत् तेजः प्रियदर्शनं विभुमभिध्याया[१]र्चयित्वा धिया
सञ्जप्याप्ययवर्त्मना मनुममुं तेजोमयं भावयेत्।
धाम्नोऽस्मात् परचित्सुधाद्रवमयात् तेजःकणं स्वाञ्जलौ
मन्त्री पिङ्गलया निपात्य करयोस्तद्भावनां प्राचरेत्।।८।।

विमर्शिनी।

तदेव तेजः प्रियदर्शनं मनोहररूपं विभुं देवम् अभिध्याय ध्यात्वा धियार्चयित्वा मानसपूजां कृत्वा। मानसपूजामन्त्रास्तन्मुद्राश्च द्वादशात् पटलाद् ग्राह्याः। अमुं मनुम् अप्ययवर्त्मना प्रातिलोम्येन संजप्य अमुं देवं तेजोमयं भावयेत्। मन्त्री मन्त्रतेजसोरेकरूपत्वं जानन् परचित्सुधाद्रवमयात् परचैतन्यामृतद्रवरूपाद् अस्माद् धाम्नः तेजसः तेजःकणं तेजोलेशं स्वाञ्जलौ पिङ्गलया पिङ्गलाद्वारेण निपात्य पातयित्वा करयोः तद्भावनां मन्त्रभावनां प्राचरेत्।।८।।

विवरणम्।

तदिति। निगमागमादिप्रसिद्धं यद्वा 'मन्त्रात्मना परिणमय्य' 'तस्ये'त्येवं प्रकृतं परामृश्यते। मान्त्रशब्देनैव मूलोच्चारणेनेति लभ्यते। परिकल्पयेदिति तत्रावाहनमुद्रया कल्पनामात्रमुक्तम्। यद्वा द्वादशान्तात्प्रणवोपचाराद्यावाहनधर्मेणावाहनमुक्तम्। मूर्तिरपि पूर्वं[२] कल्पिता चेत्तस्यामावाह्य व्यापकाङ्गन्यासाद्यपि कार्यम्। प्रियदर्शनं विभुमिति

---

१. 'य स्वयं मन्त्रवित्

कर्मात्मा हृदयाम्बुजाग्रदलसंस्थः कर्णिकासंस्थितम्।
तारोच्चारपरिस्रवाद्भिरमृतै रक्तारविन्दोदरा-
दभ्यर्हैरुपहारकैर्निजमहाभूतात्मकैस्तं यजेत्।।
यो ब्रह्माद्यणुना समर्प्य परमायात्मानमप्यात्मने
सञ्जे' ख. पाठः, २. 'पूर्वक' क. घ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

तत्कालविशेषणम्। पक्षत्रयेऽपि समानमेतत्। अर्चयित्वा धियेति प्रणवं शक्तिं वोच्चरन् द्वादशान्तादमृतमयं जलगन्धादि विभाव्य तेन मानसपूजोक्ता। सञ्जप्याप्ययवर्त्मना मनुमिति। अप्ययः संहारः। अष्टार्णषडर्णयोरक्षरवैलोम्यमितरेषां पदवैलोम्यम्। अमुमिति प्रकृतविभोर्ग्रहणम्। मन्त्रीति सकृन्मनसा मन्त्रोच्चारणमुक्तम्। यद्वोक्ताप्ययभेदविदित्यर्थः। करयोस्तद्भावनामिति। मन्त्रभावनां सकलविग्रहन्यास[1]जपपूजादिशेषतयेति भावः। स्वदेहस्य तदाधारभावना स्वान्तर्मुखजीवचिद्रूपस्य तद्भावना हृदयभावनेत्यप्यर्थात्सूचिता[2]॥८॥

व्यापय्य तारपुटितेन मनूत्तमेन
दोष्णोः क्रमेण तलपृष्ठकपार्श्वकेषु।
ताराभिरुद्धमनुवर्णगणं सहार्दं
न्यस्येत् स्वकल्पकथितक्रमतोऽङ्गुलीषु॥९॥

विमर्शिनी।

तारपुटितेन मनूत्तमेन मूलेन दोष्णोः करयोस्तलपृष्ठकपार्श्वकेषु क्रमेण व्यापय्य ताराभिरुद्धमनुवर्णगणं प्रणवपुटितान् मूलमन्त्राक्षरान् सहार्दम् अन्ते नमोयुक्तानङ्गुलीषु स्वस्वकल्पकथितक्रमतो न्यस्येत्॥९॥

विवरणम्।

तारपुटितेनेति। नमोन्तेनेत्यपि द्रष्टव्यम्। सहार्दमिति। नमोन्तम्।

'न्यासोऽङ्गुष्ठे प्रदेशिन्या तेनाङ्गुलिषु दोस्तले।
स्यादनामिकया प्रायो देहे साङ्गुष्ठया तया॥'

इति॥९॥

सृष्टिर्दक्षिणतर्जनीप्रभृतिवामैतद्विरामा स्थिति-
स्तर्जन्यादिकनिष्ठिकाद्वितयनिष्ठाष्टाक्षरे संहृतिः।
सृष्टिन्यासविपर्यया त्रयमिदं सृष्टिस्थितिभ्यां युतं
न्यस्येत् सृष्टिवदष्ट पञ्च युगपज्ज्येष्ठाद्यमङ्गानि च॥१०॥

---

१. 'सपू' छ. पाठः, २. 'तम्' ख. छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

तद् विवृणोति - सृष्टिरिति। हरावित्यध्याहर्तव्यम्। हरावष्टाक्षरे मन्त्रे दक्षिणतर्जनीप्रभृतिवामैतद्विरामा दक्षिणतर्जन्यादिवामतर्जन्यन्ता सृष्टिः। तर्जन्यादिकनिष्ठिकाद्वितयनिष्ठा दक्षिणतर्जन्यादितत्कनिष्ठान्तः वामतर्जन्यादितत्कनिष्ठान्ता च स्थितिः। सृष्टिन्यासविपर्यया वामतर्जन्यादिदक्षिणतर्जन्यन्ता संहृतिः। इदं त्रयं सृष्टिस्थितिसंहारान् पुनरपि सृष्टिस्थितिभ्यां युतं न्यस्येत्। अष्टाङ्गानि सृष्टिवत् सृष्टिन्यासस्थानेषु पञ्चाङ्गानि ज्येष्ठाद्यं युगपद् न्यस्येत्।।१०।।

विवरणम्।

स्वक्लपकथितक्रमत इत्येतदेव विवृणोति - सृष्टिरिति। तर्जन्यादिकनिष्ठिकाद्वितयनिष्ठा स्थितिरिति दक्षिणवामतर्जनीप्रभृतितदुभयकनिष्ठिकान्तेत्यर्थः। सृष्टिन्यासविपर्यया[१] संहृतिरिति। वामतर्जनीप्रभृति दक्षिणतर्जन्यन्तेत्यर्थः। अष्टाक्षरपदेन विष्णुहरिहरदुर्गाशास्तृमूलग्रहणम्। वक्ष्यति च - 'श्रीशश्रीशशिवार्यकेषु' इत्यादि। सृष्टिस्थितिभ्यां युतमिति। सम्भूय पञ्च न्यासा भवन्ति। सृष्टिवदष्टाङ्गानि पञ्चाङ्गानि युगपज्ज्येष्ठाद्यमिति योज्यम्। युगपदिति ज्येष्ठाद्वयाद्यङ्गुलियुगलेषु पञ्चस्विति भावः।।१०।।

पञ्चार्णे युगपच्छिवे पुरुषघोरौ सद्यवामेशकां-
स्तर्जामध्यमयोर्न्यसेत् सहकनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठयोः।
मन्त्रार्णानिषुजेऽग्रजादितलनिष्ठं सार्यविघ्ने गुहे
षण्मन्त्रानपि वेति सुम्भजिति दुर्गापञ्चकं चातलम्।।११।।

विमर्शिनी।

शिवे पञ्चार्णे पञ्चाक्षरविधाने पुरुषघोरौ सद्यवामेशकांश्च तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानसंज्ञा मूर्तीः 'मं तत्पुरुषाय नम' इत्यादिभिः 'मं तत्पुरुषतर्जनीभ्यां नम' इत्यादिभिर्वा मन्त्रैस्तर्जामध्यमयोः सहकनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठयोश्च तर्जनीमध्यमाकनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठानां युग्मेषु युगपन्न्यस्येत्। इषुजे मन्त्रार्णान् मन्त्रस्य षडक्षरान्

---

१. 'यात्' ख. ग. घ. च. छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

अग्रजादितलनिष्ठम् अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीषु तले च। सार्यविघ्ने गुहे षण्मन्त्रानपि इति वा, स्कन्दस्य मूलाक्षरवद् न्यस्येद् वा। वेति समच्चयार्थः। सुम्भजिति दुर्गापञ्चकं पञ्चदुर्गाश्च अतलं तलरहितम् अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीष्वेव।।११।।

विवरणम्।

पुरुषघोराविति। तत्तदर्णपूर्वकानिति ज्ञेयम्। सार्यविघ्ने गुहे षण्मन्त्रानपीति वेत्यन्वयः। इति वेत्येवं वा अग्रजादि तलनिष्ठं वेत्यर्थः। सुंभजिति दुर्गापञ्चकञ्चातलमिति वेत्यनुषङ्गः। अतलं तलरहितम् अग्रजादिकनिष्ठिकान्तमित्यर्थः।।११।।

अङ्गुष्ठादितलान्तं न्यसतु षडङ्गानि दोर्युगे युगपत्।
दोर्भावनेत्यभाषि प्रायः सर्वत्र मूलमन्त्रविधौ।।१२।।

विमर्शिनी।

सर्वत्र षडङ्गानि दोर्युगे करद्वये युगपद् अङ्गुष्ठादितलान्तं न्यसतु। सर्वत्र मूलमन्त्रविधौ दोर्भावना करभावना इति एवं प्रायः समभाषि उक्तम्।।१२।।

विवरणम्।

प्राय इति न्यासान्तरसद्भावोऽपि सूचितः। यथा पञ्चार्णे युगपदित्ययं स्थितिन्यास एवं तत्र पूर्वं सर्गादिचतुष्कमपि स्यात्। मन्त्रार्णानिषुज इत्ययं सर्गन्यासः। तत्र पुनः स्थित्यादित्रयमपि स्यादित्यादि। सर्वत्रेति। विष्णुशिवादिषु।।१२।।

आभ्यां कराभ्यां निजमूलतस्त्रि-
र्व्यापय्य देहे सकलीकरोतु।
षडध्वभिर्वा लिपितत्त्वमन्त्रैः
स्वमन्त्रविन्यासमिह ब्रवीमि।।१३।।

विमर्शिनी।

आभ्यां कराभ्यां निजमूलतो देहे त्रिर्व्यापय्य षडध्वभिर्वा पूर्वोक्तैः षडध्वन्यासैर्वा लिपितत्त्वमन्त्रैरेव वा सकलीकरोतु। इह पूजायां स्वमन्त्रविन्यासमेवाहं ब्रवीमि।।१३।।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

निजमूलत इति करव्यापकवत् प्रणवपुटितत्वं नमोन्तत्वञ्चेष्यते। लिपितत्त्वमन्त्रैः षडध्वभिरपि वेति सोपस्कारमन्वयः। स्वमन्त्रविन्यासमित्यन्यत् सर्वमधिवासविधावेवोक्तमिति भावः।।१३।।

श्रीशश्रीशशिवार्यकेषु मनुवित्[1] काक्ष्यास्यहृन्नाभिषु
न्यस्येत् सध्वजजानुपत्सु मनुवर्णांस्ताररुद्धान् क्रमात्।
नत्यन्तानिति सृष्टिरत्र हृदयान्ता नाभिपूर्वा स्थितिः
संहारश्चरणादिकस्त्रयमिदं न्यस्येत् ससृष्टिस्थिति।।१४।।

विमर्शिनी।

श्रीशश्रीशशिवर्यकेषु विष्णौ शिवनारायणे शास्तरि च काक्ष्यास्यहृन्नाभिषु मूर्धनेत्राननहृदयनाभिषु सध्वजजानुपत्सु लिङ्गे जानुनोः पादयोश्च ताररुद्धान् प्रत्यक्षरं प्रणवपुटितान् नत्यन्तान् नमोन्तांश्च मनुवर्णान् मन्त्राक्षरान् न्यस्येद् इति सृष्टिः। अत्र एषु स्थानेषु नाभिपूर्वा नाभ्यादिपादान्ता मूर्धादिहृदयान्ता च स्थितिः। चरणादिकः पादादिमूर्धान्तः संहारः। इदं त्रयं सृष्टिस्थितिसंहाररूपं ससृष्टिस्थिति पुनरपि सृष्टिस्थितिभ्यां सहितं यथा तथा न्यस्येत्। क्रमादिति सृष्ट्यादित्रयेऽपि क्रमेणैव मन्त्राक्षरा न्यस्तव्या इत्यर्थः। मनुविदित्यस्यायमभिप्रायः - वैष्णवाष्टाक्षरेऽष्टावेव वर्णाः। शिवनारायणे त्वेकादशाक्षरे मूले आदिमं प्रणवम् अन्तस्थं नमस्कारं च हित्वा अष्टौ वर्णा ग्राह्याः। शास्तरि पुनर्नवाक्षरे मूले आदिमं प्रणवं वर्जयित्वाष्टौ ग्राह्या इति।।१४।।

विवरणम्।

मनुविदिति। श्रीशशिवे मूलार्णेषु प्रणवनमसोरितरेष्वभितो योगः। आर्यके प्रणवस्य शेषेषु योगश्चोक्तः। ध्वजो गुह्यम्। इति सृष्टिरिति। एवं सर्गन्यास इत्यर्थः। नाभिपूर्वा हृदयान्ता स्थितिरिति नाभिगुह्यजानुपत्सु मूर्धाक्ष्यास्यहृत्सु चेत्यर्थः। संहारश्चरणादिक इति पादादिमूर्धान्तेषु न्यासः। ससृष्टिस्थितीति प्राग्वदिह पञ्च न्यासाः स्युः।।१४।।

---

१. 'सशिरोदृग्वक्त्रहृन्ना' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

योज्या मूर्धनि मध्यमा नयनयुग्मे तर्जनीमध्यमे
साङ्गुष्ठोपकनिष्ठिका वचसि हृद्यङ्गुष्ठयुक्तर्जनी।
नाभौ सावरजाग्रजा प्रथमजान्या वा शिवे जानुनो-
र्व्यग्र्या वा व्यनुजा तु[1] वा पदयुगेऽङ्गुल्यः समस्ताः सदा।।१५।।

विमर्शिनी।

उक्ते न्यासेऽङ्गुलिनियममाह - योज्येति। मूर्धनि मध्यमाङ्गुली योज्या। मध्यमाङ्गुल्या मूर्धनि न्यस्येदित्यर्थः। नयनयुग्मे तर्जनीमध्यमे योज्ये। वचसि आस्ये साङ्गुष्ठोपकनिष्ठिका अङ्गुष्ठानामिके। हृदि अङ्गुष्ठयुक्तर्जनी अङ्गुष्ठतर्जन्यौ। नाभौ सावरजाग्रजा कनिष्ठाज्येष्ठे। शिवे लिङ्गे प्रथमजा वा अन्या अङ्गुष्ठरहिता वा, जानुनोः व्यग्र्या अङ्गुष्ठरहिता वा व्यनुजा कनिष्ठिकारहिता वा पदयुगेऽपि समस्ता अङ्गुल्यां योज्याः। सदा स्थितिसंहारयोरपि तथा स्थानेष्वङ्गुल्यो योज्या इत्यर्थः।।१५।।

विवरणम्।

योज्येति। एतत् सर्वत्र योज्यम्। प्रथमजान्या वा शिवे इति। गुह्येऽङ्गुष्ठो वा प्रदेशिन्यादिचतस्रो वेत्यर्थः। जानुनोर्व्यग्र्या वा व्यनुजास्तु वेति वाक्यम्[2]। गुह्येऽङ्गुष्ठं चेत् जानुनोरितराश्चतस्रः। गुह्ये ताश्चेज्जानुनोरकनिष्ठिकाश्चतस्र इति भावः। पदयुगे अङ्गुल्यः समस्ताः सदेति। पक्षद्वयेऽपीति भावः।।१५।।

मूर्धेक्षणास्ये हृदि नाभिगुह्य-
पादेषु सुम्भद्विषि मन्त्रवर्णान्।
निर्बीजके सप्त सबीजकेऽष्टौ
मन्त्रे न्यसेज्जानुयुतेषु तेषु।।१६।।

विमर्शिनी।

दुर्गायां मन्त्राक्षरस्थानान्याह - मूर्धेति। सुम्भद्विषि निर्बीजके दुम्बीजेन रहिते मन्त्रे सप्त मन्त्रवर्णान् मूर्धेक्षणास्ये मूर्धनेत्राननेषु हृदि नाभिगुह्यपादेषु न्यसेत्। सबीजके दुम्बीजसहिते मन्त्रे अष्टौ वर्णान् गुह्यानन्तरं जानुयुतेषु तेषु न्यसेत्।।१६।।

---

१. 'स्तु' इति मूलकोशपाठः, २. 'क्यस्य गु' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

आस्ये हृदङ्घ्रिध्वजमूर्धसु प्रा-
ग्याम्याप्यसौम्योर्ध्वमुखेष्वपीशे।
न्यस्येत् षडर्णे नरघोरसद्य-
वामेशकान् स्वाक्षरतत्पदाढ्यान्[1]।।१७।।

विमर्शिनी।

ईशे षडर्णे नरघोरसद्यवामेशकान् तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानान् स्वाक्षरतत्पदाढ्यान् स्वाक्षरैर्मूलमन्त्रस्य स्वीयैः स्वीयैरक्षरैः तत्पदैस्तत्तत्तत्पुरुषादि-पदैस्तद्वक्त्रादिपदैश्च युक्तान् आस्ये वक्त्रो हृदङ्घ्रिध्वजमूर्धसु हृदयपादगुह्यमूर्धसु प्राग्याम्याप्यसौम्योर्ध्वमुखेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्ववक्त्रेष्वपि न्यस्येत्। अयमत्र न्यासक्रमः सूत्रन्यासे - 'मं तत्पुरुषवक्त्राय नमः' 'शिं अघोरहृदयायां नमः' 'यं सद्योजातपादाभ्यां नमः' 'वां वामदेवगुह्याय नमः' 'नं ईशानमूर्ध्ने नमः' इति। वक्त्रन्यासे 'मं तत्पुरुषपूर्ववक्त्राय नमः' 'शिं अघोरदक्षिणवक्त्राय नमः' 'यं सद्योजातपश्चिमवक्त्राय नमः' 'वां वामदेवोत्तरवक्त्राय नमः' 'नं ईशानोर्ध्ववक्त्राय नमः' इति।।१७।।

विवरणम्।

स्वाक्षरतत्पदाढ्यानिति। स्वाक्षराणि पञ्चार्णवर्णास्तेषाञ्च द्वितीयतृतीयपञ्चम-चतुर्थप्रथमक्रमेणेह योगः। तत्पदानि मुखहृदयपादगुह्यमूर्घानः पूर्वदक्षिणपश्चिमो-त्तरोर्ध्ववक्त्राणि च।।१७।।

ईशानादिषु योज्या ज्येष्ठाद्याः केवलाः स्युरङ्गुलयः।
ज्येष्ठोपगृहीता वा सोपग्राह्या तु तर्जन्या।।१८।।

---

१. 'न्'।।

कास्यात्मान्धुपदेषु केन्द्रयमसोमाप्याननेष्वप्यमू-
नीशादीनश्च वा न्यसेत् स्मररिपौ स्कन्देऽथ कास्यात्मसु।
गुह्ये जानुपदाग्रयोश्च मनुवर्णान् षण्मनूंश्च न्यसेत्
षण्मन्त्रान् गणपेऽप्यजानुषु सनाभिष्वेषु तानार्यके।।
स्वमूलमन्त्रन्यसनं समासादित्युक्तमष्टार्णदशाङ्गकाद्यम्।
कल्पान्तरोद्दिष्टविधिप्रपञ्चदिङ्मात्रसिद्धये कथयामि किञ्चित्।।
आधार' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनि।

तत्राङ्गुलीनियममाह - ईशानादिष्विति। ईशानादिषु ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातेषु। ज्येष्ठाद्याः अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठिका अङ्गुलयः केवलाः स्युः। ज्येष्ठोपगृहीता वा अङ्गुष्ठेन युक्तास्तर्जन्याद्या वा। सा तु ज्येष्ठा पुनस्तर्जन्योपग्राह्या योज्या।।१८।।

विवरणम्।

ईशानादिष्विति। स्थितिपक्षे[1] सर्गपक्षेऽपि समानमेतदिति बोद्धव्यम्।।१८।।

ईशाङ्गुष्ठादिक्लृप्त्या करयुजि वपुषीशानमूर्धाभिक्लृप्त्या
न्यस्येद्वा पञ्चमूर्तीः स्मरजिति महिषारौ तथा पञ्चदुर्गाम्।
कास्ये हृद्गुह्यजान्वङ्घ्रिषु च मनुलिपीः षण्मुखे षण्मनून् स-
द्वैपास्येऽस्मिन्नथार्ये न्यसतु विगतजानुष्वमून् नाभिमत्सु।।१९।।

विमर्शिनी।

शिवे पक्षभेदाह - ईशाङ्गुष्ठेति। स्मरजिति उक्ताः पञ्च्मूर्तीः करयुजि करयोर्न्यासे ईशाङ्गुष्ठादिक्लृप्त्या च क्रमेण वपुषि देहे सूत्रन्यासे वक्त्रन्यासे च ईशानमूर्धाभिक्लृप्त्या 'नं ईशानमूर्ध्ने नमः' इत्यादि 'नं ईशानोर्ध्ववक्त्राय नम' इत्यादिक्लृप्त्या च न्यस्येद्वा। महिषारौ तथा मूर्धादिक्रमेण पञ्चदुर्गान्यसेत्। षण्मुखे कास्ये मूर्धाननयोर्हृद्गुह्यजान्वङ्घ्रिषु च मनुलिपीः मन्त्राक्षरान् न्यस्येत्। सद्वैपास्येऽस्मिन् गणपतिस्कन्दयोः षण्मन्त्रांश्च उक्तेषु षट्सु स्थानेषु न्यस्येत्। अथार्ये अमून् स्वषण्मन्त्रान् विगतजानुषु नाभिमत्सु षट्सु स्थानेषु न्यसतु।।१९।।

विवरणम्।

मतान्तरं करन्यासे देहन्यासे च दर्शयति - ईशाङ्गुष्ठादिक्लृप्त्येति। उभयोरपि सर्गक्रमेण न्यासोऽयमुक्तः। महिषारौ तथा पञ्चदुर्गामिति। सेंदुर्गाद्याः। मनुलिपीरिति। मन्त्रवर्णान्। षण्मनून् सद्वैपास्येऽस्मिन्निति। षण्मुखे गणपतौ च। आर्य इति। कास्यहृन्नाभिगुह्यपादेषु षण्मनूनित्यर्थः।।१९।।

---

१. 'क्षे च समा' क. ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

आधारहृद्वदनदोः पदमूलनाभौ
कण्ठे सनाभिहृदयस्तनपार्श्वपृष्ठे।
कास्येक्षणश्रवणगन्धवहे च दोःप-
त्सन्ध्यङ्गुलीषु हृदि धातुषु सानिलेषु।।२०।।

मूर्धेक्षणास्यहृदयोदरसोरुजङ्घा-
पादद्वयेषु लिपिशो न्यसतु क्रमेण।
गण्डांसकोरुचरणेषु रथाङ्गशङ्ख-
श्रीमद्गदाम्बुजपदेषु समाहितात्मा।।२१।।

विमर्शिनी।

विष्णावष्टाक्षरवर्णैर्दशावृत्तिन्यासमाह - आधारेति। आधारहृद्वदनदोःपदमूलनाभौ मूलाधारे हृदये वदने च करचरणयोर्मूलेषु चतुर्षु नाभौ च अष्टाक्षरस्य लिपिशः अक्षरशः क्रमेण न्यसतु इति प्रथमावृत्तिः। कण्ठे सनाभिहृदयस्तनपार्श्वपृष्ठे नाभौ हृदये स्तनयोः पार्श्वयोः पृष्ठे च इति द्वितीया। कास्येक्षणश्रवणगन्धवहे च मूर्ध्नि आस्ये नेत्रयोः श्रोत्रयोः नासिकयोश्च इति तृतीया। दोःपत्सन्ध्यङ्गुलीषु करयोः पदयोश्च प्रत्येकं सन्धित्रये पञ्चस्वङ्गुलीषु चतस्र आवृत्तयः। एवं सप्तावृत्तयो गताः करयोः। हृदि हृदये, एवं धातुषु त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्लेषु सानिलेषु अनिलसहितेषु, प्राणे चेत्यर्थः। अत्र तु 'ओं ओं ओं त्वगात्मने नमः' 'ओं नं ओं असृगात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्रा ऊहनीयाः। इत्यष्टम्यावृत्तिः। मूर्धेक्षणास्यहृदयोदरसोरुजङ्घापादद्वयेषु मूर्ध्नि नेत्रद्वये वक्त्रे हृदये जठरे ऊरुद्वये जङ्घाद्वये पादद्वये च नवम्यावृत्तिः। गण्डांसकोरुचरणेषु गण्डद्वयेंऽसद्वये ऊरुद्वये चरणद्वये च चतुरो वर्णान् यस्य रथाङ्गशङ्खश्रीमद्गदाम्बुजपदेषु रथाङ्गादिस्थानेषु चक्रे शङ्खे कौमोदक्यां पद्मे च स्वस्वमुद्राभिः सह चतुरो वर्णान् न्यस्येत्। एषा दशम्यावृत्तिः। समाहितात्मा अष्टार्णद्वादशार्णयोर्मन्त्रयोर्योगं,

"ततोऽष्टाक्षरपूर्त्यर्थं स्मर्तव्यो द्वादशाक्षरः"

इति प्रपञ्चसारोक्तस्थितिं जानन्नित्यर्थः।।२०, २१।।

---

१. 'षु त्र च' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

विष्णौ न्यासान्तरं दशावृत्तिरूपमाह - आधारेति। दोःपदमूलेति स्तनपार्श्वेतीक्षण-श्रवणगन्धवहेति दोःपदिति च द्वयं द्वयं गृह्येते। हृदि धातुषु सानिलेष्विति। हृद्येवं न्यासः। तत्र च त्वगादिसप्तधातुषु प्राणे चेति भावः।।२०।।

रथाङ्गं चक्रम्। पदशब्दः स्थानवचनः। चक्रादीनां तत्तन्मुद्रया न्यासः। समाहितात्मेति तादृग्विधमूर्तिदशानुसन्धानमुक्तम्।।२१।।

न्यस्याष्टार्णदशाङ्गमित्यलिककुक्ष्योर्हृद्गलेऽर्काक्षरै-
र्न्यस्येद् दक्षिणपार्श्वकांसगलवामैतत्त्रयीपृष्ठके।
मूर्तीः केशवपूर्विकाः ककुदि चार्कार्णं च के विन्यसेत्
तद्भावप्रतिपत्तये परिजपेन्मन्त्रं किरीटात्मकम्।।२२।।

विमर्शिनी।

इत्यष्टार्णदशाङ्गम् अष्टार्णस्य दशाङ्गाभिधानं न्यासं न्यस्य अलिककुक्ष्योः फालजठरयोः हृद्गले हृदये गले च दक्षिणपार्श्वकांसगलवामैतत्त्रयीपृष्ठके दक्षिणभाग-गतपार्श्वांसगलेषु वामत एतत्त्रय्यां पार्श्वांसगलेषु च पृष्ठे च ककुदि गलपृष्ठे च अर्काक्षरैः द्वादशाक्षरस्य द्वादशभिरक्षरैः बीजभूतैः सह केशवपूर्विका मूर्तीः चक्रपूजायां प्रोक्ताः क्रमेण न्यस्येत्। के मूर्ध्नि अर्कार्णं द्वादशाक्षरं स्वयं च विन्यसेत्। तद्भावप्रतिपत्तये विष्णोस्तादात्म्यप्राप्तये किरीटात्मकं मन्त्रोद्धारं वक्ष्यमाणं मन्त्रं परिजपेत्।।२२।।

विवरणम्।

इत्यष्टार्णदशाङ्गं न्यस्येत्यन्वयः। अर्काक्षरैः केशवपूर्विका मूर्तीर्न्यस्येद् अर्कार्णं च के विन्यसेदित्यन्वयः। तत्पुरोक्तं विष्णुमधुसूदनावित्यादि तत्र केशवादिचतुष्कं पुनर्विष्ण्वाद्यष्टकं चेति केशवादिद्वादश मूर्तयः स्युरिति ज्ञेयम्। अर्काक्षरपदेन द्वादशार्णस्याक्षराणां ग्रहणं तैस्सहिता द्वादश मूर्तीरित्यर्थः। वामैतत्त्रयीति वामपार्श्वांसगल-ग्रहणम्। किरीटमनुः कर्मशेषे वक्ष्यते।।२२।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

आत्मास्यांसोरुयुग्मे षडथ सगलनाभिद्विपार्श्वाख्यपृष्ठा-
त्मोद्देशे कास्यदृङ्नोयुजि करपदसन्ध्यग्रकेषु स्मरारौ।
न्यस्येत् कास्यात्मकुक्ष्यूरुपदसरसिजे हृत्प्रदेशास्यटङ्कै-
णाभीतीष्टे मुखांसात्मपदसरसिजोरूदरे मन्त्रवर्णान्॥२३॥

विमर्शिनी।

शिवे गोलकान्यासमाह - आत्मेति। अथ स्मरारौ षण्मन्त्रवर्णान् आत्मास्वांसोरुयुग्मे हृदये वक्त्रे अंसयोरूर्वोः न्यस्येदिति प्रथमावृत्तिः। सगलनाभिद्विपार्श्वाख्यपृष्ठात्मोद्देशे गले नाभौ पार्श्वयोः पृष्ठे हृदये च द्वितीयावृत्तिः। कास्यदृङ्नोयुजि मूर्ध्नि अस्ये नेत्रयोर्नासिकयोश्च तृतीया। करपदसन्ध्यग्रकेषु करयोः पदयोः सन्धिपञ्चकेष्वग्रेषु च चतस्र आवृत्तयः। एवं सप्तावृत्तयो गताः। कास्यात्मकुक्ष्यूरुपदसरसिजे मूर्ध्नि आस्ये हृदये जठरे ऊरुद्वये पादद्वये चाष्टमी। हृत्प्रदेशास्यटङ्कैणाभीतीष्टे हृदये आस्ये कुठारे मृगे अभीतौ वरदे च नवमी। तत्रायुधचतुष्के तत्तन्मुद्राभिः सह न्यासः कर्तव्यः। मुखांसात्मपदसरसिजोरूदरे मुखे अंसद्वये[१] हृदये पादद्वये ऊरुद्वये जठरे च दशमी चावृत्तिः॥२३॥

विवरणम्।

शिवेऽपि तथा न्यासान्तरमाह - आत्मास्येति। आत्मेति हृदयम्। कास्यदृङ्नोयुजीति। मूर्धास्यनेत्रद्वयनासिकाद्वयेषु। करपदेति द्विद्विग्रहणं। पञ्च सन्धयोऽभिप्रेयन्ते। टंकादिपदैः परशुमृगाभयवरदानं ग्रहणम्। तत्तन्मुद्रादिभिश्च तेषां न्यासः॥२३॥

मूलेनोर्ध्वाधःक्रमाद् गोलकावद्
व्याप्य न्यस्येत् पूरुषाघोरवामान्[२]।
सद्येशौ फालांसयुक्कुक्षिहृत्स्व-
प्येतत्स्फूर्त्यै स्थाणुमन्त्रं जपेत् त्रिः॥२४॥

---

१. 'ङ्ये पदद्वये च' क. पाठः, २. 'रसद्यान्। वामेशौ' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

पुनर्मूलेन ऊर्ध्वाधःक्रमात् ऊर्ध्वमुखमधोमुखं च गोलकावत् गोलकास्थापनवद् व्याप्य फालांसयुक्कुक्षिहृत्सु फाले अंसयोः कुक्षौ हृदये च पुरुषाघोरवामान् सद्येशौ च न्यस्येत्। एतत्स्फूर्त्यै एतन्मन्त्रमूर्तिस्फुरणाय स्थाणुमन्त्रं 'नमोऽस्तु स्थाणुभूतायेति' मन्त्रं त्रिः त्रिष्कृत्वा[१] जपेत्।।२४।।

विवरणम्।

ऊर्ध्वाधःक्रमादिति। पादतलादिकेशान्तं तदादि पादतलान्तं च।।

हृत्फालान्तशिखासु बाहुयुगमध्ये लोचने दोस्तले
सर्वेषु स्वषडङ्गकानि विनिमय्याक्ष्यस्त्रयोस्तु क्रमम्।
लक्ष्मीनाथषडास्यसुम्भरिपुमूलेष्वेषु निर्नेत्रकं
पञ्चाङ्गानि पिचण्डपृष्ठसहितेष्वष्टाङ्गकानि न्यसेत्।।२५।।

विमर्शिनी।

अथ सामान्येनाङ्गन्यासमाह - हृदिति। हृत्फालान्तशिखासु हृदये फालान्ते शिखायां च बाहुयुगमध्ये लोचने दोस्तले च सर्वेषु देवेषु स्वस्वषडङ्गकानि न्यस्त्। लक्ष्मीनाथषडास्यसुम्भरिपुमूलेषु विष्णुस्कन्ददुर्गाणां मूलमन्त्रेषु तु अक्ष्यस्त्रयोः नेत्रास्त्रयोः क्रमं विनिमय्य व्यत्यासं कृत्वा। अस्त्रानन्तरमेव नेत्रं न्यसेदित्यर्थः। पञ्चाङ्गकानि एषु स्थानेषु मध्ये निर्नेत्रकं नेत्ररहितं न्यसेत्[२]। अष्टाङ्गकानि पिचण्डपृष्ठसहितेषु हृदयादिषट्सु[३] उदरे पृष्ठे च न्यसेत्। अङ्गानां मन्त्रा मुद्राश्च द्वादशात् पटलादवगन्तव्याः।।२५।।

विवरणम्।

अथ सर्वेष्वङ्गन्यासं दर्शयति - हृत्फालान्तेति। तत्तन्मुद्राभिरङ्गानां[४] न्यासः। विनिमय्याक्ष्यस्त्रयोस्तु क्रममिति। मन्त्रयोः क्रमव्यत्ययं तु वक्ष्यति 'नेत्रास्त्रक्रमविनिमयवन्ति हरिस्कन्ददुर्गास्वि'ति। तथा चेहाक्ष्यस्त्रशब्दाभ्यां तदीयस्थाने लोचने दोस्तले इत्येते लक्ष्येते[५]। मन्त्रविनिमयतस्तयोः स्थानविनिमयोऽपि स्यादिति भावः। लक्ष्मीनाथे

---

१. 'कृत्वो' ङ. पाठः, २. 'स्ये' ख. पाठः, ३. 'षूदरे' क. पाठः, ४. '...ग्या' क. छ. पाठः, ५. 'विवक्ष्येते' ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

त्वष्टाङ्गविषयमेतदिति बोद्धव्यम्। निर्नेत्रकं पञ्चाङ्गानीति। नेत्रस्थानरहितमित्यर्थः। पिचण्डमुदरम्। सर्वत्रास्त्रातिरिक्तं सर्वमुपाङ्गमिति मन्तव्यम्।।२५।।

भूषायुधादिन्यसनं यथार्हं
कृत्वा धियेष्ट्वा हृदये प्रकल्प्य।
जप्त्वा यथाशक्ति मनूत्तमं स्वं
बहिःसपर्यादिकमारभेत।।२६।।

विमर्शिनी।

भूषायुधादिन्यसनं यथार्हं स्वस्वध्यानश्लोकादवगम्य कृत्वा हृदये प्रकल्प्य धियेष्ट्वेति योजना। हृदि मन्त्रमूर्तिं प्रकल्प्य मानसपूजां कृत्वेत्यर्थः। मानसपूजामन्त्राश्च द्वादशे पटले वक्ष्यन्ते। पुनः स्वं स्वं मनूत्तमं यथाशक्ति जप्त्वा बहिःसपर्यादिकं बाह्यपूजाया आदिभूतं शङ्खपूरणमारभेत।।२६।।

विवरणम्।

भूषायुधादिन्यसनं यथार्हमिति। विष्णौ किरीटमकुटमकरकुण्डलवनमालाश्रीवत्स-कौस्तुभानि भूषणानि। यद्वा कल्पान्तसिद्धानि दिवात्मने किरीटाय नमः, वर्णात्मने पट्टबन्धाय, सावित्र्यात्मने तिलकाय, शब्दादिविषयात्मभ्यां मकरकुण्डलाभ्यां, ललितादिरागात्मभ्यां कर्णावतंसाभ्यां, षट्जादिस्वरात्मने ग्रीवाभूषणाय, व्याहृत्यात्मने स्कन्धभूषणाय, शब्दादितन्मात्रात्मने वदनाय, विज्ञेयादिविषयात्मभ्यां केयूराभ्यां, अणिमाद्यात्मभ्यां हस्तकटकाभ्यां कर्मेन्द्रियात्मभ्योऽङ्गुलीयकेभ्यः, ज्ञानेन्द्रियात्मभ्यामिषुधिभ्यां, मनोवेगात्मने चक्राय, अहंकारात्मने शंखाय, बुद्ध्यात्मने गदायै, इन्द्रियात्मने पद्माय, प्रणवात्मने शाङ्गार्य, तत्त्वात्मने ज्यायै, नादात्मने बाणाय, विद्यात्मने खड्गाय, मायात्मने चर्मणे, प्रकृत्यात्मने श्रीवत्साय, पुरुषात्मने कौस्तुभाय, पञ्चभूतात्मने वनमालायै, उदात्तादिस्वरात्मने हाराय, नागादिवाय्वात्मने ब्रह्मसूत्राय, वचनादिविषयात्मभ्यः सन्धिबन्धनेभ्यः, मन्त्रात्मने कुक्षिबन्धनाय, प्राणादिवाय्वात्मने नाभिकमलाय, दिगात्मने पीतांबराय, अथवाङ्गिरसात्मने कटिसूत्राय, अथर्वात्मभ्यां जङ्घाभूषणाभ्यां ऋग्यजुः सामात्मभ्यः कटकान्दुकनूपुरेभ्यः, इति शाङ्गार्दीनां तद्योग एव न्यासः।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

यथार्हमिति[१] ह्युक्तम्। शिवे तु चन्द्रकलाकपर्दकुण्डलद्वयमहगास्त्रनां न्यासः। यद्वा अं जटामकुटाय नमः, कं गङ्गायै, खं चन्द्रकलायै गं नागाभ्यां, घं पट्टबन्धाय, ङं ललाटभूषणाय, चं दक्षिणकर्णावतंसाय, छं सव्यकर्णावतंसाय. जं दक्षिणकर्णतटस्थाय, झं सव्यकर्णतटस्थाय, ञं दक्षिणकर्णकुण्डलाय, टं सव्यकर्णकुण्डलाय, ठं गलभूषणाय, डं पतगाय, ढं हाराय, णं मालायै, तं ब्रह्मसूत्राय, थं दक्षिणहस्ताङ्गदाय, दं सव्यहस्ताङ्गदाय, धं दक्षिणहस्तकटकाय, नं सव्यहस्तकटकाय, पं दक्षिणहस्ताङ्गुलीयकेभ्यः, फं सव्यहस्ताङ्गुलीयकेभ्यः, बं परशवे, भं मृगाय, मं अभयाय, यं वरदाय, रं उदरबन्धाय लं काञ्च्यै, वं चर्माम्बराय, शं दक्षिणपादकटकाय, षं सव्यपादकटकाय, सं दक्षिणपादनूपुराय, हं सव्यपादनूपुराय, ळं दक्षिणपादाङ्गुलीयकेभ्यः, क्षं सव्यपादाङ्गुलीयकेभ्यो नम इति। एवं हरिहरादिष्वपि। वक्ष्यमाणध्यानश्लोकेषु तत्तदायुधोक्तिः। भूषणमात्रन्यासविधावेव पृथगायुधन्यास इष्यते। भूषायुधादिन्यसनमित्यादिशब्देन सति संभव आवरणन्यासः पुनरङ्गादिन्यासस्तत्तदुक्तमुद्राबन्धनञ्चोक्तम्[२]। वक्ष्यति च - विष्णुशिवे[३] - लिङ्गमुद्रापञ्चमुखीप्रसादनीवन्दनीप्रणाममुद्राः, दुर्गायां[४] - योनिमुद्राञ्जलिवन्दनीप्रणाममुद्रा इत्यादि। हृदये प्रकल्प्य धियेष्ट्वेत्यन्वयः। षड्भिष्षोडशभिर्वोपचारैरयं मानसो यागो[५]ऽभिप्रेतः। जलगन्धादिसमर्पणञ्च तन्मुद्राभिः कार्यम्। तन्मन्त्राश्च कर्मशेषपटलभाविनः। स्वं मनूत्तममिति। तदर्थप्रतिपत्तियुक्तमिति भावः। षोडशोपचारसंभवे प्रणामब्रह्मार्पणप्रसन्ना-घ्यार्द्यपि कार्यम्। षडुपचारसंभवे प्रणामब्रह्मार्पणे भवतः। मानसपूजान्ते लयाङ्गन्यासोऽर्थ-'सिद्ध इति। बहिस्सपर्यादिकमिति आत्माराधनपीठपूजादिसर्वग्रहणम्। तदारम्भश्शङ्ख-पूरणमिति। 'शुचिजलैरापूर्ये'ति 'वर्धन्यां प्रतिषिच्ये'ति च वक्ष्यमाणत्वात्। पूर्वं तावत्करकादिभाजने शुचिजलं संगृह्य तस्मिन् गन्धपुष्पाक्षतं प्रणवेन निक्षिप्य मूलेनाभिमन्त्र्य 'इमा आपः शिवाः सन्त्वि'ति मन्त्रेणाप्याभिमन्त्रयेत। करक्षालनाद्यर्थं सोदकं भाजनान्तरमपि सन्निधापनीयम्। तदुक्तं -

वर्धनीं वामतः स्थाप्य क्षालनीञ्च तथा न्यसेत्।

इति। वक्ष्यति च 'पुष्पादिकं दक्षिणे', 'उत्पूतं जलमन्यत' इति।।२६।।

कृत्वा गोमयवारिणा सुचतुरश्रं स्थण्डिलं तारतो
निक्षिप्याक्षतगन्धपुष्पकममुष्मिन्नस्त्रसंशोधितम्।

---

१. 'त्युक्तम्' क. ङ. पाठः, २. 'ङ्गर्ष्यादि' ख. ग. छ. ङ. पाठः, ३. 'पञ्चलिङ्ग' ग. पाठः, ४. 'दुर्गायाः' च. पाठः, ५. 'योगो' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

शङ्खाङ्घ्रिं प्रणिधाय शङ्खमपि तत्तन्मन्त्रतो मन्त्रवि-
च्छङ्खे न्यस्य हृदात्मकेन मनुना गन्धप्रसूनाक्षतम् ।।२७।।

सक्षाद्येन शिखो[१]णुना शुचिजलैरापूर्य गन्धार्तवं
न्यस्याग्न्यर्कसुधांशुबिम्बमनुभिः प्राच्र्याङ्घ्रिशङ्खोदकम् ।
गालिन्या शिखयोत्प्रपूय विविषीकृत्यामृतीकृत्य तत्
तोयं नेत्रनिरीक्षितं करयुजा प्रच्छाद्य वर्माणुना ।।२८।।

बद्ध्वास्त्रेण दिशोऽथ तीर्थमनुना तीर्थं रवेर्मण्डला-
दावाह्यार्चितपीठके स्वहृदयाद् देवं च मूलाणुना ।
आवाह्याङ्गयुतं समर्च्य परमीकृत्य प्रजप्याष्टशो
वर्धन्यां प्रतिषिच्य किञ्चिदमुनात्मान्तं त्रिरभ्युक्षतु ।।२९।।

विमर्शिनी ।

शङ्खपूरणक्रममाह - कृत्वेति । मन्त्रविदित्यनेन शङ्खपूरणस्य सारांशो गुरुमुखादवगन्तव्य इति सूचितम् । मन्त्रसहिता एव सर्वाः क्रियाः कार्या इति च सूचितम् । गोमयवारिणा स्वस्याग्रतः सुचतुरश्रं स्थण्डिलं कृत्वा अमुष्मिन् तारतोऽक्षतगन्धपुष्पकं निक्षिप्य तत्र अस्त्रसंशोधितम् अस्त्रमन्त्रेण क्षालितं शङ्खाङ्घ्रिं शङ्खमपि तत्तन्मन्त्रतः स्वस्वमूलमन्त्रेण वा वह्निसूर्यमण्डलमन्त्राभ्यां वा प्रणिधाय शङ्खे हृदात्मकेन मनुना हृदयमनुना गन्धप्रसूनाक्षतं न्यस्य सक्षाद्येन लिपिप्रतिलोमसहितेन शिरोणुना शुचिजलैः पूर्वमेव गालितैः वर्धनीपात्रे पूरितैः क्षिप्तगन्धाक्षतपुष्पैः

"इमा आपः शिवाः सन्तु शुभाः शुद्धाश्च निर्मलाः ।
पावनाः शीतलाश्चैव पूताः सूर्यस्य रश्मिभिः ।।"

इति जप्तैर्जलैरापूर्य गन्धार्तवं गन्धपुष्पाक्षतं न्यस्य अग्न्यर्कसुधांशुबिम्बमनुभिः 'मं वह्निमण्डलाय नमः' 'अं सूर्यमण्डलाय नमः' 'उं सोममण्डलाय नमः इति मन्त्रैः अङ्घ्रिशङ्खोदकं शङ्खपादं शङ्खजलं च क्रमेण प्राच्र्य गालिन्यामुद्रया शिखया मन्त्रेण च उत्प्रपूय उत्पवनं कृत्वा विविषीकृत्य गरुडमुद्रया सह निर्विषीभवेति निर्विषीकरणं कृत्वा, अमृतीकृत्य सुरभिमुद्रया सहामृतीभवेति अमृतमुद्रयामृतीकरणं च कृत्वा नेत्रनिरीक्षितं

---

१. 'रो' इति मूलकोशपाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

नेत्रमन्त्रेणावलोकितं तत् तोयं करयुजा हस्तद्वयेन वर्माणुना कवचमन्त्रेण प्रच्छाद्यास्त्रेण दिशो बद्ध्वाथ रवेर्मण्डलात् तीर्थमनुना

"गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति।
नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु।।"

इति मनुना वा 'ओं ह्रीं गङ्गायै विश्वमुख्यै शिवामृतायै नारायण्यै नमो नम इति मनुना वा तीर्थमावाह्य अर्चितपीठके 'ओं पद्माय नमः' इति पीठमिष्ट्वा स्वहृदयाद् मूलाणुना देवं चावाह्य अङ्गयुतम् अङ्गं कृत्वा मूलेन समर्च्य प्रणवेन परमीकृत्य निष्कलीकृत्याष्टशो मूलं प्रजप्य वर्धन्यां वर्धनीपात्रे किञ्चित् प्रतिषिच्य अमुना जलेन आत्मान्तं पूजासाधनान्यात्मानं च त्रिः त्रिकृत्वोऽभ्युक्षतु।।२७, २८, २९।।

विवरणम्।

सुचतुरश्रं स्थण्डिलमिति। वामतश्च स्वाग्रत एतदिति सम्प्रदायः। तारत इति कृत्वा निक्षिप्येत्युभयत्रापि सम्बद्ध्यते। अमुष्मिन्निति स्थण्डिले। तत्तन्मन्त्रत इति। शक्तिमूलाभ्यां वा वह्निसूर्यबिम्बमन्त्राभ्यां वा क्रमेणानयोर्न्यासः। एतदर्थं मन्त्रविदित्येतत्।।२७।।

साक्षाद्येन शिरोणुनेति। लिपिप्रतिलोमं शिरोमन्त्रञ्चोच्चरन्नित्यर्थः। प्राग्बिम्बमन्त्रयोगे सोममण्डलमन्त्रोऽपि मध्य उच्चार्यते। गन्धार्तवं न्यस्येति। तस्मिन्नुदके गन्धालोळनं पुष्पक्षेपञ्च प्रणवेन हृदैव वा कृत्वेत्यर्थः। मन्त्रविदिति ह्युक्तम्। प्राच्र्येति जलगन्धपुष्पैरर्चनमुक्तम् गालिन्या शिखयोत्प्रपूयेति। गालिनीमुद्रा वक्ष्यत एव, तया तदुदकस्योत्पवनं कार्यम्। विविषीकृत्येति गरुडमुद्रया निर्विषीकरणमुक्तम्। मन्त्रोऽपि गरुडबीजं 'ओं क्ष्रौं नमः' इत्येतत् अमृतीकृत्येति वक्ष्यमाणामृतबीजेन सुरभिमुद्राबन्धनमुक्तम्। तत्तोयमिति संबन्धनीयम्। करयुजा प्रच्छाद्य वर्माणुनेति वाक्यम्।।२८।।

तीर्थमनुनेति। 'ओं गां गङ्गायै विश्वमुख्यायै शिवामृतायै नारायण्यै नमो नम' इति मन्त्रः। देवञ्चेति आवाह्येति संबध्यते। [1]परमीकृत्येति वामकरतले शंखं कृत्वा प्रणवव्यापकेनैतदिष्यते। प्रजप्याष्टश इति। मूलमिति शेषः। वर्धन्यां प्रतिषिच्य किञ्चिदिति वाक्यम्। अमुनेति। शंखे शिष्टोदकेन। आत्मान्तमिति गन्धपुष्पादिसकलसाधनम्। मण्डलादिपूजायां तदपि पुनरेवात्मानमिति भावः। त्रिरभ्युक्षत्विति। मन्त्रविदित्यनुवर्तत

१. 'चरमीकृत्येति' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

एव। द्रव्याणि स्थण्डिलादिपूजायां तच्चात्मानं च फडन्तप्रणवेनास्त्रेण वा त्रिः संप्रोक्षेदित्यर्थः।।२९।।

न्यासक्रमान्निजतनौ प्रयजेत पीठं
हृद्वारिजन्मनि समर्च्य परं महस्तत्।
त्र्याधारभाञ्ज्यणुमहांसि निरञ्जनांशै-
रिष्ट्वा नयेत् प्रणवतः क्रमवित् तदैक्यम्।।३०।।

विमर्शिनी।

अथात्माराधनमाह - न्यासक्रमादिति। निजतनौ न्यासक्रमात् पीठन्यासक्रमेण पीठं प्रयजेत। हृद्वारिजन्मनि हृदयकमले तद् मूलमन्त्रात्मकं परं परमात्मरूपं महस्तेजो मूलेन समर्च्य आवाहनादिपूर्वं सम्यगर्चयित्वा त्र्याधारभाञ्जि मूलाधारहृदयभ्रूमध्यस्थानि अणुमहांसि आत्मान्तरात्मपरमात्मभूतानि मन्त्रतेजांसि निरञ्जनांशैः 'अं नमः' 'उं नमः' 'मं नमः' इति मन्त्रैरिष्ट्वा प्रणवतः पुष्पाराधनेन तदैक्यं नयेत्। क्रमविदित्यनेनात्माराधने केषाञ्चित् पक्षे क्रमव्यत्यासः सूचितः।।३०।।

विवरणम्।

इदानीमात्माराधनमाह - न्यासक्रमादिति। हृद्वारिजन्मनीति हृदयपद्मे। समर्च्य परं महस्तदिति। प्राक् तस्मिन् परिकल्पयेच्चेत्यत्र कल्पनामात्रं चेदिहापि कल्पनैव। तत्रावहनादि कृतञ्चेदिहापि तत्कर्तव्यमिति ज्ञेयम्। नात्र विग्रहः, किन्तु तेजोरूपमेवेति। परं महस्तदिति यदेवोक्तं मूलमात्रेणैव[1] च समर्चनं त्र्याधारभाञ्ज्यणुमहांसीति तदेव मान्त्रं महो मूलाधारे हृदये पुनर्भ्रूमध्ये ब्रह्मरन्ध्रे वा तदीयपद्मकर्णिकायां प्रणवांशैरकारादिभिस्तारपुटितैर्नमोन्तैर्विहृत्य तैरेव जलगन्धादिभिः पूजयेत्। पीठपूजायां कृतायां मूर्तिपूजामपि कृत्वा तस्यामाधारत्रयमपि शवत्यंशैर्विभाव्य पुनर्हृदि मान्त्रम्महः पूजनीयम्। क्रमवित्पदेनैतत्सर्वमुक्तम्। प्रणवतस्तदैक्यं नयेदिति। प्लुतं[2]प्रणवमुच्चरन् मूलाधारगतमहसो हृदवधि नीवारशूकाभतयोद्गमनं तदा तन्महसैकीभावं ततश्च तदुपर्याधारावधि तथोद्गमनं तदा च तद्गतेनैकीभावः। पुनर्द्वादशान्तावधि तथोद्गमनं च विभावयेदिति भावः।।३०।।

---

१. 'मन्त्रेणैव' घ. च. पाठः, २. 'तं' ख. ग. घ. ङ. च. छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

आयम्य वायुमणुना सकलीक्रियां च
कृत्वासनाद्युपहृतिं क्रमशः समर्प्य।
तारोपचारनिजमूलतदक्षराद्यै-
र्न्यासक्रमादभियजेज्जलगन्धपूर्वैः॥३१॥

विमर्शिनी।

मूलेनाणुना वायुमायम्य सकलीक्रियां च कृत्वा आसनाद्युपहृतिं क्रमशः समर्प्य जलगन्धपूर्वैरुपहारैस्तारोपचारनिजमूलतदक्षराद्यैर्न्यासक्रमादभियजेत्॥३१॥

विवरणम्।

पुनर्मूलमन्त्रेण त्रिवारं प्राणायामं कृत्वा देहत्रय[१]व्याप्तिमपि विभाव्य व्यापकाक्षराङ्गायुधन्यासैः सकलीकुर्यात्। जलगन्धपूर्वैरिति दीपान्तानां ग्रहणम्॥३१॥

मूलेन गन्धरसलिप्ततनुर्मुरारौ
स्वैर्मूर्तिपञ्जरपदेष्वणुभिर्द्विषड्भिः।
फाले गलेंऽसयुगले हृदि पञ्चमन्त्रै-
रीशेऽनुलिम्पतु परेष्विति मूलतोऽथ॥३२॥

विमर्शिनी।

अथ मूलेन गन्धरसलिप्ततनुः अष्टगन्धरसेनानुलिप्ताङ्गो भूत्वा मुरारौ मूर्तिपञ्जरपदेषु मूर्तिपञ्जरन्यासस्थानेषु स्वैः केशवादिभिः द्विषड्भिः (अणुभिः) द्वादशमन्त्रैरूर्ध्वपुण्ड्राण्यनुलिम्पतु। ईशे फाले गलेंऽसयुगले हृदि च पञ्चमन्त्रैस्तिर्यक्पुण्ड्राण्यनुलिम्पतु। परेष्विति पञ्चस्थानेषु मूलतश्च॥३२॥

विवरणम्।

तत्र पुष्पानन्तरं किञ्चित्कर्तव्यमस्तीत्याह - मूलेनेति। लिप्तेति मूर्धादिपादान्तं गन्धार्द्रकरतलद्वयेन व्यापकाभिप्रायम्। मुरारौ स्वैर्द्विषड्भिरणुभिर्मूर्तिपञ्जरपदेष्वनुलिम्पत्विति सम्बन्धः। द्वादशमूर्तिमन्त्राः केशवनारायणादिमन्त्राः। तत्स्थानानि चाळीककुक्ष्योर्हृद्गल इत्याद्युक्तानि। द्वादशार्णवर्णयोगस्त्विहापीष्यते। ऊर्ध्वपुण्ड्रानुलेपन-

१. 'तेजस्त्रय' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

ञ्चैतत्। ईशे फाले गलेंऽसयुगले हृदि पञ्चमन्त्रैरनुलिम्पत्विति। ईशानादिपञ्चब्रह्माणीह पञ्च मन्त्राः। तिर्यक् त्रिपुण्ड्रानुलेपनमेतत्। यदुक्तम्-

"आत्मानमभ्यर्च्य सुगन्धपिष्टेनालिप्य पुण्ड्राणि ललाटमध्ये।
कण्ठे च अंसद्वितये सितेन हृदन्तरे पञ्चपवित्रमन्त्रैः।।"

इति। पुनर्भस्मनिक्षेपोऽपि वा कार्यः। यथोक्तम् -

"के वक्त्रे हृदि गुह्ये च पादयोर्व[1]चनेषु च।
ईशादिपञ्चमन्त्रैस्तु निक्षिपेद्भस्म मन्त्रितम्।।
अष्टत्रिंशत्कलास्थानेष्वादरात्ताभिरेव च।
जप्त्वाग्निहृदयं तेन रक्षार्थं दिक्षु निक्षिपेत्।।"

इति। 'स्नात्वाचम्य विधानत' इत्येतदनन्तरं वैवं कृत्वा सुगन्धपिष्टेनेत्याद्युक्तनयेन तेन भस्मनैव सर्वं विधाय पुनरपि विधानेनाचम्य सुरगृहं सम्प्राप्येत्यादि सर्वं कार्यम्। पुनरिह चैतावद्विधेयमिति। परेष्विति मूलत इति। हरिहरादिष्वेवं गन्धरसालेपनपूर्वकं फालगलादिपञ्चस्थानेषु मूलतोऽनुलिम्पत्वित्यर्थः। दुर्गायां हरिवत् स्कन्दगणपत्योश्शिववदितरयोस्तिर्यगूर्ध्वपुण्ड्रविकल्प इति।।३२।।

मूलेन मूर्ध्नि मनुना निखिलेषु पञ्च-
कृत्वः किरीटमनुना च रथाङ्गपाणौ।
स्थाण्वात्मकेन कुसुमाञ्जलिमीश्वरे च
कृत्वा यजेद्*द्विविधसूनवरैरथेति।।३३।।

विमर्शिनी।

पुष्पपूरणमाह - मूलेनेति। निखिलेषु देवेशु मूलेन मनुना, रथाङ्गपाणौ किरीटमनुना, ईश्वरे स्थाण्वात्मकेन स्थाणुमन्त्रेण च मूर्ध्नि पञ्चकृत्वः पञ्चावृत्त्या कुसुमाञ्जलिं पूर्णपुष्पाञ्जलिं कृत्वाथ द्विविधसूनवरैः श्वेतारुणवर्णविशिष्टपुष्पैः इति वक्ष्यमाणक्रमेण यजेत।।३३।।

विवरणम्।

किरीटमनुना चेति। स्थाण्वात्मकेन मनुना चेत्यत्रापि पञ्चकृत्व इति सम्बध्यते।

---

१. 'द' घ. च. पाठः * विविधेति विवरणानुसारी।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्थाण्वात्मकः स्थाणुमन्त्रः। अथ विविधसूनवरै[१]रिति। यजेदित्यन्वयः। विविधानि सूनवराणि विशिष्टकुसुमानि। इतिशब्दो वक्ष्यमाणप्रकारार्थः।।३३।।

श्वेतारुणक्रमकृतोभयपार्श्वयोगान्
कुर्याद्धरौ द्वितुलसीकणवीरपद्मान्।
नाभ्यात्मचिल्ल्यवधि ते षडशेषमङ्गे
शेषे शिवेऽर्कयुगपू[२]र्वकमेतदिष्टम्।।३४।।

विमर्शिनी।

तदेव वक्ति - श्वेतेति। हरौ द्वितुलसीकणवीरपद्मान् द्विविधान् श्वेतरक्तवर्णविशिष्टान् तुलसीकणवीरपद्मान् नाभ्यात्मचिल्ल्यवधि नाभिहृदयभ्रूमध्यावधि यथा भवति तथा श्वेतारुणक्रमतोभयपार्श्वयोगान् सितरक्तक्रमेण संपादितं दक्षिणं वामं च पार्श्वं यथा भवति तथा योगमाश्रितांस्तान् कुर्यात् सम्पादयेत्। के मूर्धनि षट् उक्तानि षट् कुसुमानि, शेषेऽङ्गे अशेषं कुसुमं कुर्यात्। शिवे एतत् पुष्पपूरणम् अर्कयुगपूर्वकम् अर्ककणवीर-पद्मक्रमेणेष्टं स्यात्। अन्यदेवेष्वनयोर्मार्गयोः सदृशं कुर्यात्।।३४।।

विवरणम्।

तदेवाह - श्वेतारुणेति। हरौ द्वितुलसीकणवीरपद्मान् नाभ्यात्मचिल्ल्यवधि कुर्यादित्यन्वयः। पादतलादिनाभ्यन्तं तुलसीद्वयं तदादिहृदयान्तं कणवीरद्वयं तदादि चिल्लीपर्यन्तं पद्मद्वयञ्च कुर्यात्। श्वेतारुणक्रमकृतोभयपार्श्वयोगानिति तेषां तत्कालविशेषणम्। श्वेतारुणक्रमेण कृत उभयपार्श्वयोगो येषामिति समासः। यथा तुलसीद्व[३]ये श्वेततुलसीं पाद[४]तलादिनाभ्यन्तं दक्षिणे भागे रक्ततुलसीं वामे भागे कुर्यादित्यादि दक्षिणवामकरयोर्गन्धार्द्रं श्वेतरक्ततुलसीनिचयं पृथगादाय प्रणवोपचारमूलान्ते तुलसीद्वयं समर्पयामीति मूलञ्चोच्चरन् दक्षिणवामपादतलादि तन्नाभ्यन्तमारोपक्रमेण पूरणधियाराधयेत्। एवं क[५]णवीरद्वयं पद्मद्वयमपि। के षडिति शिरसि षडिमानि कुसुमानि कुर्यात्। प्राग्वद्विशेषणयोजना। दक्षिणकरे श्वेततुलसीकणवीरपद्मनिचयं वामकरे रक्ततुलसीकणवीर-पद्मनिचयं चादाय तेनैव मन्त्रेण चिल्ल्यादिकेशावधि कुर्यादिति भावः। अशेषमङ्गे शेष इ[६]ति पदम्। करद्वयेनोच्चावचं कुसुमनिचयमादाय तेनैव मन्त्रेण पादतलादिकेशान्तं

१. 'रैर्यजे' क. ङ. पाठः, २. 'संभिदुरं त' ख. पाठः, ३. 'द्वयं' ग. पाठः, ४. 'दादि' ख. पाठः, ५. 'कर' ङ. पाठः, ६. 'ति। अशेष इति प्' ख. ग. घ. ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

परिपूरणधियाराधयेदिति भावः। श्वेतरक्ततुलस्याद्यसम्भवेऽपि तत्तत्प्रतिपत्त्यैव तुलसीमात्रेणाप्येतत्कार्यम्। शिवेऽर्कयुगपूर्वकमेतदिष्टमिति। तुलसीद्वयस्थानेऽर्कद्वयं पुनः कणवीरद्वयं पद्मद्वयं च एवमेतत् पुष्पपूरणमागमविद्भिरिष्टमित्यर्थः। दुर्गायां हरिवत् स्कन्दविघ्नयोः शिववद्धरिहरे समुच्चयः शास्तरि विकल्प इति पुष्पेज्या तावदेव-मुक्ता।।३४।।

धूपं च दीपं समर्प्य तस्मै
निवेद्यबुद्ध्या परचित्सुधार्घ्यम्।
दत्त्वार्चयित्वा परितोष्य चैनं
लयाङ्गनिष्ठं च समादधीत।।३५।।

विमर्शिनी।

धूपं च दीपं च तत्तन्मुद्रया समर्प्य तस्मै देवाय निवेद्यबुद्ध्या निवेद्यसमर्पणबुद्ध्या परचित्सुधार्घ्यं परचैतन्यामृतरूपमर्घ्यं दत्त्वार्चयित्वा चैनं परितोष्य लयाङ्गनिष्ठं च समादधीत।।३५।।

विवरणम्।

पुनर्धूपादीज्यामाह - धूपञ्चेति। 'तारोपचारनिजमूलतदक्षरा'द्यैरित्यनुवर्तत एव। मुद्रयैव मानसमेतदिति बोद्धव्यम्। निवेद्यबुद्ध्या परचित्सुधार्घ्यं दत्त्वेति। शङ्खे जलं गृहीत्वा तच्छक्त्या निवेद्यरसधिया सम्पूज्य मूलेनापीष्ट्वा तत्प्रणवोपचारमूलपूर्वकं सर्वरसमयमर्घ्यं समर्पयामीति स्वात्मनि देवे तद्भोक्तरि तदमृतं तत्तेजसि जुह्वदिव तच्छिरसि विनियोगधिया समर्पयेदिति भावः। पुनर्मानसपूजां कुर्यात्। अर्चयित्वेति प्रसन्नपूजोक्ता। परितोष्येति ताम्बूलादिसमर्पणं राजोपचारसमर्पणं पुष्पाञ्जलिजपस्तुति-प्रणामाद्यपि मनसा शक्तितोऽनुष्ठेयमित्युक्तम्। लयाङ्गनिष्ठञ्च समादधीतेति। सम्यग्विदध्यादित्यर्थः। ब्रह्मार्पणं प्रसन्नार्घ्यमवसानीयार्घ्यञ्च कृत्वा लयाङ्गेनात्माराधनं समापयेदिति[१] भावः।।३५।।

कृत्वात्मयागमिति तत्त्वनिवेशितात्मा
शङ्खादिकं च परिशोध्य भृतार्घ्यकाद्यः।

१. 'रो' इति मूलकोशपाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

पीठार्चयोः प्रविकिरेत् कुसुमं स्वबीज-
मूलाणुतश्चरतु चानलसालनिष्ठम् ।।३६ ।।

विमर्शिनी ।

इति उक्तप्रकारेण आत्मयागं कृत्वा तत्त्वनिवेशितात्मा स्वयं कालस्वरूपी देवोऽहमिति भावयुक्तः पूजां कुर्यात् । तत्र पूजायां प्रथमं शङ्खादिकं च परिशोध्य भृतार्घ्यकाद्यः संभृतार्घ्यपाद्याद्युपहारो भूत्वा पीठार्चयोः पीठे प्रतिमायां च स्वबीजमूलाणुतः स्वशक्तिबीजेन स्वमूलेन च क्रमात् कुसुमं प्रविकिरेत् । अनलसालनिष्ठं तालत्रयादिग्बन्धाग्निप्राकारान् चरतु च ।।३६ ।।

विवरणम् ।

कृत्वात्मयागमितीत्युपसंहारः । तत्त्वनिवेशितात्मेति समाराधकस्य यत्तत्वं वास्तवं स्वरूपं कालेश्वरादिलक्षणं तस्मिन्नहम्भावेन निवेशितात्मेत्यर्थः । तदुक्तं - 'कालतनुः स्वयं हि कर्ते'ति । शङ्खादिकञ्च परिशोध्येति । सपादं शङ्खं तत्स्थलञ्च यथास्वं परिशोध्य तथा स्वदेहमपि निर्माल्यकुसुमादि सर्वं परिहृत्येत्यर्थः[१] । भृतार्घ्यकाद्य इति । भृतिस्संभरणं सम्पादनम् । प्रथमं तावत् सपादं शङ्खं प्राग्वन्निधाय वर्धन्युदकेन पूरयेत् । पुनः 'पाद्यार्घ्याचामादिक्लृप्त्यै'ति वक्ष्यमाणविनियोगक्रमेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्कानुपकल्पयेता शङ्खेष्वेषां कल्पनं, शङ्खपूरणवच्च तत्साधनक्रमः । यदुक्तम् - शङ्खपूरणवदर्घ्यादिपूरणक्रम इति । एकस्मिन् पात्रे गन्धमन्यस्मिन् पात्रेऽक्षतं भाजनान्तरे कुसुमनिचयं चोपकल्पयेत । स्नानोपपत्तौ तु प्रागेव कलशपूजापि कार्या । तच्चैककं पञ्चकं नवकं वा स्यादिति । चरतु चानलसालनिष्ठमित्यस्त्रेण तालत्रयादि सर्वमुक्तम् ।

"देवभागस्थितं देवं स्वयं तद्भागसंस्थितः ।
अर्चयेत प्रयत्नेन पैशाचासुरवर्जितम् ।।
ब्रह्मस्थानगतं वापि देवदेवं समर्चयेत् ।
देवभागस्थितस्त्वेवं द्रव्यैस्तद्भागसंस्थितैः ।।"

इति ।।३६ ।।

---

१. 'गृह्येत्यर्थः' घ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

गुरूनुदग् दक्षिणतो गणेशं
प्रपूज्य पीठस्य यजेदधस्तात्।
आधारशक्तिं प्रकृतिं च कूर्मं
स्वमन्त्रतोऽनन्तवसुन्धरे च।।३७।।

विमर्शिनी।

पीठपूजामाह - गुरूनित्यादिभिः। पीठस्योदग्भागे 'गुं गुरुभ्यो नमः' इति मन्त्रेण गुरून्, दक्षिणतो 'गं गणपतये नमः' इति मन्त्रेण गणेशं च प्रपूज्य अधस्ताद् अधोभागे आधारशक्तिं प्रकृतिं कूर्मं चानन्तवसुन्धरे च स्वमन्त्रतः 'ओं आधारशक्त्यै नमः' 'ओं मूलप्रकृत्यै नमः' 'ओं आदिकूर्माय नमः' 'ओं अनन्ताय नमः' 'ओं पृथिव्यै नमः" इति मन्त्रैर्यजेत्।।३७।।

विवरणम्।

गुरूनुदगिति दक्षिणतो गणेशमिति। उभयत्रापि[१] पीठस्येति सम्बन्धनीयम्। तत्रापि प्राग्भाग एव गुरुगणपतिस्थानमिति ज्ञेयम्। स्वमन्त्रत इति सर्वत्रापि योजनीयम्। ओं गुं गुरुभ्यो नमः, ओं गं गणपतये नमः इति। प्रपूज्येत्यनेन जलगन्धादिभिः सम्पूज्य गुरुभ्योऽर्घ्यं दत्त्वानुज्ञा ग्राह्या। गणपतये निवेद्यमर्घ्यं वा दत्त्वानुज्ञा ग्राह्या इत्यप्युक्तम्। पीठस्याधस्तादिति। प्रासादे तावत्पुरा प्रतिष्ठापितेषु निधिकलशादिषु बुद्ध्युद्दिष्टेष्वाधारशक्त्यादि पञ्चकं पूजनीयम्। मण्डलादिषु तथा विभाव्येति बोद्धव्यम्। धर्मादिष्वपि समानमेतत्। यद्वा प्रणवेन तत्तच्छक्तिमन्त्रेण वा पीठे पुष्पेणावाहनबुद्ध्याराध्य तत्र सर्वं यथास्थितरूपेण विभाव्याधारशक्त्यादि सर्वं पूजनीयम्। तदुक्तम्-

'तारेणावाह्य सङ्कल्प्य तोयाद्यैः पीठमर्चयेत्।'

इति। स्वमन्त्रत इति स्वेन स्वनाम्नैव मन्त्रः स्वमन्त्रः[२]। ओं आधारशक्त्यै नमः 'ओं मूलप्रकृत्यै नमः' इत्यादि।।३७।।

अग्न्यादिपीठाङ्घ्रिषु धर्मसंज्ञं
सज्ज्ञानवैराग्यकमर्चयेत।

---

१. 'चोभयत्र' ख. पाठः, २. 'न्त्रः यथा ओं' ख. पाठः Shripuram Publications
www.shripuram.org

ऐश्वर्यसंज्ञं च चतुष्कमेतत्
प्रागादिगात्रेषु च नञ्विशिष्टम् ।।३८।।

विमर्शिनी ।

पुनरग्न्यादिपीठाङ्घ्रिषु पीठस्याग्निकोणादिपादेषु धर्मसंज्ञं सज्ञान वैराग्यकमैश्वर्यसंज्ञं च । स्वमन्त्रत इति सर्वत्र पूर्वस्मादायाति । 'ओं धर्माय नमः' 'ओं ज्ञानाय नमः' 'ओं वैराग्याय नमः' 'ओं ऐश्वर्याय नमः' इत्यर्चयेत । एतद् धर्मादिकं चतुष्कं नञ्विशिष्टं नञ्समासेन युक्तं प्रागादिगात्रेषु पादोपरिस्थप्रागादिगात्रेषु 'अधर्माय नमः' इत्यादिमन्त्रैरर्चयेत ।।३८।।

विवरणम् ।

अग्न्यादिपीठाङ्घ्रिष्विति । प्राङ्मुखे प्रत्यङ्मुखे च देवे इति भावः । नञ्विशिष्टमिति । यथा अधर्मायाज्ञानायेत्यादि ।।३८।।

स्वाद्यक्षरैः सत्त्वरजस्तमांसि
सम्पूज्य सूत्रत्रितयेऽथ मायाम् ।
विद्यां च तच्छादनवस्त्रयुग्मे
तन्मध्यभागे प्रयजेच्च पद्मम् ।।३९।।

विमर्शिनी ।

सूत्रत्रितये गात्रगतसूत्रत्रये सत्त्वरजस्तमांसि स्वाद्यक्षरैः सह 'सं सत्त्वाय नमः' 'रं रजसे नमः' 'तं तमसे नमः' इति सम्पूज्य अथ तच्छादनवस्त्रयुग्मे सूत्रोपरि संस्तीर्णवस्त्रद्वये 'मं मायायै नमः' 'विं विद्यायै नमः' इति सम्पूज्य तन्मध्यभागे पीठमध्ये 'पं पद्माय नमः' इति पद्मं प्रयजेच्च ।।३९।।

विवरणम् ।

स्वाद्यक्षरैरिति । सं रं तमित्येभिस्सहितानीत्यर्थः । सूत्रत्रितय इति । तद्गात्रकलितेषु त्रिविधेषु सूत्रेषु । तच्छादनवस्त्रयुग्म इति । अधश्छद उपरिच्छदे चेत्यर्थः ।।३९।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

साद्यक्षराणि दलकेसरकर्णिकासु
विष्वग् दिनेशशशिपावकमण्डलानि।
आत्मान्तरात्मपरमात्मन एवमेव
ज्ञानात्मकं यजतु चोपरि शक्तियुक्तम्॥४०॥

विमर्शिनी।

दलकेसरंकर्णिकासु पद्मस्य दलेषु केसरेषु कर्णिकायां च विष्वक् परितः साद्यक्षराणि आदिः प्रणवः तस्याक्षरैर्युक्तानि दिनेशशशिपावकमण्डलानि 'अं सूर्यमण्डलाय नमः' 'उं सोममण्डलाय नमः' 'मं वह्निमण्डलाय नमः' इति यजतु। आत्मान्तरात्मपरमात्मन एवमेव दलकेसरकर्णिकासु साद्यक्षराणि 'अं आत्मने नमः' 'उं अन्तरात्मने नमः' 'मं परमात्मने नमः' इति यजतु। तेषामुपरि शक्तियुक्तं शक्तिबीजेन युक्तं ज्ञानात्मकम् 'ओं ह्रीं ज्ञानात्मने नमः' इति यजतु च॥४०॥

विवरणम्।

साद्यक्षराणीति। आदिः प्रणवः तदक्षरैरं उं ममित्येतैर्युक्तानि सूर्यसोमवह्निमण्डलानि। विष्वगिति पद्मपत्रपङ्क्तौ मण्डलाकारेणावस्थितायां तथावस्थितं सूर्यमण्डलमित्याद्युक्तम्। एवमेवेति। साद्यक्षरान् दलकेसरकर्णिकासु विष्वगित्यर्थः। मण्डलानां[१]मभेदेनेति चोक्तम्। ज्ञानात्मकमिति। ह्रीं ज्ञानात्मने नमः, इति मन्त्रः॥४०॥

प्रागादि तत्केसरकर्णिकासु
शक्तीर्नवाराध्य निजाः क्रमेण।
समष्टिमन्त्रेण यजेन्निजेन
समीरिता पीठसमर्चनेति॥४१॥

विमर्शिनी।

ततः तत्केसरकर्णिकासु पद्मस्य केसरेषु कर्णिकायां च प्रागादि यथा तथा निजाः निजनिजाः नव शक्तीः क्रमादाराध्य निजेन निजनिजेन समष्टिमन्त्रेण च यजेदिति सामान्येन पीठसमर्चना समीरिता॥४१॥

---

१. 'नां भे'

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

निजेन समष्टिमन्त्रेणेति। पीठे तदभिमानिनि तद्व्यापितया पूजेत्यर्थादवसेयम्। गुरवो देवाकाराः,

'ध्यायेद् गजाननं रक्तं बृहत्कुक्षिं चतुर्भुजम्।
पाशाङ्कुशधरं भक्ष्यं[1] दधानं दन्तमेव च।।'

इति।

'धर्मं रक्तं वृषाकारं ज्ञानं श्यामं मृगाधिपम्।
वैराग्यं पीतभूतं स्यादैश्वर्यं वारणं सितम्।।'

इति।

'श्वेता कृष्णा रक्ता पीता श्यामानलोपमा शुक्ला।
अञ्जनजपासमाना तेजोरूपाश्च शक्तयः प्रोक्ताः।।'

इति।।४१।।

पीठं पङ्कजपश्चिमं महिषजिद्वर्जं समानक्रमं
प्रायः प्रागपि पङ्कजादिदमहीन्द्राढ्यं रमावल्लभे।
बिम्बात्मोपरिपर्युपेतनवशक्त्येतत् कुमारीहरि-
श्रीशेशेषु ततः परेषु नवशक्त्यूर्ध्वस्थबिम्बात्मकम्।।४२।।

विमर्शिनी।

महिषजिद्वर्जं दुर्गां वर्जयित्वान्येषु पङ्कजपश्चिमं पद्मान्तम् इदं पीठं प्रायः समानक्रमम्। रमावल्लभे इदं पीठं पङ्कजात् प्रागपि अहीन्द्राढ्यम् 'अनन्ताय नमः' इत्यनेन युक्तं भवति। कुमारीहरिश्रीशेशेषु दुर्गाविष्णुशङ्करनारायणेषु एतत् पीठं बिम्बात्मोपरिर्युपेतनवशक्ति मण्डलानामात्मनां चोपरिभागस्थिताभिर्नवशक्तिभिर्युतं, ततः परेषु नवशक्त्यूर्ध्वस्थबिम्बात्मकं नवशक्तीनामूर्ध्वस्थितेन मण्डलत्रयेणात्मत्रयेण च युक्तं स्यात्।।४२।।

विवरणम्।

पीठं पङ्कजपश्चिममिति गुर्वादिपद्मान्तम्। महिषजिद्वर्जमिति दुर्गायामेव भेदः। प्राय इति क्वचिद् भेदमात्रसद्भावाभिप्रायम्। तदेवाह - प्रागपीति अहीन्द्रोऽनन्तः।

---

१. 'भक्तं' ग. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

बिम्बात्मोपरीति मण्डलानामात्मनामप्युपरि नवशक्तयो विष्णुदुर्गाहरिहरेष्वित्यर्थः। एतदिति पीठम्। परेष्विति शिवस्कन्दविघ्नार्येषु नवशक्तीनामुपरि मण्डलान्यात्मानश्चेत्यर्थः।।४२।।

मायाब्रह्मयुतावधः प्रकृतिकूर्मौ पीठके केवलैः
स्वाद्यर्णैरपि गात्रगाः सलवकैः सौम्यां च भद्रां जयाम्।
इष्ट्वार्यां च पुनर्बलप्रबलकौ क्लीबार्णसंभिन्नभं-
बीजाढ्यान् सुबलं महाबलमपीहाग्न्यादिपीठाङ्घ्रिगान्।।४३।।

सत्त्वादीनि यथोदितं यजतु कन्दं नालपद्मौ क्रमाद्
बिन्द्वन्तैः क्लनलाक्षरैर्विगतबिन्द्वोबीजयुक्ते क्रमात्।
भास्वच्छीतगुमण्डले हुतभुजो बिम्बं सरंबीजकं
दुर्गायामियती भिदात्र नवशक्त्याद्यं पृथक् प्रोच्यते।।४४।।

विमर्शिनी।

दुर्गायाः पीठे भेदमाह - मायेति। दुर्गायाः पीठके अधः अधोभागस्थौ प्रकृतिकूर्मौ मायाब्रह्मयुतौ भुवनेश्वर्या ककारेण च क्रमाद् युक्तौ 'ह्रीं प्रकृत्यै नमः' 'कं कूर्माय नमः' इतीष्ट्वा गात्रगाः गात्रस्थाः सौम्यां भद्रां जयाम् आर्यां च केवलैः स्वाद्यर्णैः स्वस्याद्यक्षरैः सल (वैः? वकैः) बिन्दुसहितैरपि बीजैः सह 'सं सौम्यायै नमः' इत्याद्यैर्मन्त्रैरिष्ट्वा पुनरिह गात्रार्चनानन्तरम् अग्न्यादिपीठाङ्घ्रिगान् अग्न्यादिपीठपादगतान् क्लीबार्णसंभिन्न-भंबीजाढ्यान् नपुंसकाक्षरैः संभिन्नेन युक्तेन भमिति बीजेन युक्तान् बलप्रबलकौ सुबलं महाबलमपि 'भृं बलाय नमः' 'भृं प्रबलाय नमः' इत्यादिमन्त्रैरिष्ट्वा सत्त्वादीनि सत्त्वरज-स्तमांसि मायाविद्ये च यथोदितं यथोक्तं यजतु। कन्दं नालपद्मौ च क्रमात् बिन्द्वन्तैः क्लनलाक्षरैः सह 'क्लं कन्दाय नमः' 'नं' नालाय नमः' 'लां पद्माय नमः' इति मन्त्रैर्यजतु। भास्वच्छीतगुमण्डले सूर्यमण्डलं सोममण्डलं च क्रमाद् विगतबिन्द्वोबीजयुक्ते बिन्दुरहिताभ्याम् अ उ इति बीजाभ्यां सह 'अ सूर्यमण्डलाय नमः' 'उ सोममण्डलाय नमः' इति मन्त्राभ्यां यजतुहुतभुजो वह्नेः बिम्बं सरंबीजकं 'रं वह्निमण्डलाय नमः' इति मन्त्रेण यजतु। दुर्गायामियती भिदा एतावान् भेदः। अथ नवशक्त्याद्यं पृथक् प्रोच्यते। अस्माभिरिति शेषः।।४३, ४४।।

विवरणम्।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

महिषजिति भेदं दर्शयति - मायाब्रह्मयुताविति। अध इति। पीठमन्त्राणां प्रक्रमोद्देशे पीठस्याधस्तादिति वार्थः। मूलप्रकृतेर्माया शक्तिबीजम् आदि कूर्मस्य ब्रह्म कमित्येतद् बीजम्। स्वाद्यर्णैस्सलवकैरिति। सं भं जं आं इत्येभिस्सहिताः पुनर्बलप्रबलकाविति। अग्न्यादिपीठाङ्घ्रिगानिष्ट्वेति संबन्धः। क्लीबार्णसंभिन्नभंबीजाढ्यानिति। ऋकारादिचत्वारो नपुंसकार्णाः तैः स्संभिन्नं भंबीजं 'भृं'[1] बलायनमः, इत्येवमादिक्रमेण तद्युक्तानित्यर्थः।

'सौम्या भद्रा जयार्या च गात्रगा[2]स्सितवर्णका[3]ः।
सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णस्तु समनन्तरम्॥

इति। बलादय इति शेषः। धर्माधर्मादयो बुद्धेरवान्तरभेदाः सौम्याद्याश्च बलादयोऽहंकृतेरिति भेदः। तदुक्तम्-

"धर्मो ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यं सत्त्वबुद्ध्यः।

इत्यादि। प्रकृतिस्तावत्स्वविकारैस्सह पुरुषस्य मूर्त्यवस्थायां पीठरूपेणावतिष्ठते। तदुक्तं - "बीजा[4]र्चितं प्रकृतिरूपमिलात्मकञ्च' इति। तस्यासनं सुषुप्तप्रलयेक्षणाद्यवस्थं किञ्चिद्बहिर्मुखसदात्मकं कारणशरीरमिति च 'आसनं शुद्धविद्या[5]न्त'मिति अनन्तमासनं विद्यात्' 'शक्तिमेवासनं केचिदि'ति च॥४३॥

कन्दमिति। 'क्लं कन्दाय'। 'नं नालाय' 'लां पद्मायेति मन्त्राः विगतबिन्द्वोबीजयुक्ते क्रमादिति। ओं इत्यकारस्य उकारस्य च ग्रहणम्। सर्वेष्वनयोर्बिन्दुयोग इह तु तदयोग इति भावः। 'रं वह्निमण्डलाय नमः' इति वह्निमण्डलमन्त्रः॥४४॥

विमलोत्कर्षिण्यौ च ज्ञानाख्याना क्रिया च योगा च।
प्रह्वी सत्येशानुग्रहाश्च नवशक्तयो हरिहरीशे॥४५॥

विमर्शिनी।

हरिहरीशे हरिहरीशयोः विमलाद्या नव शक्तयः। सर्वासां नवशक्तीनां ताराद्याश्चतुर्थीनत्यन्ता एव मन्त्राः। ज्ञानाख्याना ज्ञानेत्याख्यानयुक्ता॥४५॥

वामा ज्येष्ठा रौद्री काली कलबलपदादिविकलिन्यौ।
सबलप्रमथिन्यौ सर्वभूतदमनी मनोन्मनी च शिवे॥४६॥

विमर्शिनी।

---

१. 'भृं' क. ङ. पाठः, २. 'का' ख. ग. घ. च. पाठः, ३. 'गा' 'क' ङ. पाठः, ४. 'पीठात्मकं प्र' क. पाठः, ५. 'न्तक' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

शिवे वामाद्या नव शक्तयः। कलबलपदादिविकलिन्यौ कलबल इति पदाद्यौ विकलिन्यौ कलविकलिनी बलविकलिनी चेत्यर्थः। सबलप्रमथिन्यौ बलप्रमथिनी चेत्यर्थः।।४६।।

विवरणम्।

कलबलपदादिविकलिन्याविति कलविकलिनी बलविकलिनी च सबलप्रमथिन्या-विति। तयोर्विशेषणेन बलप्रमथिनी गदिता।।४६।।

प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी पुनः।
सुप्रभा विजया सर्वसिद्धिदा च यथाक्रमम्।।४७।।
आदित्रिदीर्घैर्बिन्द्वन्तैः सन्ध्यर्णैश्च समन्विताः।
एता बिन्दुविसर्गाभ्यामपि स्युर्महिषद्विषि।।४८।।

विमर्शिनी।

महिषद्विषि प्रभाद्या नव शक्तयः। एता यथाक्रमं बिन्द्वन्तैः आदित्रिदीर्घैः आं ईं ऊं इत्येतै, सन्ध्यर्णैश्च एं ऐं ओं औं इत्येतैश्च, बिन्दुविसर्गाभ्यां अं अः इत्येताभ्यां च सम[१]न्विताः 'आं प्रभायै नमः' 'ईं मायायै नमः' इत्याद्या इत्यर्थः।।४७, ४८।।

विवरणम्।

बिन्दुविसर्गाभ्यामिति। अतः परं समन्विताः स्युरिति योज्यम्। बिन्द्वन्तैरिति च सर्वैस्सम्बध्यते यदुक्तम् -

"सर्वे बिन्दुयुताः कार्या वर्जयित्वा तथान्तिमम्।
ऊष्मान्तस्स[२]म्भवेद्वर्णः तस्मात्तत्र न स[३]म्भवेत्।।"

इति।

'देवीरूपेण रूपिण्यः सर्वाः प्रहसिताननाः।'

इति। विष्ण्वादिषु तु रूपाभ्युपगमे तत्तच्छक्तिरूपा इति च ज्ञेयम्।।४८।।

विद्या शान्तिः स्मृतिर्मेधा प्रज्ञा कान्तिर्द्युतिर्धृतिः।

---

१. 'मापिताः' ख. पाठः, २. 'स्वं' ग. पाठः, ३. 'तद्भवे' क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

व्यापिन्यपि कुमारे स्युरामन्तव्यापकाक्षरैः।।४९।।

विमर्शिनी।

कुमारे आमन्तव्यापकाक्षरैः आं इत्यन्तैः यरलवादिभिरक्षरैः सह विद्यादयो नव शक्तयः। 'यां विद्यायै नमः' इत्याद्या इत्यर्थः।।४९।।

विवरणम्।

आमन्तव्यापकाक्षरैरिति। समन्विता इति शेषः। यादीनि व्यापकाक्षराणि। ळकारो न ग्राह्यः।।४९।।

तीव्राख्या ज्वालिनी नन्दा भोगदा कामरूपिणी।
उग्रा तेजोवती सत्या विघ्नेऽन्त्या विघ्ननाशिनी।।५०।।

दीप्तिः सत्या प्रभा कान्तिर्विभूतिर्मालिनी पुनः।
संसृष्टिः पुष्टिरप्यार्ये नवमी कामरूपिणी।।५१।।

इति सप्तसु देवेषु समुक्ता नवशक्तयः।
तत्तत्समष्टिमन्त्रांश्च तत्पूर्त्यै कीर्तयाम्यहम्।।५२।।

विमर्शिनी।

विघ्ने तीव्राख्या तीव्रेत्याख्यायुक्ता। ज्वालिनी इत्याद्या नव शक्तयः अन्त्या विघ्ननाशिनी अवसाने विघ्ननाशिनीत्यर्थः।।५०।।

आर्ये दीप्त्याद्या नव शक्तयः। नवमी अन्त्या कामरूपिणीत्यर्थः।।५१।।

इति सप्तसु देवेषु नवशक्तयः समुक्ताः। तत्पूर्त्यै तस्य पीठस्य पूर्णतायै तत्तत्समष्टिमन्त्रांश्चाहं कीर्तयामि।।५२।।

विवरणम्।

तत्पूर्त्यै इति। पीठस्य परिपूर्त्यर्थम्। समष्ट्यनुगमाद्धि व्यष्टिजातं परिपूर्णं सम्पद्यत इति।।५२।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

अत्रोन्नमो भगवते विष्णवे वर्णकान् क्रमात्।
सर्वभूतात्मने वासुदेवायेति च कीर्तयेत्।।५३।।
सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः।
इत्ययं स्यात् समष्ट्यात्ममनुर्हरिहरीशयोः।।५४।।

विमर्शिनी।

अत्र हरिहरीशयोः 'ओं नमो भगवते विष्णवे' इति वर्णकान् क्रमात् कीर्तयेत्। 'सर्वभूतात्मने वासुदेवाय' इति च कीर्तयेत् उच्चरेत्। 'सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः' इति च कीर्तयेत्। अयं समष्ट्यात्ममनुः समष्टिस्वरूपो मन्त्रः स्यात्।।५३,५४।।

प्रणवनतिभगवतेयुतसकलगुणात्मादिशक्तियुक्ताय।
ङेन्तानन्तादिकयोगान्ते पीठात्मने च नमश्च शिवे।।५५।।

विमर्शिनी।

शिवे प्रणवनतिभगवतेयुतसकलगुणात्मादिशक्तियुक्ताय प्रणवेन नत्या भगवते इत्यनेन च युतानि सकलगुणात्म इत्यक्षराण्यादौ युक्तानि शक्तियुक्तायेत्यक्षराणि ङेन्तानन्तादिकयोगान्ते चतुर्थ्येकवचनान्तानन्तशब्दादिकस्य योगशब्दस्यान्ते पीठात्मने नम इति 'ओं नमो भगवते सकलगुणात्मकशक्तियुक्तायानन्ताय योगपीठात्मने नमः' इत्यर्थः।।५५।।

विवरणम्।

ङेन्तानन्तादिकेति। ङेन्तानन्त आदि यस्य योगस्येति समस्यते।।५५।।

तारादि वज्रनखदंष्ट्रायुधपदमायसंयुतं वदतु।
समहासिंहायार्णं हूं नम इत्यपि च महिषमर्दिन्याम्।।५६।।

विमर्शिनी।

महिषमर्दिन्यां तारादि प्रणवादि वज्रनखदष्ट्रायुधपदं वज्रनखदष्ट्रायुध इति पदम् आयसंयुतम् आय इत्यनेन युक्तं वदतु। समहासिंहायार्णं महासिंहायेत्यक्षरैः सह हूं नम

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

इत्यपि च वदतु। 'ओं वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय हूं नम' इत्यर्थः। अपि चेत्यनेन 'महासिंहाय हुं फट् नमः' इति पक्षान्तरः सूचितः।।५६।।

विवरणम्।

आयसंयुतमिति। यथा वज्रनखदष्ट्रायुधायेति सर्वसमष्टीनामपि रूपयोगस्तेजोरूपतापि विकल्प्यत एव।।५६।।

ओङ्कारशक्तिगणपतिबीजयुतं वदतु सर्वशक्त्यर्णम्[1]।
कमलासनायवर्णं प्रणतियुतं विघ्नराजे च।।५७।।

विमर्शिनी।

विघ्नराजे ओङ्कारशक्तिगणपतिबीजयुतम् आं ह्रीं गं इति बीजैर्युतं सर्वशक्त्यर्णं सर्वशक्तीत्यक्षरान्, पुनः कमलासनायवर्णं कमलासनाय इति वर्णान्, प्रणतियुतं नम इत्यनेन युतं, वदतु। 'ओं ह्रीं गं सर्वशक्तिकमलासनाय नमः' इत्यर्थः।।५७।।

विवरणम्।

ओंकारशक्तीति। 'ओं ह्रीं गं सर्वशक्तिकमलासनाय नम' इति।।५७।।

तारं प्रभूतसिंहासनायसर्वाक्षराणि शक्त्यर्णम्।
ब्रूयान्मयाय पद्मायेति नमोन्तं पुनः प्रभानाथे।।५८।।

विमर्शिनी।

प्रभानाथे तारं प्रभूतसिंहासनायसर्वाक्षराणि प्रभूतसिंहासनाय सर्व इत्यक्षराणि पुनः शक्त्यर्णं शक्तीत्यक्षरद्वयं पुनर्मयाय पद्मायेति स्वरूपम् एतन्नमोन्तं ब्रूयात्। 'ओं प्रभूतसिंहासनाय सर्वशक्तिमयाय पद्माय नम' इत्यर्थः।।५८।।

विवरणम्।

सर्वाक्षराणीत्यादि। सर्वशक्तिमयाय पद्मायेत्येतदुक्तम्।।५८।।

ओं सर्वशक्तियुक्तेत्यादि मयूराक्षरादिकं वदतु।
कमलासनायनम इति गुहे च ते कीर्तिताः समष्ट्यणवः।।५९।।

---

१. 'सकल' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तत्तत्समुक्तविधिनेति समर्च्य पीठं
तोयादिभिस्तदुपधां प्रकृतिं प्रतर्प्य।
मूर्तिं च तत्र मनुबिम्बमयीं प्रकल्प्य
तत्राभिवाहयतु मन्त्रचितिं च मन्त्री[१]।।६०।।

विमर्शिनी।

गुहे च ओंसर्वशक्तियुक्तेत्यादि यथा तथा मयूराक्षरादिकं मयूर इत्यक्षरत्रयादिकं कमलासनाय नम इति वदतु। 'ओं सर्वशक्तियुक्तमयूरकमलासनाय नमः' इत्यर्थः। ते समष्ट्यणवः समष्टिमन्त्राः कीर्तिताः।।

इति तत्तत्समुक्तविधिना तत्र तत्रोक्तविधिनानेन पीठं तोयादिभिरुपहरैः समर्च्य तदुपधा पीठोपाधौ स्फुरन्तीं प्रकृतिम् अर्घ्यदानेन प्रतर्प्य तत्र पीठे मनुबिम्बमयीं मूर्तिं च स्वस्वमूलमन्त्रपूर्वं 'विष्णुमूर्तये नम' इत्यादिमन्त्रैः पुष्पाञ्जलिना प्रकल्प्य तत्र मन्त्री मन्त्रचैतन्यावाहनविधिज्ञः मन्त्रचितिं मन्त्रचैतन्यमावाहयतु।।६०।।

विवरणम्।

पीठपूजाक्लृप्तिमप्युपदिशति - तत्तत्समुक्तविधिनेति। तोयादिभिरिति जलगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपैः। जलगन्धयोस्तु कूर्चेन[२] दानं भवति। तदुपधां प्रकृतिं प्रतर्प्येति[३] तत्पीठोपाधिकां 'प्रकृतिरूपमिळात्मकञ्चे'त्युक्तां प्रकृतिं शक्त्यैव कुसुमाराधनेन विभाव्य तोयादिभिस्समर्च्य 'निवेद्यबुद्ध्या परचित्सुधार्घ्यं दत्त्वे'त्युक्तनीत्या मानसपूजान्वितं प्रीणयेदिति भावः। मूर्त्तिञ्च तत्र मनुबिम्बमयीं प्रकल्प्येति। मन्त्रदेवताकारेण बिम्बं[४] निष्पादितमिति तथाविधबिम्बमयीम्। यद्वा मनुमयीं बिम्बमयीञ्च मूर्तिमिति बिम्बलक्षणायाः स्थूलमूर्तेस्तदन्तर्लिङ्ग शरीरव्यक्तिरूपस्य च विद्यादेहस्य ग्रहणम्। मन्त्रीति। 'तद्देवता नामविभिन्नङेन्तनत्यन्तमूर्त्यक्षरतोऽत्र मूर्तिम्' इति 'विद्यादेहात्मानमावाह्य तस्मिन्' इति च वक्ष्यमाणनयेन मूर्तिद्वयविभावनमुक्तम्। सति संभवे स्थूलदेहे लिपिन्यासौ विद्यादेहे च पञ्चतत्त्वं[५]पञ्चमन्त्रादिन्यासः। यदुक्तम्-

---

१. .... (ष्व?ष्वात्म)कः स्मररिपावुपचारमन्त्रो विष्णौ जितन्त इति सेशहरौ कुमार्याम्। शक्तिध्रुवाभिपुटितं स्वजिनार्णमार्ये स्यात् षण्मुखाणुरिषुजे गणपे गणानाम्।। ता क. पाठः, २. 'नादानं' ग. पाठः, ३. 'कल्प्येति' क. पाठः, ४. 'म्बान्निष्पा' ङ. 'म्बनिष्पा' च. पाठः, ५. 'त्त्वमन्त्रादि' घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

‘अन्तः करणविन्यासं देवमूर्तौ समाचरेत्।’

इति।

‘अष्टत्रिंशत्कलान्यासं विद्यादेहे तु विन्यसेत्।’

इति च। कलातत्त्वन्यासावपि तयोरुचितौ। यदप्युक्तं -

“निष्पत्तये तदेशानशरीरस्यानयात्मनः।
शान्त्यतीतकलामूर्धा शान्तिवक्त्रसरोरुहा”

इत्यादि। शिवे तु मन्त्रलिङ्गमयीमेव स्थूलमूर्तिं विभाव्य तदुचितन्यासं कृत्वा तदेव तदविभक्तं सकळाकारं विभाव्य लिपिन्यासादि सर्वं विदध्यात् तदुक्तम् -

‘लिङ्गस्य लक्षणे न्यस्याः स्वराः षोडश देशिकैः।
लक्षणे पार्श्वयोश्चैव रेखयोरुभयोरपि।।
तथैव मणिरेखायामष्टाश्रे चतुरश्रके।
पञ्चवर्णान्न्यसेन्मन्त्री कादीन्पञ्च क्रमेण तु।।
लिङ्गस्य हृदये यादीन् न्यसेद्धातुः स्वरूपिणः।’

इति।

‘देहे पूर्वोक्तमार्गेण देवमूर्तौ तथैव तत्।’

इति। विद्यादेहेऽपि तत्त्वन्यासे समानमेतत्। तदुक्तं-

‘लक्षणे विन्यसेन्मन्त्री तत्त्वान्यादौ त्रयोदश।
लिङ्गस्य हृदयस्थाने बुद्ध्यादित्रितयं न्यसेत्।।
पञ्च पञ्च च शब्दादीन् लक्षणादिषु विन्यसेत्।
पञ्चस्थानेषु मतिमान् हृदि हृत्पुण्डरीककम्।।
मण्डलत्रितयञ्चैव हृद्येव विनियोजयेत्।’

शान्त्यतीतादितत्त्वानि पञ्चब्रह्माण्यपि लक्षणादिषु पुनः प्रसिद्धवत्तत्त्वन्यास इति। तत्राभिवाहयतु[१] मन्त्रचितिञ्चेति। तस्यां तथाविधायां मूर्तौ ‘स्वात्मतस्तत्त्वनिवेशितात्मे’त्येव-मुक्तरूपतस्तथैवानुवर्तमानतो मन्त्रतत्त्वमयञ्चैतन्यमावाहयेत् परमपरोक्षमपि सकलोपहार-योग्यतया प्रत्यक्षतां प्रापयेदिति। तत्र च मनस एव कर्तृत्वं तदारूढतयैव तच्चितेरागमात्।

१. ‘तत्रावा’ क. ग. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

साधकस्तु तदपेक्षया प्रयोजको भवति। 'मनसावाह्य विन्यसे'दिति चोक्तम्। ततश्चावाहयेदित्येव[1] निर्देशोपपत्तिः।

'दशा ह्यन्तर्मुखी नित्या यत्नजोभयतोमुखी।
देवस्यावाहनाल्लभ्या केवला तु बहिर्मुखी।।
स्तोका विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिरपि लभ्यते।
मन्त्रावाहनविन्यासाद् भूयसी कलशादिभिः।।
नित्योऽप्यावाहितांशैक्याद्देवस्तद्धर्मभाक् तु सन्।
कृत्स्नाम[2]प्यासनखागतादीज्यां स्वयमर्हति।।"

इति।

केवला त्विति। केवलबाह्यविषयसुषुप्तस्य तद्विषयतयैव प्रबोधपूर्वकं केवलबाह्यविषयतया बहिर्मुखी दशावाहनतोऽपूर्वा भवति। विशुद्धीति। विशुद्ध्यादिरपि देवस्य तत्त्वविनिवेशितात्मना स्वहृदयादेव तच्चैतन्यकलावाहनन्यासादितः स्यात्। विशुद्ध्याद्युपपत्तिंतूत्तरपटलारम्भे वक्ष्यामः। नित्योऽपीति। नित्यमात्रतायां देवस्यासन-स्वागताद्युपहारसमर्पणायोग इति चिन्मात्रमेव विद्यादेह आवाह्यते। परशरीरं तु विद्यादेहा-न्तर्गतमेव। तदेव हि विद्यादेहतया विक्रियते। यदुक्तम् - शक्तिर्मूर्त्तिस्तद्वा[3]ञ्छि-वोऽपि चेति। मूर्तिस्त्वन्त[4]र्मुखसदात्मकं ब्रह्मज्ञानं मूर्तिमांस्तु स्वयं साक्षी'ति।

'चिदेवावाह्यते देहे शक्तितत्कार्यकल्पिते।'

यदुक्तम्-

'सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमस्मिन् परमकारणम्।'

इति।

'विद्यादेहेऽथवा शक्तिका[5]र्ये चिच्छक्तिशालिनि।'

यदुक्तम्-

'सर्वज्ञादिगुणैर्युक्तमनादिं परमेश्वरम्।'

इति।

---

१. 'वं' क. ख. च. पाठः, २. 'मस्यास' क. ख. ग. ङ. छ. पाठः, ३. 'द्वा जीवोऽपि' ख. पाठः, ४. 'न्तर्गतं मुख' ख. ङ. पाठः, ५. 'कार्यचि' च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

'पद्मोदकादौ सावाह्य सकलीक्रियते तदा।
विद्यादेहोऽपि भवति नात्रान्या मूर्तिरिष्यते।।'

यदुक्तम् -

'प्रणवेन स्मरेद्विष्णुमव्यक्तस्योपरि स्थितम्।
अमूर्तं तं ततो ध्यात्वा सर्वतेजोमयं विभुम्।।
कर्णिकोपरि सञ्चिन्त्य निरोध्य सकलीकृतम्।'

इति।

बिम्बेऽग्नौ कलशे मन्त्री देहे वा मूर्तिभाविते।
सावाह्य सकलीकार्या विद्यादेहस्तदा भवेत्।।'

यदुक्तम् -

'ध्यात्वा तु निष्कलं विष्णुं सकलं भावयेत्ततः।'

इत्यादि। 'मूर्तिञ्च तत्र मनुबिम्बमयीं प्रकल्प्ये'ति च।

'स्थूलसूक्ष्मपरो देहो बिम्बे वा मण्डलेऽपि वा।
कल्प्यतेऽथ परोऽस्यात्मा तस्मिन्नावाह्यते तदा।।
सूक्ष्मस्थूलात्मता तु स्यात् क्रमतः सकलीकृतौ।
प्रतिष्ठायां क्रिया प्राय एवं ह्यनुसृता[1] भवेत्।।'
यदि वा परसूक्ष्मस्थूलात्मैवावाह्यते तदा।
सकलीकरणं त्वस्य तत्तद्देहांशयोजनम्।।

यदप्युक्तम् -

'परं सूक्ष्मं तथा स्थूलं रूपमुद्भाव्य चेतसा।
सुषुम्नायोगमार्गेण पिङ्गलातः कराञ्जलौ।।'

इत्यादि।

मन्त्रचितिञ्च विद्वानिति वा पाठः। प्रकृतितपर्णानन्तरं देवमन्तर्मुखदशाप्रधान-मीषद्बहिर्मुखमवतिष्ठमानमनुचिन्त्य प्रणवपुष्पाराधनेनावाहनाभ्यनुज्ञां गृहीत्वा तन्मूर्तिद्वय-मेवावाहनाद्यर्हमूर्त्तिद्वयतया भावयेदित्यप्येतेन लभ्यत इति।।६०।।

---

१. 'कु' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तारत्रयं चलनसङ्ग्रहणोद्गमार्थ-
मुक्त्वोपचारनुतिकृन्निजहृत्सरोजात्।
उन्नीय चेतनकलां विरहय्य बन्धात्।
तारेण चात्मनि परे ध्रुवतो विलाप्य।।६१।।

मन्त्रात्मना परिणमय्य सुधीः ससंबु-
द्ध्यागच्छयुग्ममभिधाय ततोऽञ्जलिस्थे।
आवाहयामिमनुना भृतगन्धपुष्प-
तोयेऽवतार्य तनुयादथ मन्त्रमूर्तौ।।६२।।

विमर्शिनी।

आवाहनविधिमाह - तारेति। तारत्रयं चलनसंग्रहणोद्गमार्थं तत्र प्रथमप्रणवेन चलनं स्वस्थानाद् भेदनं द्वितीयेन संग्रहणं स्वीकरणं तृतीयेनोद्गमः ऊर्ध्वं गमनम् एतत्त्रयार्थमुक्त्वा उपचारनुतिकृद् उपचारेण स्तुतिं कुर्वन् निजहृत्सरोजात् चेतनकलां चैतन्यांशम् उन्नीय ऊर्ध्वं नीत्वा तारेण बन्धाद् विरहय्य स्वस्मात् पृथक् कृत्वा ध्रुवतः परे आत्मनि विलाप्य मूलमुच्चरन् मन्त्रात्मना परिणमय्य मन्त्रस्वरूपितां संपाद्य ससंबुद्धि सम्बुद्ध्या सह, सुधीरिति सम्बुद्धौ भगवच्छब्दोपादानज्ञ इत्यर्थः, आगच्छयुग्मं 'भगवन्नागच्छागच्छ' इत्यभिधाय ततस्तस्मात् अञ्जलिस्थे 'भृतगन्धपुष्पतोये गन्धजलाभ्यां सह भृते पुष्पे आवाहयामिमनुनावतार्याथ मन्त्रमूर्तौ तनुयात् योजयेत्।।६१, ६२।।

विवरणम्।

कथमावाहयेदित्यत्राह - तारत्रयमिति। निजहृत्सरोजाच्चेतनकलामिति निर्देशादेव तत एव तस्याश्चलनसंग्रहोद्गमा इति लभ्यते। हृत्सरोजग्रहणं मूलाधारपद्मविकल्पोपलक्षणम्। तत्र सरोजे नित्यावस्थितं यत् स्वात्मनस्तत्त्वनिवेशितात्मेत्युदीरितावस्थानस्य सतश्चैतन्यं ततस्तदंशमात्रविभागलक्षणञ्चलनं संग्रहणञ्च, ततोऽञ्जलिस्थ इत्युक्तावाहनाञ्जलौ करणं तत्स्थे तदाकारभाजिमनसि समुपारोहणमुद्गमश्च ततो द्वादशान्तावधि तेनैव ब्रह्मपथेन गतिः तदर्थमिति। यदुक्तम्[1] -

'त्रिशः प्रणवमुच्चार्य चलनाकर्षणोद्गमैः।'

१. 'तदु' ख. ग. च. छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

इत्यादि, प्रथमं तारत्रयमुच्चरन्नित्यर्थं प्रतिपत्तिं कुर्यादिति भावः। उपचारनुतिकृदिति। जितन्तस्थाणुमन्त्रादिः यथास्वमुपचारमन्त्रः। तेन नुतिस्तस्या एव चेतनकलायाः स्तुतिः। सैव चेतनकला विष्णुशिवादेरावाह्यदेवताया यथोक्तलक्षणं स्वरूपमिति तस्याः स्तुत्युपपत्तिः - पाद्यार्घ्यादावप्युपचारमनोः स्तुतिरेव फलमित्यप्यर्थादुक्तं भवति। तारेण चात्मनि परे ध्रुवतो विलाप्य विरहय्य बन्धादित्येवं सम्बन्धनीयम्। पुनस्सकृत्प्रणवमुच्चरेत्। तदा तस्याश्चेतनकलाया द्वादशान्तकमलस्थायिनि परमात्मनि निरुपाधिकपरब्रह्मलक्षणे विलयश्चिन्तनीयः। ततश्च तस्या बन्धविरहो लभ्यते इति भावः। यद्यपि तत्त्वनिवेशितात्मेत्येवमवस्थायां कर्तुरीश्वरस्वरूपतयैव कर्त्रवस्थासम्भाव्यमानाज्ञानमलादिबन्धानुपपत्तिः तथापि तदा तथा भावनासंस्कारदौर्बल्यतस्तद्बन्धानुवृत्तिसम्भवादेतदुपपत्तिः।।६१।।

मन्त्रात्मना परिणमय्येति। पुनस्सकृन्मूलमुच्चरन् मन्त्रचितिरूपेण यथोक्तलक्षणेन परिणतिं तस्या विभाव्येत्यर्थः। सुधीरिति सम्यक् प्रतिपत्तिकौशलमुक्तम्। ससम्बुद्ध्यागच्छयुग्ममभिधायेति। मन्त्रीत्यनुवर्तत एव। तेन भगवन् भगवतीति वा यथास्वमिह सम्बोधनमिति लभ्यते। तत आवाहयामि मनुना अञ्जलिस्थे भृतपुष्पगन्धतोये ततोऽवतार्येत्यन्वयः। मनुशब्दोऽत्र मन्वेकदेशपर। प्रणवत्रयाद्यावाहयाम्यन्तोऽयमेक आवाहनमन्त्रः तत्रावाहयामीत्यमुनांशेनेत्यर्थः। अञ्जलिस्थ इत्यञ्जलिमात्रम् आवाहनमुद्राकाराञ्जलिर्वाभिप्रेयते। भृतपुष्पगन्धतोय इति। तारत्रयमित्यतोऽपि प्रागेव सम्भृते पुष्पगन्धतोये। तस्मिन्नपि तदानीमेवाञ्जलिगृहीते इत्यर्थः। जलगन्धक्लिन्नकुसुमनिचयाभिप्रायमेतत्। सत्यक्षते तद्योगोऽपीष्यत एव। ततोऽवतार्येति। द्वादशान्तगतपर[1]मात्मसकाशतो ब्रह्मपथेनैवाधारान्तमवतार्य ततः पिङ्गलापथेनाञ्जलाववतार्येति। यदुक्तं -

‘सुषुम्नायोगमार्गातु पिङ्गलातो निजाञ्जलौ।
गन्धपुष्पाक्षतोपेते ध्यात्वा देवतनौ न्यसेत्।।’

इति।

‘वहत्पुटेन निर्याण्ये’ति मतान्तरम्। तनुयादथ मन्त्रमूर्ताविति। मन्त्रीत्यनुवर्तत एव। विद्वानिति वा। मन्त्रमूर्तौ बिम्बे तारनत्यन्तेन मूलेन पुनस्तदिडापथेन तदीयहृत्पद्मान्तर्गतं भावतेदिति भावः। यदुक्तम् -

१. ‘रात्म’ क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

'आवाह्य हृदयाम्भोजान्मूलमन्त्रेण विन्यसेत्।'

इति,

'लिङ्गान्तर्भाविनः शम्भोरिडारन्ध्रपथा परम्।
रूपं तेजोमयं मन्त्री हृत्पद्मे भावयेत्सुधीः।।'

इति च। स्वाञ्जलौ स्वपिङ्गलापथेन मूलाधारद्वारा ब्रह्मपथेन द्वादशान्तावधि ततस्तद्वैलोम्येन पिङ्गलारन्ध्रतो बाह्यपथेन बिम्बेडापथेन तद्धृदयावधि तत्प्रतिपत्त्यनुगुणं नयनमिष्यत इति।।६२।।

आवाहितोभवमुखैरभिवाहनी[१] च
संस्थापनी[२] समुपरिस्थनिरोधनी[३] च।
कार्याः समादिकनिधापनिका प्रसाद[४]-
न्याख्या च पञ्च मनुभिः क्रमशोऽत्र मुद्राः।।६३।।

विमर्शिनी।

तदनन्तरमेव तन्मुद्राश्च प्रदर्शयेदित्याह - आवाहितोभवमुखैरिति। आवाहितोभव-मुखैः 'आवाहितो भव' 'संस्थापितो भव' 'सन्निरुद्धो भव' 'सान्निध्यं कुरु कुरु' 'प्रसीद' इति मन्त्रैः क्रमशः पञ्च मुद्राः कार्याः। कास्ताः, अभिवाहनी आवाहनीत्यर्थः। संस्थापनी च समुपरिस्थनिरोधनी च सन्निरोधनी चेत्यर्थः। समादिकनिधापनिका सान्निधापनीत्यर्थः। प्रसादन्याख्याप्रसादनी च। अत्र मुद्रा इति पक्षान्तरे मुद्राणां[५] तन्मन्त्राणां च बहुविधत्वमुक्तम्।।६३।।

विवरणम्।

आवाहितोभवमुखैरिति। मुद्रासमाख्याभिरेव मन्त्रसिद्धिरभिप्रेयते। तद्धृदम्बुजेऽ-वतारसमये ओमावाहितो भवेति मन्त्रेणावाहनीमुद्रा कार्या। संस्थापनीति। संस्थितो भवेति मन्त्रः। समुपरिस्थनिरोधनी चेति। सन्निरुद्धो भवेति। समादिकनिधापनिकेति। सन्निधापनी सन्निहितो भवेति। प्रसादन्याख्या चेति। प्रसीदेति मन्त्रः। मुद्राश्चैताश्चरमपटले वक्ष्यन्ते - उत्तानिताञ्जल्युदरद्व्यनामिके'त्यादि।

---

१. 'हि', २. 'पि' क. पाठः, ३. 'थि' इति मूलकोशपाठः, ४. 'दि' क. पाठः,
५. 'णां मन्त्र' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

'स्वात्मतो बिम्बहृत्पद्मानीतिरावाहनं भवेत्।
विद्यादेहे स्थिरीकारः सन्ततं स्थापनन्ततः॥
[1]तस्या पूजावधि स्थैर्यानपायस्सन्निरोधनम्।
देहे स्वस्वामिसम्बन्धात् स्वसामर्थ्यप्रदर्शनम्।
सान्निध्यकरणं प्रीतिस्साधके स्यात् प्रसादनम्॥'

इति।

विद्वानित्यनुवर्तत एव। प्राक् प्रसादन्याः प्रणवेन तदावाहितस्य नित्येनैक्यमपि भावनीयमित्यप्यनेन सिद्ध्यतीति॥६३॥

केशादिपादचरमं मनुवर्यजापी
व्यापय्य गन्धरसचर्चितदोर्युगेन।
विन्यस्य सर्वमिह सायुधभूषणान्तं
देवं विभावयतु तत्तदणूपपत्त्या॥६४॥

विमर्शिनी।

ततः क्रियाशेषमाह - केशादीति। गन्धरसचर्चितदोर्युगेन गन्धरसालिप्तकरद्वयेन मनुवर्यजापी मूलमन्त्रं जपन् केशादिपादचरमं व्यापय्य इह देवे सायुधभूषणान्तं सर्वं लिपितत्त्वमन्त्राक्षराङ्गायुधभूषणादीनि विन्यस्य तत्तदणूपपत्त्या तत्तन्मन्त्रस्य योग्यया प्रतिपत्त्या देवं विभावयतु ध्यायतु॥६४॥

विवरणम्।

मनुवर्यजापीति। प्रणवरुद्धनत्यन्तमूलमन्त्रेण त्रिवारं व्यापकमुक्तम्। परसूक्ष्मस्थूलभावाभिप्रायेण त्रिवारं व्यापकावृत्तिः। यद्वा तद्धृदि कृतायाश्चितस्तद्विग्रहे सामान्यन्यासो व्यापकं तादात्म्यद्रढिम्ने चावृत्तिः। परसूक्ष्मस्थूलभावस्तु मन्त्रस्यैव तत्र्यंशरूपवाचकतयैव स्यात्। तथा च तदक्षरादिन्यासेऽपि तत्र्यंशेऽपि न्याससिद्धिरिति। विन्यस्य सर्वमिहेति 'षडध्वभिर्वा लिपितत्त्वमन्त्रैः भूषायुधादिन्यसनं यथार्हमि'त्येवं प्रागुदीरितन्यासजातमुक्तम्। शिवे लिङ्गन्यासस्त्विदानीं वा कार्यः। वक्त्रन्यासे तु विशेषः। यथोक्तं -

---

१. 'अ', घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

'पश्चिमाभिमुखे लिङ्गे सव्यवक्त्रे तु पौरुषम्।
वक्त्रयागे तु मूर्त्याख्ये सद्यादिपरिकल्पना।।'

इति।

'न्यासमूर्ध्वादिवक्त्रेषु पूर्वयाम्योत्तराप्यगम्।
पश्चिमाभिमुखे देवे त्वाप्ययाम्योत्तरैन्द्रगम्।।'

इति च।

तत्तदणूपपत्त्येति। तत्तन्मन्त्रौचित्येन तत्तन्मन्त्रबिम्बौचित्येनेति वार्थः।।६४।।

भास्वद्भास्वत्सहस्रप्रभमरिदरकौमोदकीपङ्कजानि
द्राघिष्ठैर्बाहुदण्डैर्दधतमजितमापीतवासो वसानम्।
ध्यायेत् स्फायत्किरीटोज्ज्वलमकुटमहाकुण्डलं वन्यमाला-[1]
वत्सश्रीकौस्तुभाढ्यं स्मितमधुरमुखं श्रीधराश्लिष्टपार्श्वम्।।६५

विमर्शिनी।

ध्यानानि पृथक् पृथगाह - भास्वदित्यादिभिः। अजितं ध्यायेत्। कथंभूतं, भास्वद्भास्वत्सहस्रप्रभं भास्वतां दीप्तिमतां भास्वतामादित्यानां सहस्रस्य प्रभया तुल्यप्रभम्। द्राघिष्ठैः दीर्घतरैर्बाहुदण्डैः अरिदरकौमोदकीपङ्कजानि चक्रशङ्खगदापद्मानि दधतं धारयन्तम्। आपीतवासो वसानम् आपीतं वासो वस्त्रं वासयन्तम्। स्फायत्किरीटोज्ज्वल-मकुटमहाकुण्डलं प्रकाशयता किरीटेनोज्ज्वलानि मकुटमहाकुण्डलानि यस्य तम्। वन्यमालावत्सश्रीकौस्तुभाढ्यं वनमालया श्रीवत्सेन श्रीकौस्तुभेन च परिपूर्णम्। स्मितमधुरमुखं स्मितेन माधुर्ययुक्तवक्त्रं श्रीधरशिलष्टपार्श्वं लक्ष्म्या भूम्याचाश्लिष्टपार्श्वद्वयम्। अत्रायुधानां भूषणानां च न्यासेन पूजायां च मन्त्राः क्रमश्च सूचिताः। 'चक्राय नमः' 'शङ्खाय नमः' 'गदायै नमः' 'पद्माय नमः' इत्यायुधमन्त्रास्तत्तत्स्थानेषु न्यस्याः पूज्याश्च। तथा 'किरीटाया नमः' 'मकुटाय नमः' 'मकरकुण्डलाभ्यां नमः' 'वनमालायै नमः' 'श्रीवत्साय नमः' 'श्रीकौस्तुभाय नमः' 'श्रियै नमः' 'पुष्ट्यै नमः' इति भूषणादीनां मन्त्राः। एवं सर्वदेवेष्वपि तत्तद्ध्यानश्लोकादायुधभूषणन्यासाः पूजा च ग्राह्याः।।६५।।

---

१. 'करम' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

भास्वद्भास्वत्सहस्रप्रभामिति। दीप्तिमदर्कबिम्बसहस्रद्युतिम्। अरिदरकौमोदकीपङ्कजानीति चक्रशङ्खगदापद्मानि। द्राघिष्ठैरिति आयतैः। स्फायच्छब्द उज्ज्वलदर्थः। वन्यमाला वनमाला। श्रीधराश्लिष्टपार्श्वमिति। तदुक्तम्-

'लक्ष्म्या च पद्मकरया पद्मरागसवर्णया।
दूर्वादलश्यामलया पुष्ट्या चोत्पलहस्तया।।'

इति।।६५।।

विभ्रद्दोर्भिः कुठारं मृगमभयवरौ सुप्रसन्नो महेशः
सर्वालङ्कारदीप्तः सरसिजनिलयो व्याघ्रचर्मात्तवासाः।
ध्येयो मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभः पञ्चवक्त्र-
स्त्र्यक्षः कोटीरकोटीघटिततुहिनरोचिष्कलातुङ्गमौलिः।।६६।।

विमर्शिनी।

तथा च महेशो ध्येयः ध्यातुं शक्यः। दोर्भिः करैः कुठारं मृगमभयवरौ च विभ्रद् धारयन्। सुप्रसन्नः सुतरां प्रसन्नः। सर्वालङ्कारदीप्तः सर्वैरलङ्कारैः शोभमानः। सरसिजनिलयः पद्मस्थः व्याघ्रचर्मात्तवासाः वैयाघ्रं चर्म वसानः। मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभः मुक्ताफलानां चूर्णैरमृतरसमिश्रितैर्निर्मितपर्वताकारः। पञ्चवक्त्रैः पञ्चभिराननैर्युक्तः। त्र्यक्षः वक्त्रेषु प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिर्नेत्रैश्च युक्तः। कोटीरकोटीघटिततुहिनरोचिष्कलातुङ्गमौलिः जटाभारस्याग्रभागे घटितया चन्द्रकलया युक्तः उन्नतो मौलिर्यस्य सः।।६६।।

विवरणम्।

कुठारमिति। परशुम्। मुक्तापरागेति। मौक्तिकपरागैरमृतरसेन च कलितः सम्पिण्डिततया निर्मितोऽद्रिर्यः स्यात् तस्य प्रभेव प्रभा यस्येति समासः। कोटीरकोट्यां जटावलयाग्रे घटितया बद्धया तुहिनरोचिश्चन्द्रस्तत्कलया तुङ्गो मौलिर्यस्येति समासः।

'ऊर्ध्वदक्षिणवामाधो वामदक्षिणबाहुषु।'

इति सर्वेष्वायुधक्रमः। शिवे तु-

Shripuram Publications
www.shripuram.org

'अक्षसूत्रकपालेऽधः शूलखट्वाङ्गमूर्ध्वतः।
वहन्तं दक्षिणे वामे ध्यात्वा हस्ते सदाशिवम्।।'

इति विकल्पः।।६६।।

ध्येयो जटामकुटचन्द्रकलेद्धमूर्धा
त्र्यक्षस्तरक्ष्वजिनपीतदुकूलवासाः।
ईशाच्युतस्त्रिशिखचक्रकपालशङ्खान्[1]
विभ्रत् सितासितवपुद्व्युचितात्मभूषः।।६७।।

विमर्शिनी।

तथा ईशाच्युतश्च ध्येयः। जटामकुटचन्द्रकलेद्धमूर्धा जटाभिः मकुटेन चन्द्रकलया च दीप्तो मूर्धा यस्य सः। त्र्यक्षस्त्रिनेत्रः। तरक्ष्वजिनपीतदुकूलवासाः व्याघ्रचर्म पीतदुकूलं च वासो यस्य सः। त्रिशिखचक्रकपालशङ्खान् शूलं चक्रं कपालं शङ्खं च विभ्रद् भरमाणः। सितासितवपुः वपुषो दक्षभागे श्वेतवर्णः वामभागे कृष्णवर्णश्च। द्व्युचितात्मभूषः शिवस्य विष्णोश्च उचितया योग्यया भूषया युक्तः।।६७।।

विवरणम्।

जटामकुटेत्यर्धाभिप्रायम्। त्रिशिखचक्रकपालशङ्खानित्युभयत्रापि दक्षिणवामक्रमः। यद्वा-

'देवं चतुर्मुखं ध्यायेत् परमेष्ठीशमव्ययम्।
वहन्तं परशुं बाह्वोश्शङ्ख दक्षिण (सौम्य?सव्ययोः)।।
वामबाहुः कटौ न्यस्तो दक्षिणे वरदः स्थितः।।'

इति।

'दक्षिणे तु करे चक्रं त्रिशूलं वामके तथा।
अभयं दक्षिणेऽधस्ताद्वरदं वा प्रकल्पयेत्।।'

इति।

'दक्षिणे शूलटङ्कौ च शङ्खचक्रे च वामतः।

---

१. 'विभ्रद् भुजैस्त्रिशिखचक्रकपालशङ्खान् श्वेतासितो द्विविधभूषणभृद्धरीशः।।' ख. पाठः

www.shripuram.org

बिभ्राणं वा कपालं च शूलमब्जं सुदर्शनम्।।
दक्षिणेतरपार्श्वस्थपार्वतीश्रीविराजितम्।।'

इति।

द्व्युचितात्मभूषः इति भस्मचन्दनाद्यभिप्रायम्। नागालङ्कृतोपलक्षणञ्चैतत्। यदुक्तम्- 'भोगिभिर्भूषणैर्युत'मिति।।६७।।

दुर्गां ध्यायतु दुर्गतिप्रशमनीं दूर्वादलश्यामलां
चन्द्रार्धोज्ज्वलशेखरां त्रिनयनामापीतवासोवसम्।
चक्रं शङ्खमिषुं धनुश्च दधतीं कोदण्डवाणांशयो-
र्मुद्रे वाभयकामदे सकटिबन्धाभीष्टदां वानयोः।।६८।।

विमर्शिनी।

दुर्गां ध्यायतु। दुर्गतिप्रशमनीं दुर्गतिर्दारिद्र्यं तत् प्रकर्षेण शमनशीलाम्। दूर्वादलश्यामलां दूर्वादलवत् श्यामवर्णाम्। चन्द्रार्धोज्ज्वलशेखरां चन्द्रकलयोज्ज्वलेन शिरोलङ्कारेण युक्ताम्। त्रिनयनां नेत्रत्रययुक्ताम्। आपीतवासोवसम् आपीतं वासो वस्त्रं वस्त इत्यापीतवासोवाः तम्। चक्रं शङ्खमिषुं धनुश्च चक्रशङ्खशरचापान् दधतीम्। कोदण्डबाणांशयोः धनुश्शरयोः स्थाने अभयकामदे अभयवरदे मुद्रे वा, अनयोः करयोः सकटिबन्धाभीष्टदां वा कठ्यां बन्धः कटिबन्धेन वरदेन च युक्तां वा।।६८।।

विवरणम्।

आपीतवासोवसमिति चीरवसमितिवद् द्रष्टव्यम्। दक्षिणाधस्तांदिषुः स्यात्। कोदण्डबाणांशयोरिति नोपर्यायुधयोर्विकल्प इति भावः। यद्वा-

'वामतस्तर्जनीचापचर्मशङ्खांस्तु विभ्रती।'

इति।

'शूलेषुखड्गचक्राणि दक्षिणेऽष्टभुजा यदा।।'

इति।

'सिंहासने वा स्वासीना स्थिता वा महिषोपरि।'

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति च।

‘शङ्खं चक्रं गदां खड्गं शरञ्च धनुरेव च।
अङ्कुशञ्च तथा पाशं वहन्तीं दक्षिणेतरे।।’

इति।

‘अरिशङ्खासिचर्मोद्यत्करपल्लवशालिनीम्
चतुर्भुजां वाष्टहस्तां श्यामलां वारुणोज्ज्वलाम्।
नेत्रत्रयलसद्वक्त्रां वा द्विनेत्रां शुचिस्मिताम्।।’

इति।

‘रक्ताम्बरां सतीं ध्यायेद्विष्णुरूपां च विष्णुवत्।’

इति च।।६८।।

स्फुरन्मकुटपत्रकुण्डलविभूषितं चम्पक-
स्रजाकलितकन्धरं करयुगेन शक्तिं पविम्।
दधानमथवा कटीकलितवामहस्तेष्टदं
गुहं घुसृणभासुरं स्मरतु पीतवासोवसम्।।६९।।

विमर्शिनी।

गुहं च स्मरतु। स्फुरन्मकुटपत्रकुण्डलविभूषितं स्फुरता शोभमानेन मकुटेन पत्रमयाभ्यां कुण्डलाभ्यां च विशेषेण भुषितम्। चम्पकस्रजाकलितकन्धरं चम्पकमय्या मालायालङ्कृतग्रीवम्। करयुगेन करद्वयेन शक्तिं पविं च दधानम्। (ശക്തി-വേൽ, പവി-വജ്രം) अथवा कटीकलितवामहस्तेष्टदं कटीकलितवामहस्तेन युक्तं दक्षिणेनेष्टदं च। घुसृणभासुरं कुङ्कुमवद्भासमानं कुङ्कुमेन भासमानं वा। पीतवासोवसं पीतं वासो वस्त्र इति पीत वासोवाः तम्।।६९।।

विवरणम्।

पविमिति। वज्रम्। घुसृणभासुरमिति। कुंकुमद्युतिम्। यद्वा-

‘कुमारं कुङ्कुमाभासं द्विभुजं हेमपङ्कजे।
आसीनं वा स्थितं वापि यानारूढमथापि वा।।’

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति।

"शक्तिवज्रशरासेषुविलसद्बाहुमेव वा।
सदा वयसि कौमारे वर्तमानं सनातनम्।।
चूडारत्नविहीनेन मकुटेन विराजितम्।।"

इति।।

'षण्मुखो द्वादशभुजो द्वादशाक्षः सुमङ्गलः।
षड्भुजो वा चतुर्हस्तो मयूरस्थः स्थितोऽपि वा।।
अभयं शक्तिशूलेषून् कुलिशं चाङ्कुशं करैः।
दक्षिणैर्धारयंस्तद्वत् कटिस्पर्शं वरप्रदम्।।
दण्डं च तोमरं चापं घण्टां पाशं च वामतः।
अधोहस्तात् प्रभृत्यूर्ध्वं स्याद् द्वादशभुजो विभुः।।
अभयं पङ्कजं शक्तिं दक्षिणे वरतोमरे।
कुलिशं षड्भुजो बिभ्रत् कर्तव्यः षण्मुखो विभुः।।
दक्षिणे पङ्कजं शक्तिं मातुलुङ्गं च वामतः।
पाशं च विभ्रत् षड्वक्त्रस्त्वेकास्यो वा चतुर्भुजः।।
द्विभुजश्चेद् गुहः शक्तिकटिस्पृग्वरदान्वितः।
शक्तिवज्रधरो वा स्याद्दण्डशक्तिधरोऽथवा।।'

इति।

'कटिघण्डान्वितं सौम्यं पद्मयुक्तकरद्वयम्।
दिग्वाससं गुहं बालमन्यत्र वसनान्वितम्।।
वर्णं[१] कुंकुमसंकाशं षोडशे वयसिं स्थितम्।
चतुर्भुजं द्विहस्तं वा केयूरादिविभूषितम्।।
करयोश्शक्तिवज्रौ च कार्यौ नित्यं चतुर्भुजे'।

इति।।६९।।

१. 'वर्णकु', क. ख. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विघ्नेशं सपरश्वधाक्षपटिकादन्तोल्लसल्लड्डुकै-
र्दोर्भिः पाशसृणिस्वदन्तवरदाढ्यैर्वा चतुर्भिर्युतम्।
शुण्डाग्राहितबीजपूरमुरुकुक्षिं त्रीक्षणं संस्मरेत्
सिन्दूराभमिभास्यमिन्दुशकलाद्याकल्पमब्जासनम्॥७०॥

विमर्शिनी।

विघ्नेशं च तथा संस्मरेत्। सपरश्वधाक्षपटिकादन्तोल्लसल्लड्डुकैः परशुना अक्षमालया स्वदन्तेन उल्लसद्भिर्लड्डुकैः चतुर्भिर्दोर्भिः करैर्युतम्। पाशसृणिस्वदन्तवरदाढ्यैः पाशाङ्कुशस्वदन्तवरदसहितैश्चतुर्भिः करैर्वा युतम्। शुण्डाग्राहितबीजपूरं शुण्डाया नासाया अग्रे गृहीतेन बीजपूरेण युतम्। उरुकुक्षिं बृहज्जठरम्। त्रीक्षणं त्रिनेत्रम्। सिन्दूराभं सिन्दूरवद् रक्तवर्णम्। इभास्यं गजवदास्येन युक्तम्। इन्दुशकलाद्याकल्पं चन्द्रकलादिभिरलङ्कारैर्युतम्। अब्जासनं पद्मस्थं च उपविष्टं च॥७०॥

विवरणम्।

सृणिरङ्कुशम्। इभास्यमिति। गजाननम्। यद्वा-

'ध्यायेद्गजाननं रक्तं बृहत्कुक्षिं चतुर्भुजम्।
पाशांकुशधरं भक्ष्यं[१] दधानं दन्तमेव च॥'

इति॥७०॥

स्निग्धारालविसारिकुन्तलभरं सिंहासनाध्यासिनं
स्फूर्जत्पत्रसुक्लृप्तकुण्डलमथेष्विष्वासभृद्दोर्द्वयम्।
नीलक्षौमवसं नवीनजलदश्यामं प्रभासत्यक-
स्फायत्पार्श्वयुगं सुरक्तसकलाकल्पं स्मरेदार्यकम्॥७१॥

विमर्शिनी।

अथार्यकं[२] स्मरेत्। स्निग्धारालविसारिकुन्तलभरं स्निग्धेन अपरुषेणारालेन वक्त्रेण विसारिणा विष्वक्प्रसरणशीलेन कुन्तलभरेण केशभरेण युक्तम्। सिंहासनाध्यासिनं सिंहलाञ्छितमासनमधिरुह्यासीनम्। स्फूर्जत्पत्रसुक्लृप्तकुण्डलं स्फुरता पत्रेण सुष्ठु

---

१. 'भक्ष्यान्' ङ. पाठः, २. 'कं च स्म' पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

कल्पितकुण्डलयुतम्। इष्विष्वासभृद्दोर्द्वयं शरचापभृता करद्वयेन युतम्। नीलक्षौमवसं नीलवर्णं क्षौमं वसानम्[1]। नवीनजलदश्यामं नूतनमेघवत् श्यामवर्णम्। प्रभासत्यकस्फाय-त्पार्श्वयुगं प्रभाख्यया भार्यया सत्यकाख्येन पुत्रेण च शोभमानाभ्यां पार्श्वभागाभ्यां युक्तम्। सुरक्तसकलाकल्पं सुतरां रक्तैः सकलैरलङ्कारैर्युतं च।।७१।।

विवरणम्।

अरालेति कुटिलग्रहणम्। प्रभा भार्या सत्यकश्च पुत्रः। यद्वा-

पार्श्वस्थापत्यदारं वटविटपितलन्यस्तसिंहासनस्थं
श्यामं कालाम्बरं[2] च श्रितकरयुगलादर्शचिन्तामणिं च।
शस्त्रीनिस्त्रिंशबाणासनविशिखघृतं रक्तमाल्यानुलेपं
वन्दे शास्तारमीड्यं घनकुटिलबृहत्कुन्तलोदग्रमौलिम्।।

इति।

प्रभूतसिंहासनाब्जे स्वासीनं वामपादतः।
दक्षिणेन तु पादेन लम्बेनाक्रान्तपङ्कजम्।
शरं च क्षुरिकां चापं खड्गं विभ्रच्चतुर्भुजम्।
कटिसूत्रोल्लसद्रक्तवसनं चारुनूपुरम्।।
निबिडाबद्धानीस्त्रिंशं श्यामलं कोमलाकृतिम्।
नीलोत्पलकरा शास्तुर्वामभागावलम्बिनी।।
प्रभा दक्षिणपार्श्वस्थः सत्यकोऽष्टाब्दवालवत्।

इति।

रक्तां[3] रक्तोज्ज्वला[4]कल्पां सुरूपां कान्तयौवनाम्।
धृतवीणां प्रभां वन्दे देवीं रक्तान्तलोचनाम्।।
तमालश्यामलं भद्रं पिशङ्गाकल्पसुन्दरम्।
अधिज्यकार्मुकं वन्दे सत्यकं व्यक्तयौवनम्।।

इति।

तदेतत्सर्वमित्यादितत्तत्समभीष्टेत्यादिशब्देनभिप्रेतम्।।७१।।

---

१. 'समान' ख. पाठः, २. 'कालाम्बराभम्', ३. 'रक्ताकल्पोज्वलां रक्ता' इति च मुद्रितशिल्परत्नपाठः, ४. 'त्पला' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

इत्यादितत्तत्समभीष्टमन्त्र-
कल्पप्रक्लृप्तक्रमतोऽत्र देवम्।
निध्याय बुद्ध्या निशिताग्रयाङ्ग-
प्रत्यङ्गभङ्ग्या प्रकरोतु साक्षात्॥७२॥

विमर्शिनी।

अत्र पूजायाम् इत्यादितत्तत्समभीष्टमन्त्रकल्पप्रक्लृप्तक्रमतः एवमाद्युक्तप्रकारेण तस्य तस्य स्वाभिमतस्य मन्त्रस्य कल्पे निर्दिष्टेन मार्गेण देवं निशिताग्रया बुद्ध्या निध्याय बुद्ध्यावलोक्य अङ्गप्रत्यङ्गभङ्ग्या अङ्गानां मुखादीनां प्रत्यङ्गानां चक्षुःश्रोत्रादीनां भङ्ग्या सौष्ठवेन साक्षात् प्रकरोतु प्रत्यक्षीकरोतु॥७२॥

विवरणम्।

निशिताग्रया बुद्ध्या निध्यायेत्यन्वयः। अङ्गप्रत्यङ्गभङ्ग्या साक्षात् प्रकरोत्विति। मुखकरचरणाद्यङ्गभङ्ग्या तदन्तर्गतललाटलोचनादिप्रत्यङ्गभङ्ग्या च प्रत्यक्षतयावतिष्ठमानमध्यवस्येदित्यर्थः॥७२॥

तस्मै निजेष्टमनुरूपतया स्वभक्त्या
प्रादुस्सते दिशतु विष्टरमिष्टपीठम्।
आराध्य मूलमनुनाङ्घ्रियुगे प्रसूनै-
स्तं स्वागतं प्रवदतूपहृतीश्च दद्यात्॥७३॥

विमर्शिनी।

स्वभक्त्या निमित्तेन निजेष्टमनुरूपतया स्वस्येष्टमन्त्ररूपत्वेन प्रादुस्सते प्रकाशीभवते तस्मै देवाय इष्टपीठं पूजितपीठं विष्टरम् आसनं स्मृत्वा दिशतु दद्यात्। अङ्घ्रियुगे तस्य पादयोः मूलमनुना प्रसूनैराराध्य तं दैवं प्रति स्वागतं स्वागतमिति वदतु। उपहृतीश्च दद्यात्॥७३॥

विवरणम्।

निजेष्टमनुरूपतया प्रादुस्सते तस्मै इष्टपीठं विष्टरं मन्त्री दिशत्वित्येवं सम्बन्धः।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्वाभीष्टमन्त्रमूर्तिरूपेणैवं प्रादुर्भूतो ह्यसौ देवः तस्मै तत्पूजितं पीठमासनतया तावन्मन्त्रविदुपहरेदित्यर्थः। स्वभक्त्येति प्रादुर्भावनिबन्धनमुक्तम्। तथा चासनाद्युपहृतिष्वपि भक्तियोगो लभ्यते। यदुक्तम् - 'श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैरि'ति। प्रणवं मूलं वोक्त्वा आसनं समर्पयामि नमः इति वा देवनामं चतुर्थ्यन्तमुक्त्वा असनं निवेदयामि नम इति वा पीठं[१] स्पृशंस्तदासनं दद्यादिति मन्त्री दिशत्वित्यभिप्रेतम्। 'स्वेनौजसा तदुभयं व्यतिषज्य तिष्ठदि'तीयमवस्था तत्र तदुपवेशनानन्तरं प्रतिपत्तव्या 'स्थेम्ने मिथस्सङ्कलनस्य धाम्नो'रिति ह्युक्तम्। पीठपूजायाश्चैवमेवोक्तविस्ताराद्युपपत्तिरिति। तमाराध्य स्वागतं वदत्विति सम्बन्धः। ओं स्वागतमस्त्विति तद्वादः। उपहृतीश्च दद्यादिति। वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः।।७३।।

पाद्यार्घ्याचामादिक्लृप्त्योपहारा-
नीशार्धेशश्रीशविघ्नेश्वरेषु।
देवेष्वन्येष्वर्घ्यपाद्यादिक्लृप्त्या
दद्यान्मन्त्री षोडश प्रायशोऽत्र।।७४।।

विमर्शिनी।

अत्र ईशार्धेशश्रीशविघ्नेश्वरेषु शिवशिवनारायणगणपतिषु पाद्यार्घ्याचामादिक्लृप्त्या पाद्यार्घ्याचमनीयक्रमेण, अन्येषु विष्ण्वादिषु देवेषु अर्घ्यपाद्यादिक्लृप्त्या प्रायशः सर्वत्र षोडशोपहारान् दद्यात्। तथा च प्रपञ्चसारे -

"आसनस्वागते सार्घ्यपाद्ये साचमनीयके।
मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानि च।।
सगन्धसुमनोदीपधूपनैवेद्यवन्दनाः।
प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु षोडश।।"

इति। मन्त्रीत्यनेनात्रोपहारसमर्पणे स्वस्वमूलानन्तरम् 'ओं अर्घ्यमिदं समर्पयामि' इत्यादिमन्त्रविशेषयोजनम् उपहाराणां प्रत्येकमाद्यन्तयोर्जलदाने चोक्तम्।।७४।।

विवरणम्।

प्रायशष्षोडशोपहारान्मन्त्री दद्यादित्यन्वयः। प्रायश इति कालदेशाद्यवस्थापेक्षया। पञ्चोपहारसद्भावो दशोपहारसद्भावस्तथा पञ्चविंशत्याद्युपहारसद्भावोऽपि सूचितः।

---

१. '...स्पृक त' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तदुक्तम् -

आसनस्वागते सार्घ्यपाद्ये साचमनीयके।
मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानि च।।
सगन्धसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनाः।
प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु षोडश।।
अर्घ्यपाद्याचमनकमधुपर्काचमान्यपि।
गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा[1] दश क्रमात्।।
गन्धादिका निवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिणी।

इति। यद्यपीहासनं स्वागतञ्चास्ति किन्तु उपवीतजलयोगेनैव षोडशसङ्ख्येत्युपहृतीश्च दद्यादिति वदतोऽभिप्रायः। वक्ष्यति च - 'देवे युनक्तु सकले जलगन्धपुष्पे'त्यादि।

अर्घ्यं पाद्यं तथाचामं स्नानं गन्धञ्च पुष्पकम्।
धूपदीपनिवेद्यानि नमस्कारश्च ते दश।।

इति।

आसनं स्वागतं मालादर्शनीराजनान्यपि।
होमः प्रदक्षिणमपि स्तुतिः पूजासमर्पणम्।।

इति। पञ्चविंशतिसम्भवे नवाधिकानि। तत्र पुष्पानन्तरं माला दीपानन्तरं दर्पणनीराजने निवेद्यानन्तरं वैश्वदेवहोमः प्रदक्षिणं च पुनर्नमस्कारानन्तरं स्तुतिरवसानीयार्घ्यमपीति[2] क्रम इति। यद्वा षोडशोपचारपरिग्रहेऽप्यासनस्वागताद्यपि विद्यत एव। किन्तु मन्त्रीत्युपचारमन्त्रेण ओमर्घ्यं समर्पयामि नमः, ओं पाद्यं समर्पयामि नमः इति वा देवनाम चतुर्थ्यन्तमुक्त्वार्घ्यं निवेदयामि नमः पाद्यं निवेदयामि नम इति वेत्येवमुपचार[3]मन्त्राभिज्ञत्वमुक्तम्। यद्वोपचारमन्त्र एव त्रिप्रणवनमोन्तः सर्वत्र स्यात्। यदुक्तम्-

'दद्यात्सर्वं जितन्तेन त्रितारनतिमौलिना।'

इति। यदा त्वमुख्यद्रव्यसम्भवो यदुक्तं - 'गन्धपुष्पाक्षतोदकैरि'त्यादि तदाप्येवमेव मन्त्रो भवति। मानसे तु कल्पयामीति स्यादिति।।७४।।

---

१. 'हा' ङ. पाठः, २. 'र्घ्यमिति' क. ङ. पाठः, ३. 'हा' क. घ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

अर्घ्यं समर्पयतु[१] दक्षिणदोष्णि दोर्भ्यां
मूर्ध्न्येव वा दरभृतं पदयोश्च पाद्यम् ।
आचामकं च मधुपर्कमपि प्रदद्यात्
पाणौ पुरेव पुनराचमनीयकं च ।।७५।।

विमर्शिनी ।

तत्रार्घ्यादिदाने क्लृप्तिमाह - अर्घ्यमिति । दरभृतं शङ्खे गृहीतमर्घ्यम् उभाभ्यां कराभ्यां तस्य दक्षिणदोष्णि दक्षिणे करे वा मूर्ध्न्येव वा समर्पयतु । तथा दरगृहीतं पाद्यं पादयोश्च । आचामकं च मधुपर्कं च दक्षिणे पाणौ प्रदद्यात् । पुनराचमनीयकं च पुरेव पूर्वाचमनीयवत् ।।७५।।

विवरणम् ।

तेषामुपहृतिनियममपि दर्शयति - अर्घ्यं समर्पयत्विति । दरभृतमर्घ्यं दोर्भ्यां देवस्य दक्षिणदोष्णि मूर्ध्न्येव वा समर्पयत्विति सोपस्कारमन्वयः । दरः शङ्खस्तस्मिन् पूजारम्भ एव सम्भृतम् । वक्ष्यति च - 'अर्घ्याद्यङ्गान्यार्येऽर्घ्यमि'त्यादि ।

'द्रव्यालाभे तु सर्वाणि गन्धपुष्पाक्षतोदकैः ।
पूरयेन्मतिमान्मन्त्री तत्तत्सङ्कल्पसंयुतम् ।।'

इति । सर्वोपहारेष्वभितो जलदानमपि कार्यम् । तदुक्तम्-

'अन्तरा मूलमन्त्रेण दत्त्वा कूर्चेन पाथसी ।'

इति । वक्ष्यति च - 'प्रतिसपर्यं वारि चाद्यान्तयोरि'ति । द्वयोरानन्तर्ये तन्त्रेण[२] सकृज्जलदानमित्यर्थाद्गम्यते । यद्वा जलगन्धपुष्पैरिज्यामात्रमिष्यते । यदुक्तं[३] पदयोश्च पाद्यमिति दरभृतं पाद्यं दोर्भ्यं देवस्य पदयोः समर्पयत्विति सानुषङ्गं सर्वत्र योजना । पदयोरिति सकृदादाय द्विर्दानमपि सूचितम् । आचामकञ्चेति । पाणाविति सम्बन्धः ।

---

१. 'हरेद् दरभृतं वदने कराभ्यां
पाद्यां पदाब्जयुजि चाचमनं तथास्ये ।
तद्दक्षदोष्णि मधुपर्कमुदप्रतोष-
पोषं ददातु पुनराचमं पुरोवत् ।।
दद्यात् क्रमात् स्नपनवस्त्रयुगोपवीतसम्भू' ख. पाठः, २. 'म' ङ पाठः, ३. 'तदु' च पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications

त्रिराचमनाद्यपि यथास्वं कल्पनीयम्। मधुपर्कमपि पाणाविति। दधिमधुघृतयोगो मधुपर्कः। पुरेव पुनराचमनीयकञ्चेति। दक्षिण एव पाणावित्यर्थः। पुरेवेत्यनेन तदेवैतदाचमनीयमित्यपि सूचितम्। यदुक्तम् - 'पूर्वत्रितयं त्ववशेषयेदि'ति। पाद्यार्घ्याचमनीयमित्यर्थः। यद्वा परमेव। यदप्युक्तम्-

'पुनराचमनीयेषु शस्तमम्भस्सुगन्धि यत्।'

इति। पात्रमेकञ्चेत्तदेव प्रत्येकं संक्षाल्य सर्वं देयम्। तदुक्तम्-

'शङ्खं प्रक्षाल्य पाद्यञ्च दद्यादाचमनीयकम्'।

इति।।७५।।

संस्नाप्य रातु वसनद्वितयोपवीत-
सम्भूषणान्यथ यजेज्जलगन्धपूर्वैः।
प्राक् स्नानतः परिषदोऽत्र विहृत्य विष्वक्
ताभ्यः पृथक् प्रदिशतूपहृतीर्यथार्हम्।।७६।।

विमर्शिनी।

संस्नाप्य स्नानं कारयित्वा वसनद्वितयोपवीतसम्भूषणानि वस्त्रद्वयमुपवीतं भूषणं च रातु दद्यात्। अथ जलगन्धपूर्वैः जलगन्धपुष्पधूपदीपैर्यजेत्। अत्र स्नानतः प्राक् परिषदः परिवारान् विष्वक् समन्ताद् विहृत्य देवान् पृथक् कल्पयित्वा ताभ्यः परिषद्भ्य उपहृतीः यथार्हं यथायोग्यं पृथक् प्रदिशतु।।७६।।

विवरणम्।

स्नानादिशेषं[१] विततत्वात् पूर्वं तावत्सङ्ग्रहेणाह - संस्नाप्येति। रात्विति। रा दाने प्रदद्यादित्यर्थः। स्नानारम्भे किञ्चित्कर्तव्यान्तरमाह - प्राक् स्नानत इति। परिषद इह पूजापरिवारदेवताः। विहरणं देवमूर्तिसकाशात्तत्तत्स्थानेषु परिकल्पनम्। विष्वगिति। समन्तात्। यथार्हमिति। अन्तरङ्गबहिरङ्गविशेषौचित्येनेति भावः। एतदेवं[२] च वक्ष्यति - 'मूर्त्यङ्गपश्चिममिह स्नपनादिभूषानिष्ठमि'त्यादि।।७६।।

---

१. 'ष विहित' च. पाठः, २. 'व ब' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

आराध्य तत्र कुसुमं प्रणवेन भाव्यं
देवात् तथा प्रसरणं परिषद्गणस्य।
सिन्धोर्यथोर्मिपटलस्य यथा च वह्ने-
रिद्धात् स्फुलिङ्गनिकरस्य भिदाभिदावत्।।७७।।

विमर्शिनी।

परिषत्प्रसरणक्लृप्तिमाह - आराध्येति। तत्र देवे प्रणवेन कुसुममाराध्य देवात् परिषद्गणस्य प्रसरणं पृथग्भावं तथा भाव्यं कल्पनीयं, यथा सिन्धोः समुद्रात् ऊर्मिपटलस्य लहरीसमूहस्य यथा चोद्धाद् दीप्ताद् वह्नेः स्फुलिङ्गनिकरस्याग्निकणानां समूहस्य तथा भिदाभिदावद् भेदवदभेदवच्च।।७७।।

विवरणम्।

कथं परिषदां विहरणमित्याह - आराध्य तत्रेति। करपुटे कुसुमं गृहीत्वा प्रणवमुच्चरन् देवबिम्बात्तत्र बहिरावरणोद्देशे सर्वसामान्यप्रसरभावनया[1] प्रसरमुद्रया तदाराधयेदिति भावः। देवात् परिषद्गणस्य भिदाभिदावत् प्रसरणं तथा भाव्यमित्यन्वयः। भिदाभिदावदिति भेदामेदयुतम्। देवापेक्षया तेषां[2] ततो भेदाभावः तदपेक्षया तु देवस्य ततो भेदस्तेषां च परस्परतो भेद इति भावः। तथेति कथमित्याह - सिन्धोरिति। सामान्यविशेषाभिप्रायेण दृष्टान्तद्वयमिति ज्ञेयम्। तेनैतदपि गम्यते - प्रणवेन सर्वसामान्यतो विहृत्य पुनरङ्गेभ्यो[3] नमो मूर्तिभ्यो नम इति वर्गसामान्यतो विभज्य पुनस्तत्तन्मन्त्रैराराधयन्[4] 'स्वाभीष्टमन्त्रपरिवार-गणान् स्वपद्मेष्वि'त्येतद्विदध्यादिति। यदुक्तम् - 'तत आवरणस्थाने तत्तत्सामान्यमन्त्रैः पुष्पाञ्जलिं कुर्यादि'त्यादि। देवस्य बिम्बसमवायित्वेऽपि बहिः स्वावरणादिष्वभेदेनानुगमस्ता-वत्पुरोक्त एव 'ब्रह्माध्वेद्धचितादिने'त्यादिः। वक्ष्यति च - 'तारेण तेजस्तडिदाभामि'-त्यादि।।७७।।

ईशे षडावृतिरियं परिवारक्लृप्तिः
पञ्चावृतिः पयसिजाक्षनिसुम्भहन्त्र्योः।

---

१. 'वतया' च. पाठः, २. 'षामन्ततो भे' ङ. च. पाठः, ३. 'नरंशेभ्यो' ख. पाठः, ४. 'धयेत्' क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

प्रोक्ता परेषु चतुरावृतिरङ्ग[1]पूर्वा
सर्वेषु शर्वगुहयोरपि मूर्तिपूर्वा।।७८।।

विमर्शिनी।

ईशे इयं परिवारक्लृप्तिः परिवाराणां व्यवस्था षडावृतिः षड्भिरावरणैर्युक्ता। पयसिजाक्षनिसुम्भहन्त्र्योः विष्णुदुर्गयोः पञ्चावृतिः। परेषु चतुरावृतिः प्रोक्ता। सर्वेषु अङ्गपूर्वा तास्वावृतिष्वङ्गावरणपूर्वा प्रोक्ता। शर्वगुहयोरपि मूर्तिपूर्वा मूर्त्यावरणपूर्वा च।।७८।।

विवरणम्।

इदानीं वर्गसामान्यावरणक्लृप्तिं दर्शयति - ईशे षडावृतिरियमिति। प्रोक्तेति सम्बन्धः। पयसिजाक्षो विष्णुः। तत्रापि नियमं दर्शयति - अङ्गपूर्वा सर्वेष्विति। इयं परिवारक्लृप्तिरित्यनुषङ्गः।।७८।।

अङ्गान्यष्ट हरौ यजेच्छतमखाद्याशासु वर्मान्तिमं
दिक्ष्वस्त्रं विदिशीति पञ्च च कुमार्यां तत् तथाग्रेऽक्षि च।
अग्नीशाशरवायुदिक्षु पुरतोऽक्ष्यन्तं दिशास्वस्त्रकं
षट्छेषेष्विति षण्मुखेऽस्त्रयजनान्ते नेत्रमग्रेऽन्तिमम्।।७९।।

विमर्शिनी।

हरौ अष्टाङ्गानि शतमखाद्याशासु पूर्वाद्यष्टदिक्षु यजेत्। तत्र पञ्चाङ्गानि पूर्वादिदिक्षु वर्मान्तिमं कवचान्तिममङ्गचतुष्कं, विदिशि अग्न्यादिकोणेष्वस्त्रं च। कुमार्यां तद् अङ्गार्चनं तथा हरेः पञ्चाङ्गवत्, अग्रेऽक्षि नेत्रं च। शेषेषु देवेषु षडङ्गानि अग्नीशाशरवायुदिक्षु अग्नीशाननिरृतिवायुकोणेषु पुरतश्चाक्ष्यन्तं, पूर्वादिदिशास्वस्त्रकं च। षण्मुखे इति उक्तप्रकारेणास्त्रयजनान्ते अग्नीशाशरवायुदिक्षु चत्वार्यङ्गानि, पूर्वादिदिक्ष्वस्त्रं चेष्ट्वा अग्रेऽन्तिमं नेत्रं च यजेत्।।७९।।

---

१. 'म्बुजाक्ष-
हेरम्बयोरपि षडावृतिका कुतश्चित्।।
अङ्गादिका परिवृतिर्गदिताखिलेषु
मूर्त्यादिका गिरिशशक्तिभृतोर्गणेशे।
तद्वत् षडावृतियुते चरमद्वयी द्र-
वज्रादिकात्र सकलेषु पृथग्(ध्रु?ब्रु) वेऽन्याः।।
अङ्गान्यष्ट हरौ' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

अङ्गान्यष्ट हरौ यजेच्छतमखाद्याशास्विति वाक्यम्। शतमख इन्द्रः। वर्मान्तिमं दिक्ष्वस्त्रं विदिशीति पञ्च चेति वाक्यम्। अङ्गानि यजेदित्यनुषङ्गः। कुमार्यां तत्तथाग्रेऽक्षि चेति वाक्यान्तरम्। षट्स्वङ्गेषु मध्ये हृदयादिकवचान्तं दिक्ष्वस्त्रं विदिक्षु, एवं तदङ्गपञ्चकं, नेत्रं पुनरग्रे यजेदित्यर्थः। आशरो निरृऋतिः। अक्ष्यन्तमिति। हृदयादिनेत्रान्तं पञ्चकमिति। षट्च्छेषेष्विति। शिवादिष्[1]वेवं षडङ्गानि यजेदित्यर्थः। स्कन्देऽत्रापि भेदमाह - षण्मुख इति।

हारस्फटिककलायाञ्जनपिङ्गलवह्निरोचिषो ललनाः।
अभयवरोद्यतहस्ताः प्रधानतनवोऽङ्गदेवताः कथिताः।।

इति। अत्र पिङ्गलेति नेत्राभिप्रायम्। उदराद्युपाङ्गप्रधानवर्णमित्यपि ज्ञेयम्। इति।।७९।।

हरौ प्रचेतस्यपि वैनतेयं
सुदर्शनं प्रेतपतौ सुधांशौ।
कौमोदकीमावरणद्वयान्ते
कोणेषु चाग्न्यादिषु पाञ्चजन्यम्।।८०।।

शोषास्पदे शाङ्गर्मथेषुधी द्वौ
सुग्रीवके भृङ्गपदे च खड्गम्।
मुख्ये च खेटं वितथे श्रियं च
पुष्टिं दितावग्र[2]भुवि स्वमालाम्।।८१।।

श्रीवत्सचिह्नं च भृशे यजन्ते
श्रीकौस्तुभं च न्यसतु त्रिधाम्नि।
एवं समुक्तावृतिदिग्व्यवस्था
व्यत्यस्यते कैश्चिदियं क्वचिच्च।।८२।।

विमर्शिनी।

त्रिधाम्न्यावरणद्वयान्ते अष्टाङ्गपञ्चाङ्गावरणयोरन्ते हरौ इन्द्रे प्रचेतस्यपि

१. 'दिष्वेव' ख. पाठः, २. 'र्यमणि ख' क. पाठः,

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

वरुणेऽपि वैनतेयं, प्रेतपतौ यमे सुदर्शनं, सुधांशौ सोमे कौमोदकीम्, अग्न्यादिकोणेषु च पाञ्चजन्यं च, शोषास्पदे वरुणवाय्वोर्मध्ये शाङ्र्गं, सुग्रीवके निरृतिवरुणयोर्मध्ये द्वाविषुधी च। तत्र 'इषुधिभ्यां नम' इति मन्त्रः। भृङ्गपदे यमनिरृत्योर्मध्ये खड्गम्, अथ मुख्ये वायुसोमयोर्मध्ये खेटं, वितथे अग्नियमयोर्मध्ये श्रियं, दितौ सोमेशानयोर्मध्ये पुष्टिम्, अग्रभुवि पुरोभागे स्वमालां वनमालां च, भृशे इन्द्राग्न्योर्मध्ये श्रीवत्सचिह्नं श्रीवत्साख्यं चिह्नं, जयन्ते ईशेन्द्रयोर्मध्ये श्रीकौस्तुभं च न्यसतु कल्पयतु। परिवाराणां सर्वेषां ताराद्याश्चतुर्थीनमोन्ता एव मन्त्राः। एवं समुक्ता इयमावृतिदिग्व्यवस्था आवृतेर्दिशां क्लृप्तिः। कैश्चिद् देशिकैः क्वचित् पश्चिममुखादौ व्यत्यस्यते व्यत्यासः क्रियते।।८०-८२।।

विवरणम्।

हरौ प्रचेतस्यपीत्यादि क्वचिच्च्चेत्यन्तं विष्णौ मूर्त्यावरणार्थम्। वैनतेयमित्यादिपदानां त्रिधाम्न्यावरणद्वयान्ते न्यसत्विति दूरे सम्बन्धः। हर्यादिपदैर्वास्तुपदानि गृह्यन्ते। सप्तदशदेवतात्मकमेतदेकमेवावरणम्। हरिरिन्द्रः। प्रचेता वरुणः। स्वमालमिति वनमालाम्। एवं समुक्तेति। येयमावृतिदिग्व्यवस्था समुक्ता यथा प्राङ्मुखे प्रत्यङ्मुखे च देवे हरिपदे वरुणपदे चैव वैनतेय इत्यादि, सेयं कैश्चिदाचार्यैः क्वचित् क्वचिदंशे व्यत्यस्यतेऽन्यथा परिगृह्यते। यथोक्तम्-

'प्राजापत्येन मार्गेण विधानमिदमीरितम्।
दैविके तु विपर्यासस्तदौचित्येन नीयते।।'

इति। किञ्च पुरतः पृष्ठतश्च वैनतेयं, सुदर्शनं दक्षिणतः, कौमोदकीमुत्तरतः, पाञ्चजन्यं कोणेषु, वामपृष्ठतः शाङ्र्गं, दक्षिणपृष्ठत इषुधी, तत्र खड्गं वामतः, खेटं श्रियं दक्षिणतः, पुष्टिमुत्तरतो वनमालाञ्च पुरतस्तत्रैव श्रीवत्सकौस्तुभाविति।

'अग्रे मरतकच्छायो ध्वजस्थो विहगेश्वरः।
पृष्ठतो विद्रुमप्रख्यस्साञ्जलिश्चित्रपक्षतिः।।
सुदर्शनं महाज्वालमनेकार्कशतद्युतिम्।
दक्षिणे चक्रिणश्चक्रशिरसं चक्रमर्चयेत्।।
मुकुटाघटितात्युग्रहेतिविग्रहभीषणाम्।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

गदामङ्गारदीप्ताङ्गीं वामे कौमोदकीं यजेत्।।
पाञ्चजन्याभिधानेन कम्बुराजञ्चतुर्ष्वपि।
कोणेषु देवदेवस्य हंसक्षीरामलं यजेत्।।
शाङ्गार्ङ्किाङ्कितमहामौलिं शाङ्गं शान्तेतराकृतिम्।
सव्यपाश्चात्यदिग्भागे चित्रवर्णं समर्चयेत्।।
अवामे वैनतेयस्य विद्युत्पुञ्जसमत्विषम्।
स्फुरत्तूणीरशिरसं पूजयेदिषुधिद्वयम्।।
निर्मलाकाशसङ्काशं नन्दकं देवनन्दकम्।
वामतो हेतिराजस्य पूजयेदसिधारिणम्।।
हाटकक्षुद्रघण्टाढ्यखेटाघटितमौलिनम्।
दक्षिणेन यजेत् खेटं गदाया जितविद्युतम्।।
स्वस्वायुधप्रधानान्यहेतिभाजश्चतुर्भुजाः।
चक्रदिमूर्तयो ध्येया भीषणा भूषणोज्ज्वलाः।।
पद्मद्वयकरा लक्ष्मीः पद्मरागसमप्रभा।
श्यामा नीलोत्पलं शालिचुम्बिनं बिभ्रती शुकम्।।'

पुष्टिरिति शेषः।

'अनेकवर्णां विमलां मालां मूर्तिमतीमिव।
श्रीवत्सलक्षणं वत्सं कौस्तुभं भास्करप्रभम्।।'

इति।।८०-८२।।

गौरीपतौ पुंबहुरूपसद्यवामेशमूर्तीः [1]परितः क्रमेण।
इन्द्रार्किवारीड्वसु[2]पाजदि[3]क्षु मूर्त्तीस्[4]ततोऽङ्गावरणं प्रकल्प्य।।८३।।

अनन्तसूक्ष्मौ च शिवोत्तमैकनेत्रैकरुद्रांश्च पुनस्त्रिमूर्तिम्।
श्रीकण्ठसंज्ञं च शिखण्डिनं च वृषेशपूर्वासु च दिग्विदिक्षु।।८४।।

विमर्शिनी।

गौरीपतौ परितः इन्द्रार्किवारीड्वसुपालदिक्षु इन्द्रः स्वयमेव आर्किर्यमः वारिड्

१. 'दलमूलकेषु' ख. पाठः, २. 'पाजदि' विवरणपाठः, ३. 'क्स्था मू' क. क्स्थेषूर्ध्वं ततोऽङ्गाव ख. पाठः, ४. 'रथाङ्गा' इति मूलकोशपाठः विवरणपाठश्च

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

वरुणः वसुपालो वैश्रवणः एषां दिक्षु ऐश्यां च क्रमेण पुंबहुरूपसद्यवामेशमूर्तीः तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानमूर्तीः प्रकल्प्य ततोऽङ्गावरणं च प्रकल्प्य वृषेशपूर्वासु वृषा इन्द्रः ईश ईशानः इन्द्रादिदिक्षु ईशादिविदिक्षु च क्रमेणानन्तसूक्ष्मौ द्वौ शिवोत्तमैकनेत्रैकरुद्रांश्च त्रीन् पुनस्त्रिमूर्ति श्रीकण्ठसंज्ञं शिखण्डिनं च न्यसेत् कल्पयेत्।।८३, ८४।।

विवरणम्।

गौरीपताविति। बहुरूपोऽघोरः आर्किर्यमः वारिड् वरुणः। वसुपो वैश्रवणः। अजो ब्रह्मा। तस्य दिगैश्येव स्यात्।

'सर्वाभरणसंयुक्तास्त्रिनेत्राश्चन्द्रशेखराः।
कुन्दकाञ्चननीलाभ्ररक्तभास्करसन्निभाः।।
पुरुषाद्याश्चतुर्वक्त्राः पञ्चवक्त्रः सदाशिवः।
ईशो दशभुजोऽघोरश्चाष्टबाहुश्चतुर्भुजः।।
आद्यः प्रासादवद् ध्येयः पुरुषो ब्रह्मरूपवत्।
शूलं परश्वधं खड्गं पिनाकं नागमुज्ज्वलम्।।
वज्रमग्निम्महाघण्टां प्रशान्तं दधतं स्मरेत्।
टङ्कं शूलं कपालञ्च वरदं दधतं भुजैः।।
वामदेवं स्मरेद्देव्या वामोरुगतयान्वितम्।
शूलं [1]टङ्कं महापाशमङ्कुशं दधतं वरम्।।'

इति। 'ललितस्त्रीविलासश्चे'ति वामदेवे विकल्पः। अथाङ्गावरणं प्रकल्प्येति। शर्वगुह्योरपि मूर्तिपूर्वेति ह्युक्तम्। एकनेत्रश्चतुर्थो भवति। वृषेशपूर्वासु चेति।

'इन्द्रपूर्वासु दिक्ष्वीशपूर्वासु च विदिक्ष्विति।'

इत्यर्थः।

'जटामण्डलिनो रुद्रा नागाभरणभूषिताः।
शूलाशनिशरेष्वासबद्धदोर्दण्डभीषणाः।।
रक्तोऽतिरक्तस्सुसितश्चारुणः शशिसन्निभः।

१. 'लोप च वरदम' छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

रक्तोऽरक्तः श्यामवर्णस्त्रिनेत्राश्चन्द्रशेखराः।।'

इति।

'विद्येश्वराश्चतुर्वक्त्राश्चतुर्भुजसमन्विताः।'[१]

इति च।

मुखसङ्ख्यायान्तु विकल्प इति ज्ञेयम्।।८३, ८४।।

उमां च चण्डेश्वरनन्दिनौ च
तथा महाकालगणेश्वरौ च।
वृषं न्यसेद् भिङ्किरिटिं क्रमेण
स्कन्दं च सोमाद्यनिलान्तदिक्षु।।८५।।

विमर्शिनी।

तथा तद्बहिः सोमाद्यनिलान्तदिक्षु उत्तरादिवाय्वन्तदिक्षु प्रादक्षिण्यक्रमेण उमां च चण्डेश्वरनन्दिनौ च द्वौ महाकालगणेश्वरौ च द्वौ वृषं भिङ्किरिटिं स्कन्दं च न्यसेत्।।८५।।

विवरणम्।

सोमाद्यनिलान्तदिक्ष्विति। सोमेशादिवाय्वन्ताष्टदिक्षु क्रमेणेत्यर्थः।

'उमा तु रक्तवर्णा सा पाशाङ्कुशवराभया।
चतुर्भुजा त्रिनयना सेन्दुखण्डा मनोरमा।।
खट्वाङ्गं परशुं शूलं तर्जनीं दधतं करैः।
त्रिनेत्रं धूम्रवर्णं तु ध्यायेच्चण्डेश्वरं विभुम्।।
नन्दिनं शूलखट्वाङ्गवरदाभयधारकम्।
पद्मरागप्रतीकाशं वैष्णवं मां स्मरेद् बुधः।।
श्यामवर्णं विलोलाक्षं दण्डकोदण्डधारकम्।
त्रिनेत्रं च महाकालं ध्यायेद्रक्ताम्बरं विभुम्।।
पाशाङ्कुशौ स्वदन्तञ्च डाडिमं दधतं सुतम्।

१. 'तुर्वृत्ताश्च' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

सुरत्नमकुटं रक्तं तुन्दिलं हि गजाननम्।।
वृषाकारं वृषं ध्यायेत् त्रिनेत्रं कुन्दसन्निभम्।
पीतवर्णं विलोलाक्षं शूलटङ्कधरं विभुम्।
ब्रह्माञ्जलिधरं ध्यायेद् ध्यायन्तं परमेश्वरम्।।
स्कन्दञ्चापि ततो ध्यायेत् कुङ्कुमाभं षडाननम्।
शक्तिवज्रधरं सौम्यं धनुर्बाणं कराम्बुजैः।।

इति।।८५।।

स्कन्दे न्यसेद् दिक्षु सनत्कुमारं
स्कन्दं च बाणं च सहेमचूडम्।
भद्रादिसेनं भवपुत्रदेव-
सेने शिवाद्यश्रिषु देवयानीम्।।८६।।

विमर्शिनी।

स्कन्दे दिक्षु सनत्कुमारं स्कन्दं च बाणं च सहेमचूडं हेमचूडं च, शिवाद्यश्रिषु ईशादिकोणेषु भद्रादिसेनं भद्रसेनं भवपुत्रदेवसेने भवपुत्रं देवसेनां च देवयानीं च न्यसेत्।।८६।।

विवरणम्।

स्कन्द इति। दिक्षु सनत्कुमारादयः। शिवादिविदिक्षु च भद्रसेनादयः। भवपुत्रो देवसेना चेति द्वन्द्वः।

द्विभुजा मूर्तयः सर्वा मुण्डमालासमन्विताः।
कुङ्कुमाभाः सुवसनाः सर्वाभरणभूषिताः।।
उभयांसोपवीताश्च ध्येया देवस्य मूर्तयः।
तथा च देवसेना तु ध्येया चम्पकसन्निभा।।
ध्यायेत्कुङ्कुमसङ्काशां देवयानीं सुलक्षणाम्।

इति।।८६।।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

अङ्गान्ते पुरुषादिसद्यचरमाः स्वाशासु शैवीः क्रमा-
दन्याश्चाश्रिषु पावकादिषु चतस्रो वासुदेवादिकाः।
मूर्तीः कल्पयतु त्रिलोचनहरौ प्राक् चण्डसेनादिह
स्वं वाहं वृषसंज्ञकं च गरुडात्मानं सुधीरग्रतः।।८७।।

विमर्शिनी।

त्रिलोचनहरौ तत्राङ्गान्ते अङ्गावरणान्ते स्वाशासु स्वस्वदिक्षु पुरुषादिसद्यचरमाः तत्पुरुषादिसद्योजातान्ताः शैवीश्चतस्रः, पावकादिष्वश्रिष्वन्या वासुदेवादिकाश्चतस्रश्च मूर्तीः क्रमात् कल्पयतु। इह तु चण्डसेनाद् निर्माल्यधारिणः प्राक् पूर्वमग्रतो वृषसंज्ञकं गरुडात्मानं 'वृषाय गरुडात्मने नमः' इति स्वं वाहनं च कल्पयतु। सुधीरिति उक्तैः परिवारनामभिर्मन्त्रयोजनं विद्वानित्यर्थः।।८७।।

विवरणम्।

अङ्गान्त इति। शैवीरिति मूर्तीः कल्पयत्विति संबध्यते। स्वाशास्विति प्राग्दक्षिणोदक्पश्चिमदिक्षु। क्रमादिति। नव शिववदिति भावः। वासुदेवादिका अन्या मूर्तीरित्यन्वयः।

'वासुदेवस्तितो ध्येयश्चक्रशङ्खगदाम्बुजैः।
बन्धूकाभो दरार्यब्जगदी नीलाम्बरः परः।।'

सङ्कर्षण इत्यर्थः।

'ऊर्ध्वाधोविनिहितवासुदेवहेतिप्रस्थानः प्रतिनवकर्णिकारवर्णः।' प्रद्युम्न इति शेषः।

'गदाशङ्खारिकमलैश्चरमः शक्रनीलभाः।'

अनिरुद्ध इत्यर्थः। वृषसंज्ञकञ्च गरुडात्मानं सुधीरिति। यदुक्तम्-

'इष्ट्वा वृषार्धगरुडं मण्डपस्थं बलिं क्षिपेत्।'

इति। यद्वा-

'वृषञ्च वैनतेयञ्च पृथग्रूपेण कारयेत्।
वृषोपरि यथा पक्षी वैनतेयः सुतुण्डवान्।।'

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति।।८७।।

न्यस्य जयां विजयामपि कीर्तिं प्रीतिं प्रभां तथा श्रद्धाम्।
मेधां श्रुतिं द्वितीयावरणे प्रागादिदिक्क्रमात् तदनु।।८८।।

चक्रं शङ्खं सगदं खड्गं पाशाङ्कुशौ शरं च धनुः।
स्थापयतु सुम्भहन्त्र्यां षोडशकेऽत्रादिमाक्षरं बीजम्।।८९।।

विमर्शिनी।

सुम्भहन्त्र्यां द्वितीयावरणे प्रागादिदिक्क्रमात् जयां विजयामपि कीर्तिं प्रीतिं प्रभां तथा श्रद्धां मेधां श्रुतिं च न्यस्य तदनु तद्बहिः पूर्वक्रमेणैव चक्रं शङ्खं सगदं गद च खड्गं पाशाङ्कुशौ द्वौ शरं धनुश्च स्थापयतु कल्पयतु। अत्र षोडशके परिवारमन्त्रे आदिमाक्षरं स्वस्य स्वस्याद्यमक्षरं बीजं स्यात्।।८८, ८९।।

विवरणम्।

सगदमिति गदाञ्चेति भावः। अत्र षोडशक इति। दूत्यावरण आयुधावरणे च।।८९।।

कीर्तिप्रीत्योर्मेधायाश्चाद्यस्वरयुतं विरेफं च।
चक्रे रमेव संबुद्ध्यन्तमिहास्त्राष्टकं फडन्तं च।।९०।।

विमर्शिनी।

कीर्तिप्रीत्योर्मेधायाश्च तिसृणामेतासाम् आद्यस्वरयुतम् अकारयुक्तं विरेफं रेफरहितं च 'कं कीर्त्यै नमः' 'पं प्रीत्यै नमः' 'मं मेधायै नमः' इति मन्त्रा इत्यर्थः। चक्रे रमेव रं इत्येव बीजम्। इहास्त्राष्टकम् आयुधाष्टकं सम्बुद्ध्यन्तं सम्बोधनप्रथमैकवचनान्तं फडन्तं च। 'रं चक्र फण् नमः' शं शङ्ख फण् नमः, 'गं गदे फण् नमः' इत्याद्या मन्त्रा इत्यर्थः।।९०।।

विवरणम्।

आद्यस्वरयुतमिति 'कं कीर्त्यै मं मेधायै' इति चोक्तम्। विरेफञ्चेति पं प्रीत्यै' इत्युक्तम्। चक्रे रमेवेति नत्वादिमाक्षरमिति भावः। संबुद्ध्यन्तर्महेति। यथा 'रं चक्र

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

फण् नमः शं शङ्ख फण् नम्' इत्यादि।

'भ्राजन्मरतकप्रख्याः सर्वाश्चटुलदृष्टया।
दधत्यस्सायकं हस्तैश्शूलकार्मुकतर्जनीः॥
रात्रीशखण्डविलसन्मकुटाञ्चितमस्तकाः।
जयाद्याः पूजनीयाः स्युः स्वबीजाद्यर्णसंयुताः॥'

इति। विष्णुवच्चक्रशङ्खादयः।

'पाशाङ्कुशौ क्रमाद् ध्येयौ स्वस्वस्वङ्कितमस्तकौ।
स्वायुधं दक्षिणेऽन्यत्तु वामे च दधता करे॥'

इति॥९०॥

दिक्षु क्षुरिकां खड्गं धनुः शरं हुंफडादिकं न्यसतु।
शार्वे मधुकरमग्नौ शम्बरमप्यार्यकेऽङ्गवृत्यन्ते॥९१॥

विमर्शिनी।

आर्यके अङ्गवृत्यन्ते अङ्गावरणान्ते दिक्षु क्षुरिकां खड्कं धनुः शरं च हुंफडादिकं न्यसतु। 'हुं फट् क्षुरिकायै नमः' इत्याद्या मन्त्राः। शार्वे कोणे मधुकरम् अग्नौ शम्बरं च॥९१॥

विवरणम्।

दिक्षु क्षुरिकामिति। 'ओं हुंफट् क्षुरिकायै नम' इत्यादि।

तत्तदङ्कितमूर्धानः शास्तुरायुधमूर्तयः।
क्षुरिका स्त्री पुमांसोऽन्ये दधाना स्वायुधं वरम्॥
विद्युद्वर्णेन्द्रनीलाभचित्रवर्णातिभास्वराः।
स्कन्दो गणपतिश्चाथ शम्बो मधुकरस्तथा॥
दिक्षु पूज्यास्तु कोणेषु खड्गश्च क्षुरिका धनुः।
शरश्च नामधेयैः स्वैः पूज्याः स्युर्हुंफडन्तकैः।'

इति विकल्पः॥९१॥

Shripuram Publications
www.shripuram.org

न्यसतु गणञ्चयविघ्नेशैकादिकदंष्ट्रवीरगजवक्त्रान्।
लम्बोदरवरदाभिधभक्तप्रियमष्टदिक्क्रमतः।।९२।।

ओजस्वरबीजयुतान् विघ्नेशे चावृतौ द्वितीयायाम्।
गदितमसाधारणमित्यावरणं कीर्तयेऽथ सामान्यम्।।९३।।

विमर्शिनी।

विघ्नेशे द्वितीयायामावृतौ अष्टदिक्क्रमतः ओजस्वरबीजयुतान् अयुग्मस्वरैर्वृतेन गमिति बीजेन युतान् गणञ्जयविघ्नेशैकादिकदंष्ट्रवीरगजवक्त्रान् एकादिकदंष्ट्रः एकदंष्ट्रः एतान् पञ्च, लम्बोदरवरदाभिधभक्तप्रियं लम्बोदरं वरदं भक्तप्रियं च न्यसतु। इत्यसाधारणं प्रत्येकं नियतमावरणं गदितम्। अथ सामान्यमावरणं कीर्तये।।९२, ९३।।

विवरणम्।

न्यसत्विति। एकदन्तस्तृतीयः।।९२।।

ओजस्वरबीजयुतानिति। प्रथमतृतीयाद्या ओजस्वराः दिक्पालवणाः प्रधानतनवश्चैते इति। अथ सामान्यं कीर्तये इति। विष्ण्वादिषु साधारणमावरणद्वयम्।।९३।।

प्रागाद्याशास्विन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानान्।
निर्ऋतावनन्तमीशे ब्रह्माणं मन्त्रवित् क्रमेण जयेत।।९४।।

विमर्शिनी।

प्रागाद्याशासु क्रमेण इन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानान् निर्ऋतौ अनन्तम् ईशे ब्रह्माणं च यजेत। मन्त्रविदित्यनेन 'इन्द्राय सुराधिपतये विष्णुपारिषदे नमः' इत्यादिमन्त्रविशेषज्ञ इत्यर्थः।।९४।।

विवरणम्।

मन्त्रविदिति निजनिजजात्यधिपतिपदयोग उक्तः। जातयस्तूत्सवपटले वक्ष्यन्ते - 'सुरतेजःप्रेताख्या' इत्यादि।

'वज्रपाणिं सहस्राक्षं श्यामलं गजवाहनम्।
त्रिनेत्रं त्रिशिखं रक्तमश्वगं शक्तिपाणिनम्।।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

रक्ताम्बरधरं कृष्णं महिषोपरि दण्डिनम्।
खड्गपाणिं नरारूढं श्यामवर्णं त्रिलोचनम्।।
मेषस्थं पाशपाणिञ्च श्वेतवर्णं त्रिलोचनम्।
पीतवर्णं मृगारूढं ध्वजहस्तं त्रिलोचनम्।।
शशारूढं गदापाणिं श्वेतं श्यामं विमानगम्।
शूलिनं कपिलं ध्यायेद् वृषस्थं चन्द्रशेखरम्।।
अनन्तं पूर्ववत् पीतं पद्मस्थं पद्मलोचनम्।
जटामकुटसंयुक्तं नानाभरणभूषितम्।।
कुम्भमक्षस्रजं मुद्रां पङ्कजं दधतं स्मरेत्।'

इति।

'पीतः पिङ्गः कृष्णो धूम्रः श्वेतश्च धूम्रसितशुक्लाः।
काशारुणाम्बुजाभा लोकेशा वासवादयः प्रोक्ताः।।'

इति वर्णविकल्पः।

'पीतो वज्राशनिकर इन्द्रोऽग्निस्तप्तहेमरुक्।
कुण्डिकां जपमालां च वरदं चाभयं दधत्।
कृष्णाकल्पोऽतिकृष्णाभो दण्डपाशधरो[1] यमः।
कृष्णो दंष्ट्री कृष्णवासा निरृतिः खड्गचमर्धृक्।।
पीताकल्पः सुधवळो वरुणः पाशदोर्द्वयः।
ध्वजांकुशकरो[2] वायुर्धूम्रो नीलः स्वलंकृतिः।।
हेमाभासो मधुपिङ्गाक्षसौम्यो दिव्याकल्पो नरवाहो गदाभृत्।
तुन्दी किञ्चिद्बहलो ह्रस्वबाहुर्यक्षाधीशो निधिभिश्चावृतः स्यात्।।
त्रिशूली श्वेत ईशानः श्वेताकल्पो जटाधरः।
श्वेतारक्तनिभोऽनन्तः ....।।
साक्षस्रक्कुण्डिकास्रुक्स्रुवाढ्यो ब्रह्मा चतुर्मुखः।'

इति।

१. 'करो' घ. च. पाठः, २. 'धरो' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

शक्तिस्वस्तिककरो वाग्निः स्यात्। यदुक्तं-

'दक्षिणेन शितशक्तिधारिणं स्वस्तिकं दधतमन्यपाणिना'

इत्यादि[1]।

'पीतहिमजलदगगनाचिरप्रभारक्तकुन्दनलिरुचः।
कुरुविन्दारुणवर्णाः प्रोक्ताः स्युर्वर्णतोऽपि वज्राद्याः।।'

इति।

'वज्राद्याः स्वायुधाकारा यद्वा स्वायुधमस्तकाः।
स्वायुधं बिभ्रतो ध्येयास्तीक्ष्णभासोऽतिभीषणाः।।'

इति। वायोर्ध्वजो[2] वायुधम्। यदुक्तं 'खड्गं पाशं तथा ध्वजम्' इति।।९४।।

वज्रं शक्तिं दण्डं खड्गं पाशाङ्कुशौ गदां शूलम्।
चक्रं पद्मं च तथा न्यस्येदिन्द्रादिबाह्यतः क्रमतः।।९५।।

विमर्शिनी।

इन्द्रादिबाह्यतः इन्द्रादीनां बाह्यावरणे क्रमेण तथा वज्रं शक्तिं दण्डं खड्गं पाशाङ्कुशौ गदां शूलं चक्रं पद्मं च न्यस्येत्।।९५।।

विष्वक्सेनप्रमुखं निर्माल्यभुजं निजं निजं यजतु।
दिक्पालास्त्रावसितौ दिक्पावृत्यन्तरे[3] च दितिभागे।।९६।।

विमर्शिनी।

दिक्पालास्त्रावसितौ दिक्पालानां तदस्त्राणां चावसाने दितिभागे सोमेशानयोर्मध्ये दिक्पावृत्यन्तरे दिक्पावरणस्यान्तर्भागे विष्वक्सेनप्रमुखं निजं निजं निर्माल्यभुजं यजतु।।९६।।

विवरणम्।

विष्वक्सेनप्रमुखमिति। 'विष्वक्सेनो नरकदमन' इत्यादि हि प्रागुक्तम्।

'विष्वक्सेनोदितौ कृष्णशङ्खचक्रगदाधरः।
तर्जयन् वामतर्जन्या नासाग्रासन्नया जगत्।।

१. 'इति' ख. च. पाठः, २. 'वायु' ख. पाठः, ३. 'दिक् पतिभागे च सर्व देवेषु क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

खट्वाङ्गं परशुं शूलं तर्जनीं दधतं करैः।
त्रिनेत्रं धूम्रवर्णं तु ध्यायेच्चण्डेश्वरं विभुम्।।
टङ्कं चक्रं त्रिशूलञ्च चण्डसेनस्तु तर्जनीम्।
दधानो धूम्रकृष्णाभद्व्यर्धेशहरिवेषभृत्।।
शङ्खचक्रगदाहस्ता मुण्डिन्यपि सतर्जनी।
यादृशा मूर्तयस्त्वेते धूर्तसेनस्तु तादृशः।।
शक्तिं च तर्जनीं बिभ्रच्चिन्तनीयो महाबलः।।"

यादृशा मूर्तयस्त्विति सनत्कुमारस्कन्दाद्याभिप्रायम्। कुम्भोदरघोषवतोश्चैवमूह्यमिति। दिक्पावृत्यन्तरे चेति। लोकपालावरणतोऽप्यन्तरे च। तत्रापि दितिवास्तुस्थाने इत्यर्थः।।९६।।

स्वाभीष्टमन्त्रपरिवारगणान् स्वंपद्मे-[1]
ष्वेवं निवेश्य दिशतूपहृतीश्च तेषु!
मूर्त्यङ्गपश्चिममिह स्नपनादिभूषा-
निष्ठा जलादिभिरथ प्रयजेदशेषान्।।९७।।

विमर्शिनी।

स्वाभीष्टमन्त्रपरिवारगणान् स्वस्याभीष्टस्य मन्त्रस्य परिवारगणान् एवं स्वपद्मेषु स्वस्य स्वस्याधारभूतेषु पद्मेषु क्रमेण निवेश्य कल्पयित्वा तेषु परिवारेषु मध्ये इहं मूर्त्यङ्गपश्चिमं यथा भवति तथा स्नपनादिभूषानिष्ठा उपहृतीः पृथक् प्रदिशतु। अथाशेषान् परिवारान् जलादिभिः प्रयजेत्।।९७।।

विवरणम्।

अथ यत् पूर्वमुक्त'माराध्य तत्र कुसुममि'त्यादि तत्र विशेषमपि दर्शयन्नाह - स्वाभीष्टेति। मन्त्रशब्देन मन्त्रदेवताग्रहणम्। स्वपद्मेष्वेवं निवेश्येति। तदुक्तं -

'सर्वेषामपि चैतेषां प्रत्येकं पद्ममासनम्'।

इति। तेषां पुष्पाराधनेन पद्मासनभाजामेव विभावना कार्या। यद्वा पीठशक्तेरेव परिवारपद्मप्रसरणपूर्वकं बिम्बमूर्तेस्तत्परिवारप्रसरणं कार्यम्। शक्तिपुष्पाराधनेन च

---

१. 'समन्तादेवं' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

पद्मप्रसरणमिति प्रसरणपुष्पाराधनं विदधदावाहनमुद्रया तान् स्वपद्मेषु भावयेदिति निवेश्येति सूचितम्। तेषु उपहृतीश्च दिशत्विति। कथमित्याह - मूर्त्यङ्गपश्चिममिति। देवे स्नपनादिशेषोपहरणं तावत् पूर्वमेव संस्नाप्य रात्वित्यादिना संग्रहेणोक्तम्। तत्र च परिवारविहारानन्तरं देवे स्नपनादि भूषणान्तमुपहृत्य परिवारेषु तदुपहरणीयम्। तदुक्तं-

'दत्त्वा देवाय भूषान्तं स्नानाद्यङ्गेषु कल्पयेत्।'

इति। वक्ष्यति च - तत्रोङ्कारनिजोपचारे'त्यादि। मूर्त्यङ्गपश्चिममिति मूर्तिपश्चिममङ्गपश्चिमं वा। यथास्वं स्नपनादिभूषान्ता उपहृतीर्दद्यादित्यर्थः। तत्र स्कन्द एव अङ्गपश्चिमं मूर्त्यङ्गक्रमत्वात्, शास्तरि मूर्त्यभावादङ्गमात्रग्रहणं भवति। विष्ण्वादिषु मूर्तिपश्चिमं विष्णौ वैनतेयाद्यावरणान्तम्। यदुक्तं -

'स्नानादि पश्चादङ्गोदर्भूषान्तमुपकल्पयेत्।'

इति। शिवे गणेश्वरावरणान्तम्। यदप्युक्तं -

'स्नानादि पश्चादङ्गादेर्भूषान्तमुपकल्पयेत्।
गणेश्वरान्तं सर्वेषां गन्धादीनि प्रकल्पयेत्।'।

इति। एवमन्येष्वप्यवगन्तव्यमिति।

ततस्स्नानार्थमासीनं ध्यात्वैतं तदनुज्ञया।
पाद्याद्यर्घ्यादि वा दद्याद्यथास्वं त्रितयं सुधीः।।'

इति। वक्ष्यति च कर्मशेषपटले - 'पुरः स्नपनत' इति 'आचामावधिकं त्रयं रात्वि'ति च तत्र सम्बध्यत इति। स्नपनविस्तारोऽपि तत्रैव वक्ष्यते - 'स्नानानि पञ्चामृतपञ्चगव्ये'त्यादि। पञ्चामृताद्यसम्भवे तु कलशाम्बुभिश्चेत्यस्मिन् पाठे गन्धजलेन, विमलाम्बुभिश्चेत्यस्मिन् पाठे शुद्धजलेन पात्रान्तरे शङ्खमात्रे वापि संस्कृतेन स्नपनमवश्यं कार्यम्। यत उक्तम् -

'अलाभे भावनातोऽपि योज्यं स्नानमिदं बुधैः।'

इति।

'कलशैर्वा यथोद्दिष्टैः शङ्खैर्वा गड्डुकैरपि।।
ब्रह्मभिस्संहितामन्त्रैस्सरुद्रपवमानकैः।'

---

१. 'षान्त' च. छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इत्यादि।

'पर्याप्तौ गन्धतोयेन कृत्वा स्नानं सवैदिकम्।'
मार्जयेत् सितवस्त्रेण यथा निर्जलतां व्रजेत्'।।

इति च। पुनस्स्नानावसानीयार्घ्यदानपूर्वकमङ्गवस्त्रादि देयम्। तदुक्तं -

कृत्वा स्नानावसानार्घ्यमङ्गमार्जनिकाद्वयम्।
'पीतकौशेययुगलमुत्तरीयोपवीतके।।
किरीटमकुटाद्यैः स्वैर्धियैव सुविभूषितम्।'

इति। विष्णुविषयमेतत्। शिवादौ तु स्वं स्वं वस्त्रभूषणादि ग्राह्यम् धियैवेति प्रदर्शनम्। पीताम्बरादीनां सौवर्णाद्याभरणानां च सम्भवे तत्समर्पणं तदभावे तत्तन्मुद्रया तद्विभावना वा कार्येति। प्रागुक्तरूपेणोपचारमन्त्रेण सर्वमिदमुपहरणीयम् कूर्चेन जलदानमपि प्रत्येकमभित इष्यत एव। पुनर्यथास्वं पाद्याद्यर्घ्यादि वा देयम्। वक्ष्यति चान्ते 'वस्त्रभूषाविधे'रिति। पाद्याचमयोरेव दानं स्यादिति। मूर्त्यङ्गानां तु स्नानं शङ्खोदकेन दत्त्वा वस्त्रादि सर्वं धिया भावनीयमिति। जलादिभिरथ प्रयजेदशेषानिति। मूर्त्यङ्गपरिवारान् दिगीश्वरतदायुधपरिवारान् निर्माल्यधारिणञ्चेत्यर्थः।।९७।।

तत्रोङ्कारनिजोपचारमनुवर्णाङ्गायुधाद्यैः सुधी-
र्देवं विन्यसनक्रमेण जलगन्धाभ्यां प्रसूनेन च।
याजं याजमथैतदीयपरिवारांश्चान्तरङ्गक्रमा-
न्निर्माल्याश्यवसानिकान् निजनिजस्थानेषु संपूजयेत्।।९८।।

विमर्शिनी।

तत्र यजने सुधीः जलगन्धाद्युपहाराणां देवे चित्पर्यन्तां [१]व्याप्तिं ध्यायन् (देवम्) ओङ्कारनिजोपचारमनुवर्णाङ्गायुधाद्यैः प्रणवेन निजनिजोपचारेण मूलेन च तथा तदक्षरैरङ्गैरायुधमन्त्रै[२]र्भूषणमन्त्रैश्च न्यासस्थानेषु विन्यसनक्रमेण जलगन्धाभ्यां प्रसूनेन च याजं याजमिष्ट्वेष्ट्वा निर्माल्याश्यवसानिकान् स्वस्वनिर्माल्यधार्यवसानभूतानेतदीय-परिवारान् अन्तरङ्गक्रमात् अन्तराद्यावरणक्रमात् निजनिजस्थानेषु संम्पूजयेत्।।९८।।

---

१. 'प्रा' क. पाठः, २. 'न्त्रैश्च' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

देवस्य जलाद्युपहरणं तु प्रागुक्तम् 'अथ यजेज्जलगन्धपूर्वै'रिति। अथ तदिदमुभयमपि विवृणोति - तत्रेति। जलादियागे एवं यजेदित्यर्थः। देवं जलगन्धाभ्यां प्रसूनेन च याजं याजमथैतदीयपरिवारांश्च संपूजयेदिति योजनीयम्। याजं याजमिति णमुल्प्रत्ययः। इष्ट्वेष्ट्वेत्यर्थः। जलेन देवमिष्ट्वाथ जलेनैव परिवारान् पूजयेत्[१] गन्धेन देवमिष्ट्वा गन्धेनैव परिवारान् पूजयेत्[२] पुनः पुष्पेणाप्येवमित्यभिप्रायः। ओंकारो निजोपचारो मूलमनुः तदक्षराण्यङ्गान्यायुधानि भूषणानि सति सम्भवे मूलपुटितमातृकातत्त्वानि चेत्येभिर्विन्यसनक्रमेण देवं यजेत्। निजनिजस्थानेष्वित्येतदिहापि समानम्। प्रणवोपचारमूलैर्विग्रहे तद्वर्णादिभिस्तदवयवेषु तत्तन्न्यासस्थानेषु याग इति भावः। यत्पूर्वमावाहनारम्भे तन्मन्त्रमूर्तिरूपेण परिणतं[३] चिन्मात्रं तत्तन्मन्त्रमूर्तिनिदानं तन्मूर्त्यन्तर्गतमवतिष्ठते तदभिप्रायेण पूर्वमावाहनारम्भे प्रथमं प्रणवेनोपहारः। पुनः परसूक्ष्मस्थूलमन्त्रमूर्त्यभिप्रायेणोपचारेणोपहारः। न्यस्तमन्त्रेषु प्रथमं हि मूलम्। तदेव च सा मन्त्रमूर्तिस्तदेव चाक्षराङ्गायुधादिसर्वसमष्टिः तच्चपि परसूक्ष्मस्थूलात्मकमिति तदभिप्रायेण मूलेनोपहार इति विभागोऽवबोद्धव्य इति।।९८।।

सूनावसानैरिति सावृतिं तं संपूज्य पुष्पावृतिमातनोतु।
पूर्तिं च पुष्पैस्तुलसीद्वयाद्यैर्गन्धाम्बुसिक्तैर्गदितक्रमेण।।९९।।

विमर्शिनी।

इति सूनावसानैः पुष्पावसानैः सावृतिमावरणसमेतं तं देवं सम्पूज्य पुष्पावृतिमातनोतु। तुलसीद्वयाद्यैर्गन्धाम्बुसिक्तैः विविधैः पुष्पैर्गदितक्रमेण पूर्तिं पुष्पपूरणं च।।९९।।

विवरणम्।

सूनावासानैस्तं सावृतिमिति। सम्पूज्येत्यन्वयः। इतिशब्द उक्तप्रकारपरामर्शार्थः। पुष्पैः पूर्तिञ्च गदितक्रमेणेति। आतनोत्वित्यनुकृष्यते। 'श्वेतारुणक्रमकृतोभयपार्श्वयोगानि'त्यादि ह्यात्माराधनविधौ गदितमिति गन्धाम्बुसिक्तैरित्येतत् पुष्पावरणेऽप्युचितम्।।९९।।

---

१. 'त् पुनर्गन्धेन' ङ. पाठः, २. 'त् अथ पु' ङ. पाठः, ३. 'तचिन्मा' क. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

आद्या कार्या प्रसूनावृतिरिह यजता सोपचारेण पुष्पै-
र्मूलेनापि त्रिवारं हरिमखिलपरीवारकानेकशश्च ।
मूलार्णैस्तं द्वितीया दिगधिपरहितावृत्युपेतं तृतीया
मूलेनाङ्गावृतं केवलमथ परतत्त्वेन तुर्या त्रिरेनम् ।।१०० ।।

विमर्शिनि ।

पुष्पावृतिमाह - आद्येति । इह पुष्पावृतौ । यजता साधकेन । हरिमित्यनेन विष्णावेवायं विशेष इति द्योत्यते । हरिं सोपचारेण मूलेनापि (पुष्पैः) त्रिवारं अखिलपरीवारकान् अङ्गादिनिर्माल्यधार्यन्तानखिलान् परिवारान् एकशश्चेत्याद्या प्रसूनावृतिः कार्या । ततः तं हरिं मूलार्णैः त्रिवारं दिगधिपरहितावृत्युपेतम् इन्द्रवज्राद्यावरणरहितैरन्यैरङ्गादि-भिस्त्रिभिरावरणैरुपेतं द्वितीया पुष्पावृतिः । अङ्गावृतम् अङ्गावरणद्वयेनैवोपेतं तं मूलेन त्रिवारं तृतीया पुष्पावृतिः । अथ केवलमेनं परतत्त्वेन प्रणवेन त्रिः त्रिवारं तुर्या चतुर्थी पुष्पावृतिः ।।१०० ।।

विवरणम् ।

पुष्पावृतिं विवृणोति - आद्या कार्येति । इह हरिं सोपचारेण[१] मूलेनापि त्रिवारं निखिलपरिवारकानेकश्च पुष्पैर्यजता आद्या प्रसूनावृतिः कार्येति संबन्धनीयम् । यजतेति च तत्कालविशेषणम् । आद्या[२] पुष्पावृतिः । चतस्रः पुष्पावरणस्यावान्तरावृतयः, तासु प्रथमावृतिरियमिति भावः । मूलार्णैस्त्रिवारं तद्दिगधिपरहितावृत्युपेतं यजया द्वितीया पुष्पावृतिः कार्येत्यनुषङ्गेण संबन्धनीयम् । अत्र दिगीशादिशेषो न ग्राह्य इति[३] भावः । मूलेन त्रिवारं तमङ्गावृतं यजता तृतीया पुष्पावृतिः कार्येति । अङ्गावरणद्वयमेवेह ग्राह्यमिति भावः । अथ[४] परतत्त्वेनैनं केवलं त्रिर्यजता तुर्या पुष्पावृतिः कार्येति । नत्विहावरणं किमपि ग्राह्यमिति भावः । पञ्चतत्त्वैस्तुर्या चेत् पञ्चमीयं भवति । परतत्त्वं प्रणव एव ।।१०० ।।

दुर्गां प्रागुपचारतोऽखिलपरीवारैरमा मूलतो
द्वेधाथाङ्गपुरस्सरावरणयुक्त्यान्ते स्वयं विद्यया ।
पुष्पैः शाम्भवपक्षतोऽखिलपरीवारैश्च मूर्त्यङ्गकैः
सार्धं केवलमप्युपार्हतु शिवे त्रेधा तथा वाखिले ।।१०१ ।।

---

१. 'स्वोप' छ. पाठः, २. 'द्या प्रसूनावृतिरिति च' छ. पाठः, ३. इत्यर्थः ङ. पाठः, ४. 'अथवा त' छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

दुर्गां प्राग् आदौ उपचारतः उपचारमन्त्रेण अखिलपरीवारैरमा सर्वपरीवारैः सह पुष्पैराराधयेद् इत्येकधा, अथ तां मूलतः अङ्गपुरस्सरावरणयुक्त्या अङ्गावरणयोगेन इति द्वेधा द्विप्रकारेण कृत्वा पुनरन्ते विद्यया स्वयं द्वादशे पटले वक्ष्यमाणेन विद्यामन्त्रेण प्रधानभूतेनेत्यर्थः। शिवे तु शाम्भवपक्षतः। शम्भुपक्ष इति शिवस्य विग्रहपूजोक्ता, तेन शम्भुपक्षेण अखिलपरीवारैश्च सह तं शिवं पुष्पैरुपार्हतु इत्याद्या। पुनः मूर्त्यङ्गकैः मूर्त्तिभिरङ्गैश्च सह तमुपार्हत्विति द्वितीया। पुनः केवलं तमुपार्हत्विति तृतीया। शिवे इति त्रेधा त्रिप्रकारेण। अखिलेऽपि तथा त्रिप्रकारेण वा।।१०१।।

विवरणम्।

दुर्गामिति। प्राग्दुर्गामुपचारतस्त्रिवारमखिलपरिवारैरमेत्यन्वयः यजेतेत्यनुवर्तते। अमेति सहेत्यर्थः। मूलतो दुर्गां द्वेधाङ्गपुरस्सरावरणयुक्त्याच यजेतेत्येवं सम्बन्धनीयम्। मूलतो द्वेधेति विष्णुवदक्षरैस्समस्तेन चेति भावः। मूलाक्षरैः देवीं त्रिवारमङ्गदूत्यायुध-परिवारांश्च पुनर्मूलेन तां त्रिवारमङ्गावरणञ्चेत्यभिप्रायः। अन्ते स्वयं विद्ययेति च यजेतेत्यनुषङ्गः। प्रसूनावृतिश्चतुरावृत्तिशालिनी कार्येति च वाक्यशेषः। विद्ययेति मूलमेव। पुष्पैरिति शिवे त्रेधोपार्हत्वित्युपरि सम्बन्धः। सेयं शिवे पुष्पावृतिरिति भावः। तत्र शाम्भवपक्षान्तमखिलपरिवारैस्सार्धमिति प्रथमावृतिः। शाम्भवपक्षान्तमूर्त्त्यङ्गैरेव सार्धमिति द्वितीया। केवलमिति शिवमिति ग्राह्यम्। केवलशम्भुपक्षाभिप्रायमेतत्। मूलेन व्योमविद्यया वा तुरीयावृतिरपीष्यत एव। पञ्चब्रह्मभिस्तुर्या चेदियं पञ्चमी भवति। तथा वाखिल इति। वाशब्दोऽयं योग्यतया न विकल्पार्थः। क्रियते चेत्तथैव कार्येत्यर्थः।।

“शस्ते द्वे तुलसी सिताम्बुजमथो रक्ताब्जपालाशके
जातीकुब्जकमाधवीदमनकैः पुन्नागनागासनैः।
नन्द्यावर्त्तशमीस्थलाब्जविजयासन्मल्लिकाचम्पकै-
र्बिल्वं चोत्पलकेतकानि च नवं कुन्दं तथा पाटलम्।।
लक्ष्मीदेविसहासभृङ्गमुसलीभीतेन्द्रवल्यस्सदा
भद्रा श्रीपतिलङ्घिका च दशमी दूर्वाथ जम्बूच्छदम्।
कल्हारं करवीरमेकदलकं पद्मं कुशाः कैरवं

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

रत्नञ्चेति विलोमतोऽधिकफलं पुष्पं भवेद्वैष्णवम्।।

इति।

श्वेतार्कं करवीरकं च कमलं धुर्धूरकारग्वधे
राजार्कञ्च सिताम्बुजञ्च तुलसी साशोकसच्चम्पके।
कल्हारं बकपाटले बकुलकं[1] द्वे मल्लिके मालती
पालाशस्थलपद्मदर्भमदनापामार्गदूर्वाङ्कुरैः।।
तद्वद्ग्रन्थिशमीबृहन्मरुवकैः पुन्नागनागासनैः
नन्द्यावर्त्ततमालकुब्जविजयामन्दारकाश्मीरकैः।
शस्तान्युत्पलकर्णिकारकुसुमैः कादम्बबैल्वाद्यथो
नीलञ्चोत्पलमित्यमूनि कुसुमान्युक्तानि शैवान्यलम्।।
अम्भोजोत्पलबन्धुजीवविजयापुन्नागनागान्यथो
जातीकुन्दकुरण्डचम्पकजलायूथीरमापाटलैः।
बिल्वाशोकहयारिकुब्जमदनैर्मन्दारदूर्वादलै-
र्नन्द्याह्वाप्यपराजिते च कुसुमान्युक्तानि शाक्तान्यलम्।।

इति।

हरीशवद्धरीशे स्युः स्कन्दहेरम्बशास्तृषु।
शिवशक्तिवदार्यायां कुसुमान्यथ शक्तिवत्।।

इति।

नन्द्यावर्त्तैः प्रातरेवापराह्णे प्राग्रात्रे वा मालतीमल्लिकाभिः।
अह्न्येवाब्जैरुत्पलैः सर्वदा वा हैमैः प्रातः केसरैः पूर्वरात्रे।।
आ वैवर्ण्यात् केसराणां सरोजं बैल्वं पत्रं दामनञ्च त्रिरात्रम्।
पूजायोग्यं कर्णिकारं तु पक्षं न स्याज्जीर्णं मासषट्कं बकाख्यम्।।

इति।

सच्छिद्रं मुकुलं जीर्णं पतितं पात्रवर्जितम्।
भुक्तशेषमगन्धं च केशकीटादिमिश्रितम्।।"

इति। हेयमिति शेषः। एवमन्यदपि द्रष्टव्यमिति।।१०१।।

---

१. 'कं द्वे मालती' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

ससान्द्रघण्टानिनदेन नीचैर्धूपेन दीपेन समर्च्य चोच्चैः।
देवं ससर्वावरणं प्रदधात् सकृत्सकृद्वारि तदावृतिभ्यः।।१०२।।

विमर्शिनी।

ततः कर्मशेषमाह-ससान्द्रेति। ससान्द्रघण्टानिनदेन गम्भीरेण घण्टानादेन सह धूपेन नीचैः नाभिमूलदर्शितेन, तथा दीपेन उच्चैः नेत्रदार्शितेन च ससर्वावरणं सर्वावरणैर्युक्तं देवं समर्च्य तदावृतिभ्यः तस्मै चावरणेभ्यश्च सकृत् सकृद् वारि प्रदध्यात् ।।१०२।।

विवरणम्।

ससान्द्रघण्टानिनदेनेति धूपस्य दीपस्य च विशेषणम्। सान्द्रेण घण्टानिनदेन सहितेनेत्यर्थ। त्वक्चक्षुरिन्द्रिययोर्नाडीद्वारा हि प्रसरस्तेन च नाडीशक्ती घण्टानादेनैव सम्यक् प्रबुद्धे स्यातामित्युपहारविदामुपदेशः। नीचैर्धूपेनेति। तथाहि-धूपोऽसौ कृत्स्नं त्वगिन्द्रियं व्याप्नुयादिति भावः। दीपेनोच्चैरिति। तथाहि-दीपश्चक्षुरिन्द्रियस्य समप्रसरस्य पुरोदेशे स्यादिति भावः।

कर्पूरोशीरसंमिश्रं गुग्गुल्वगुरुचन्दनैः।
विधूमदहनाङ्गारविप्रकीर्णैर्घृताप्लुतैः।।
दन्दह्यमानं मरुता सुरभीकृतदिङ्मुखम्।
नीचैस्सघण्टानिनदं दधाद् धूपं स्वमुद्रया।।
कर्पूरवर्तिकासान्द्रसौरभं सुरभीभुवा।
सर्पिषा दीपितं दीपं दद्यादुच्चैः स्वमुद्रया ।।

इति।

स्वमुद्रयेत्येतज्जलागन्धपुष्पेष्वप्युचितम्। देवं ससर्वावरणमिति। समर्च्येत्यधः सम्बन्धः। जलगन्धादीनामप्यभितो जलदानं कार्यम्। देवस्य तु सकृत् परिवाराणां च सहैव सकृद् इति ज्ञेयम्। तदावृतिभ्यस्सकृद्वारि प्रदद्यादिति पृथङ्निवेद्याभावादर्घ्यधियैतदिति बोद्धव्यम्।।

तारेण देवेऽनुगतं विभूति-
जातं प्रसूनार्पणतो विभाव्य।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

किञ्चित् समभ्यर्च्य ददातु तस्मै
तथार्घ्यपाद्याचमनीयकानि।।१०३।।

विमर्शिनी।

पुनस्तारेण प्रसूनार्पणतः प्रणवपुष्पाञ्जलिना विभूतिजातं परिवारव्यूहं देवेऽनुगतं विभाव्य लीनं ध्यात्वा मूलेन किञ्चित् समभ्यर्च्य तस्मै देवायार्घ्यपाद्याचमनीयकानि तथा पूर्वक्रमेण ददातु।। १०३।।

विवरणम्।

देवेऽनुगतं लीनं प्रसरवैलोम्येनैतत् कार्यम्। किञ्चित् समभ्यर्च्येति। मूलेनैव जलगन्धपुष्पैरिति भावः। अर्घ्यपाद्याचमनीयकानीति। शिवादिषु पाद्यार्घ्याचमनीयानीति ज्ञेयम्।।१०३।।

भूमिं विशोध्य विनिधाय हिरण्मयाद्यं
पात्रं पवित्रमभिधार्य विभोः पुरस्तात्।
सम्पादयेद् रुचिरमत्र निवेद्यजातं
प्राज्याज्यकादलगुलादिपरिष्कृतं च।। १०४।।

विमर्शिनी।

अथ विभोः देवस्य पुरस्ताद् भूमिं विशोध्य हिरण्मयाद्यं सुवर्णरजतादिभिर्निर्मितं पवित्रं शुद्धं पात्रं विनिधाय अभिधार्य उपस्तीर्यात्र प्राज्याज्यकादलगुलादिपरिष्कृतं प्रभूतेनाज्येन कदलीफलैः गुलैरुपदंशेश्च परितः क्षिप्तं रुचिरं रुचिकरं निवेद्यजातं पायसादि विविधं हविःसम्पादयेत् ।। १०४।।

विवरणम्।

भूमिं विशोध्येति। अस्त्रेण जलेनेति शेषः ।पवित्रं पात्रमित्यस्त्रक्षालनाद्याभिप्रायम्। पादसम्भवे पादपात्रयोः शक्तिमूलाभ्यां वह्निसूर्यमण्डलमन्त्राभ्यां वा निधानं कार्यम्। ताभ्यामेव पूजनं च। अभिधार्येति। हृदयेन प्रणवेन वैतत्। अत्र रुचिरं निवेद्यजातं सम्पादयेदिति शिरसा मूलेन वैतत्। रुचिरमिति। पाकप्रसाधनविन्यासविशेषैरिति भावः। निवेद्यजातमिति। यदुक्तम्-

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

'अतिनिर्मलशाल्यन्नबहलं सगुलोदनम्।
दौग्धदाधिकहारिद्रकृसरादिपरिश्रितम्।।'

इति।

प्राज्याज्यकादलगुलादिपरिष्कृतञ्चेति। प्राज्यशब्देन यथोक्तम्-

'कलाचीसम्भृतानेकद्रव्यव्यञ्जनलेह्यवत्।
घृतभर्जितवृन्ताककदलीनालिकेरकैः।।
गुलखण्डकसम्मिश्रं दधिक्षौद्रघृताप्लुतम्।
मथितक्षालितस्वच्छनवहैयङ्ग वीनवत्।।'

इति। सम्भवतः सम्पाद्यं सर्वमेतदिति ज्ञेयम्। पुनः प्रत्यभिधारणं पिधानमपि सामान्यसिद्धम् ।। १०४ ।।

प्रोक्ष्यास्त्रेण सुरक्ष्य वायुसलिलैः *संशोध्य दग्ध्वाग्निम-
द्दोष्णा वामकरामृताप्लुतमिदं मन्त्रामृतीभावितम्।
जप्त्वा मूलमथाष्टशः सुरभिमुद्रातः सुधापूरितं
प्राच्यैतद्ग्रहणस्पृहां कुसुमसंराध्या विभोर्भावयेत् ।। १०५ ।।

विमर्शिनी।

अथ इदं निवेद्यं प्रोक्ष्य अस्त्रेण स्वस्वास्त्रमन्त्रेण सुरक्ष्य वायुसलिलैः वायुबीजेन सलिलैः संशोध्य अग्निमद्दोष्णा अग्निबीजयुक्तेन दक्षिणकरेण दग्ध्वा दहनं भावयित्वा वामकरामृताप्लुतं वामकरस्थामृतबीजेनाप्लावितं मन्त्रामृतीभावितम् अमृतबीजजपेन अमृतीभावितामिदं मूलमष्टशो जप्त्वा सुरभिमुद्रातः सुरभिमुद्रया सह अमृतेऽमृतोद्भवेऽमृतवर्षिण्यमृतं स्रावय स्रावयेति मन्त्रेण सुधापूरितं तद् मूलेन प्राच्य कुसुमसंराध्या पुष्पसमाराधनेन विभोः देवस्य एतद्ग्रहणस्पृहाम् एतत्परिग्रहेच्छां भावयेत्।।१०५।।

विवरणम्।

प्रोक्ष्यास्त्रेण सुरक्ष्येति। दिग्बन्धनेन रक्षा कार्य। यद्वा विष्णवादौ चक्रमुद्रया शिवादौ त्रिशूलमुद्रया स्कन्दे शक्तिमुद्रया शास्तरि क्षुरिकामुद्रया च परितो भ्रमणेन

---

* संशोध्येति विवरणरीत्या पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

रक्षाभिप्रेयते। यदुक्तम्-'चक्रमुद्रया[१] परिभ्रमणेनाभिरक्ष्ये'ति। वायुसलिलैः संशोष्येति करतले जलमादाय वायुबीजेन त्रिवारमभिमन्त्र्य तेन जलेन तेनैव बीजेन शोषणधिया प्रोक्षणमुक्तम्। दग्ध्वाग्निमद्दोष्णेति। दक्षिणकरतलेऽग्निबीजमालिख्य तेन त्रिवारमाभिमन्त्र्य तेन करतलेन इतरकरोपगृहीतेन तेनैव बीजेन दहनाधिया निवेद्येऽभिमर्शनमुक्तम्। वामकरामृता-प्लुतमिदमिति। वामकरतलेऽमृतबीजमालिख्य तेनैवाभिमन्त्र्य तेन करतलेनेतर करोपगृहीतेन तेनैव बीजेन प्लवनधियाभिमर्शनमुक्तम्। मन्त्रामृतीभाविदमिति तदुक्तम् - मूलमन्त्राभिमन्त्रित जलेन प्रोक्षयित्वा तदाखिलममृतात्मकं ध्यात्वेति। यद्वा सोममण्डलमन्त्रेणाभिमृश्य शिखया सम्पवनं विधाय वमित्यविषीकरणमुद्रां क्ष्रौं इति गरुडमुद्रां च कृत्वा ठमित्यमृतमुद्रयामृतीकृत्य मूलप्रोक्षणेनामृतमयं ध्यायेदिति। सुरभिमुद्रत इति। सुं इति वा वौमिति वात्र मन्त्र इष्यते। पुनस्सति नेत्रे तेन निरीक्षणं कवचेनावकुण्ठनमस्त्रेणदिग्बन्धनं च कार्यम्। तदुक्तम्- कवचास्त्राभ्यं संरक्ष्येति। प्राच्चेति मूलेन जलगन्धादीभिः पूजोक्त। यद्वा शक्तिमन्त्रेण मूलेन चार्चनमुक्तम्। कुसुमसंराध्या विभोरेतद्ग्रहणस्पृहां भावयेदित्यन्वयः। कुसुमसंराधनं मूलेन पुष्पाराधनं जलगन्धपुष्पैर्वा पूजनम्। पुनर्नेत्रपुष्पाराधनेन निवेद्य देवस्येक्षामपि भावयेत्।।१०५।।

कृत्वा यथोक्तं परिषेचनादिकं
दोर्भ्यं सपुष्पं रसनारुचीरिह।
विसार्य मन्त्रि विनिवेद्य* दोर्युजा
ततोऽमृतं तद्वदने समर्पयेत् ।। २०६ ।।

विमर्शिनी।

मन्त्री परिषेचनादिस्वगृहोक्तमन्त्रज्ञः यथोक्तं स्वस्वगृह्योक्तं परिषेचनादिकं कृत्वा दोर्भ्यां सपुष्पं पुष्पसहिताभ्यां कराभ्यां देवस्य रसनारुचीः रसनाया दीप्तीः इह निवेद्ये विसार्य (विनिवेद्य) निवेदयामी त्यादिमन्त्रेण निवेदनं कृत्वा ततो दोर्युजा सपुष्पाभ्यां कराभ्याममृतं तद्दने देवस्यास्ये समर्पयेत् ।।१०६।।

विवरणम्।

यथोक्तमिती। स्वस्वकल्पोदितरीत्येत्यर्थः। परिषेचनादिकमिति जलेन निवेद्यजातस्य स्वकल्पोक्तमन्त्रेण सार्थप्रतिपत्तिपरिषेचनं तथा तदभिमर्शनं देवे शङ्खेनोपस्तरणीयजल-

---

१. 'द्रापरि' च. छ. पाठः
* विनियोज्ये'ति विवरण पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

समर्पणं चोक्तम्। दोर्भ्यं सपुष्पमिति। यदुक्तं- सकुसुमयावाहनमुद्रया तद्वक्त्रकुहरात् तेजो निर्गतं तत्र विसार्येति। जिह्वामन्त्रेणैतदिति मन्त्रीत्युक्तम्। विनियोज्य दोर्युजेति प्रागुक्तवदुपचार मन्त्रेणैतत् कार्यम्। ततोऽमृतं तद्वदने समर्पयेदिति। करयुजेत्यनुषङ्गः। तत इति। निवेद्यत इत्यर्थः।।१०६।।

निवेदयामि भवते जुषाणेदं हविर्हरे!
हरौ मन्त्रोऽयमन्येषु *हरिस्थाने स्वनामवान्।।१०७।।

विमर्शिनी।

हरौ निवेदयामि भवते जुषाणेदं हविर्हरे इति निवेदनमन्त्रः। अन्येषु हरिस्थाने हरे इति स्थाने स्वनामवान् स्वस्वनामसहितः। जुषाणेदं हविर्हर इत्यादीत्यर्थः।।१०७।।

विवरणम्

तत्समर्पणे मन्त्रमाह-निवेदयामीति। विनिवेदनं समर्पणपर्यन्तमेतदुक्तमित्यवगन्तव्यम्। पूर्व निवेद्यसमर्पणमेतत्तदीयामृतसमर्पणमिति भेदः। हरिस्थानस्वनामवानिति। यथा जुषाणेदं हविर्हर जुषाणेदं हविर्गुहे ति जुषाणेदं हविर्विभो इति वा सर्वत्र। दुर्गायां निवेदयामि भवत्यै जुषाणेदं हविर्दुर्गे इति वा भवति ।।१०७।।

प्राणादिमुद्रोज्ज्वलदक्षदोष्णा सग्रासमुद्रान्यकरः स्वमन्त्रैः।
अन्नाद् रसांशं मलधातुवर्जमायोजयेत् तद्वदनार्चिषीह।।२०८।।

विमर्शिनी।

इह निवेदनकाले प्राणादिमुद्रोज्ज्वलदक्षदोष्णा द्वादशे पटले वक्ष्यमाणाभिः प्राणादिमुद्राभिरुज्ज्वलेन दक्षिणकरेण सग्रासमुद्रान्यकरः ग्रासमुद्रा सहितवामकरो भूत्वा स्वमन्त्रैः तत्रैव वक्ष्यमाणैः प्राणापानादिमन्त्रैः अन्नाद् हविषः मलधातुवर्ज मलं धातुं च वर्जयित्वा रसांशं तद्वदनार्चिषि तद्वदनतेजसि आयोजयेत्।।१०८।।

---

* हरिस्थानस्वनामवानिति विवरणादृतः पाठः 'ह।।
ततो निवेद्य मुद्रिकां प्रधानया करद्वये
स्पृशन्ननामिकां निजं मनुं जपन् प्रदर्शयेत्। वे' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्

प्राणाहुतीर्दर्शयति - प्राणादिमुद्रोज्ज्वलदक्षदोष्णेति। अन्नाद्रसांशं तद्वदनार्चिष्यायोजयेदिति सम्बध्यते। दक्षिण[१]हस्तेन प्राणादिमुद्रां विदधत् तेन करेण निवेद्यजाततो रसांशं तस्य देवस्य वदनगते जिह्वेन्द्रियलक्षणे अर्चिषि सम्यग्योजयेत्। स्वमन्त्रैरिति। प्राणादीनामेव मन्त्रैः। वक्ष्यति चान्त्यपटले- 'कनिष्ठिकाद्याः क्रमशः प्रधानये'त्यादि 'प्राणपानव्याने'त्यादि। च। यद्वा तद्वतनार्चिषीति तच्छब्देन प्राणादीनं ग्रहणं, तोषां मुखार्चिषीत्यर्थः। देवस्य मूलाधारत्रिकोणगतशक्तिबिन्दूदरभा[२]गमध्यप्राग्वारुणसौम्यदक्षिणोद्देशेषु प्राणापानादीन् पञ्च तेजोरुपांस्तेषां मुखानि च शि[३]खारूपाणि प्रागेव प्रणवेन शक्त्या वापि भावयेत्। तेषु [४]प्राणादिमुखार्चिष्वित्यभिप्रायः। सग्रासमुद्रान्यकर इति। वामकरेणाल्पग्रासमुद्रां विदधदेवमायोजयेदिति। वक्ष्यति च। 'स्याद् ग्रासमुद्रा स्फुरदुत्पलाकृतिरि'ति। मलधातूवर्जं रसांशमिति। जलगन्धाद्युपहारद्रव्यं मलधातुरसभेदेन त्र्यंशं भवति। तदुक्तं-

'मलधातुरसाभिधानमेतत् पृथिवीवह्निजलात्मकं जलाद्यम्।'

इति। तत्र मलधात्वंशतोऽत्यन्तविविक्तं सन्तं रसांशमायोजयेदिति तत्तन्मुद्रया निवेद्यजाततस्तदुपादानसमय एव रसविवेको[५] विभावनीय इत्यर्थोक्तम्। यद्वा प्रार्च्येत्येतदनन्तरं लं रं वमित्याभिमर्शनेन सर्वाधो मलांशस्तदुपरि धात्वंशः सर्वोपरि कृत्स्नरसविवेकयोगतो भूयिष्ठो रसांशश्च भावनीय इति देवान्तर्गतप्राणेष्वपि रस एव विनियुज्यते। एवं च तद्वदनार्चिषीति वदनग्रहणमप्यर्थवद् भवतीति। पीठे तावत् शक्तेर्बिम्बास्थानीयतया तस्य विग्रहत्वात्रानुपयोग्यंशोऽस्ति पाद्यार्घ्यादिषु तु सारभागो विद्यत एव। कलशादिष्वपि बिम्बस्थानीयत्वेऽपि तदीयचितोऽभिषेकविधौ देवे लीनत्वादुदकमात्रं निर्माल्यं मलस्थानीयमेव भवतीति। किं च प्राणादिमुद्रेत्यादिशब्देन ग्रासमुद्रा निवेद्यमुद्रापि गृह्यते। दक्षिणकरेण ग्रासमुद्रया रसायोजने वामकरो हृदग्रे वन्दनमुद्रया निवेद्यमुद्रया वा कार्यः। निवेद्यमुद्रापि वक्ष्यते-'अनामिकामूललसत्प्रधानमि'त्यादि। स्वमन्त्रैरिति तत्तद्देवमन्त्राभिप्रायम्। यद्वा प्रणवोपचारमूलाभिप्रायम्। स्वाहान्ततया चेह मन्त्रप्रयोगः स्यात्। मूलेन त्रिवारं पञ्चवारं वा रसायोजनं स्यात्। तद्वदनार्चिषीति देवस्यैव रसनेन्द्रियार्चिर्ग्रहणम्। निवेद्यमुद्रया रसायोजने स्वमन्त्रोऽपिवक्ष्यत एव 'टान्तामृतौ लवे'त्यादि।।१०८।।

---

१. 'णकरेण' ख. घ. छ. पाठः, २. 'गे म' छ. पाठः, ३. 'शिला' छ. पाठः, ४. 'प्राणादिषु मु' छ. पाठः, ५. 'कोऽपि भा' छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

देवे युनक्तु सकले जलगन्धपुष्प
धूपप्रदीपकनिवेद्यगतान् रसांशान् ।
तोयोर्व्यनन्तपवनानलवारिसारान्
जिह्वानसोः श्रवणनाभिदृगाननेषु ।।१०९ ।।

विमर्शिनी ।

अन्नरससमर्पणकथनप्रसङ्गात् षण्णामत्युपहाराणां समर्पणरीतिमाह - देव इति । सकले सावयवे देवे जिह्वानसोः श्रवणनाभिदृगाननेषु षट्सु स्थानेषु तोयोर्व्यनन्तपवनानल-वारिसारान् अप्पृथिव्याकाशवायुतेजोजलानां षण्णां सारांशान् सूक्ष्मभूताकारान् जलगन्धपुष्पधूपप्रदीपकनिवेद्यगतान् पञ्चीकृतमहाभूतात्मकेषु षट्सु जलगन्धदिषु स्थितान् रसांशान् क्रमेण युनक्तु योजयेत् ।।१०९ ।।

विवरणम् ।

इदानीं जलादिसर्वोपहारक्लृप्तिं दर्शयति-देवे युनक्त्विति । सकले देवे इति । मुखकरचरणाद्यवयवयोगिनि[१] स्थूलमूर्त्यभिमानिनि विश्ववैश्वानरादिपदाभिधेये सकलांशेऽशत्वेऽपि स्वापेक्षया कृत्स्नात्मनि देवे इत्यर्थः । रसांशनिति मलधात्वंशतोऽत्यन्तविविक्तान् रसांशानित्यर्थः । तोयोर्वीति । अनन्तमाकाशः । पवनो वायुः । जलं तावत्तोयमेव । गन्धस्तु पार्थिवः । पुष्पं पार्थिवतया प्रसिद्धत्वेऽपि स्वसमवेताकाशांशस्यैव वा स्वोपलक्ष्याकाशमात्राया वा देवोपभोग्यत्वादाकाशात्मकमभिप्रेतम् । धूपोऽप्येवं वाय्वात्मकः । दीपोऽग्न्यंश एव । निवेद्यजातं तु पार्थिवाप्यत्वेऽप्यपां विकृतितयैव देवोपभोग्यमिति जलादीनां पञ्चीकृततोयादिभूतात्मकत्वम् । तदुक्तं-

'पञ्चीकृतमहाभूतपञ्चकं कारणान्वितम् ।
सपर्यावस्तु निर्दिष्टम् ।'

इति । तेषां सारानिति । यत्तत्र पञ्चीकृतौ प्रधानं यथा तोये रसतन्मात्रं पृथिव्यां गन्धतन्मात्रमित्यादि स सारोऽत्र विवक्षितः । तन्मयत्वाद्रसांशानां सारमुक्तम् । यदुक्तं-

'तत्र सूक्ष्माणि भूतानि भोग्यान्येव दिवौकसाम् ।
तान्यादाय तदाकारो रसस्तमनुगच्छति ।।'

---

१. 'यवायो' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति। तान् जिह्वानासिकाद्यङ्गेषु तत्समवायीन्द्रियशक्तिषु युनक्तु योजयेदित्यर्थः। 'तत्तत्समर्पणविधा' वित्येतदधोऽपि विकल्पेन सम्बध्यते। यत् पूर्वमुक्तं जलगन्धाभ्यां प्रसूनेन चैति, धूपेन दीपने समर्च्य चे ति च तदिह तत्तत्समर्पणं गृहते। तदापि प्रत्येकं जलगन्धादिरसांशान् देवे युनक्त्विति तत्पूर्त्यर्थमनुसन्धानम्। तदुक्तं- 'गन्धादनन्तरं गन्धमुद्रां पुष्पानन्तरं पुष्पमुद्रां च दर्शये'दित्यादि।

'जलगन्धाद्युपहृतौ तत्तन्मात्रान्विता रसाः।
ब्रह्माण्डपरिमाणाः स्युस्तन्मात्रानिभाः स्फुटम्।।
देवाक्षैस्तत्तदर्चात आनिवेद्य विसर्गतः।
अस्वाद्यन्ते च तेऽत्यर्थमियत्यो ह्यर्थशक्तयः।।

इति। जलगन्धादिद्रव्यशक्तीनां तन्मात्रविष्टरसलक्षणानां देशकालाभ्यां परिमाणमेतदुक्तमिति।। १०९।।

तत्तत्समर्पणविधौ निजभूतशक्तिः
स्वाक्षादुदेत्य विमलाञ्जलिगंस्वसारम्।
देवैतदक्षभवशक्तिकरे समर्प्य
तादात्म्यमेति तरसेत्यनुसन्दधीत।। ११०।।

विमर्शिनी।

तत्तत्समर्पणविधौ तस्य तस्य जलादेः समर्पणकाले निजभूतशक्तिः स्वस्य साधकस्य पञ्चभूतात्मिकासु शक्तिषु मध्ये सा सा शक्तिः स्वाक्षात् स्वस्वेन्द्रियाद् उदेत्य उद्गम्य विमलाञ्जलिगं विमलं विगतमलधातुकं तदेवाञ्जलिगं शक्तेः कराञ्जलिगतं स्वंसारं स्वसारभूतं रसं देवैतदक्षभवशक्तिकरे देवस्यैतस्मादेवेन्द्रियादुद्गच्छन्त्याः शक्तेः कराञ्जलौ समर्प्य तरसा वेगेन तादात्म्यम् ऐक्यम् एति गच्छतीति अनुसन्दधीत ध्यायेत्।।११०।।

विवरणम्।

इह रसानां देवे तदिन्द्रयशक्तिभिर्योजनैव भावनीया। सेयं भावना न सुकरेति सुकरामेतद्गर्भा भावनां भावनान्तरशालिनीमुपदिशति तत्तत्समर्पणविधाविति। निजभूतशक्तिरिति। पूजयितुः स्वदेहारम्भिणी तत्तदुपहारोचिता भुतशक्तिः। सा च

Shripuram Publications
www.shripuram.org

निजनिजपञ्चतत्त्वेषु तत्तद्द्रव्योचितैव गृह्यते। यथा विष्णौ जले निवृत्तिः, गन्धे सर्वतत्त्वमिति। शिवे जले प्रतिष्ठा, गन्धे निवृत्तिरिति। स्वाक्षदिति स्वेन्द्रियाद्रसनानासिकादेरित्यर्थः। विमलेति धवला। तदुक्तं - 'कन्यक स्फटिकप्रभे'ति। उदेत्येति। आविर्भूयोपह्नियमाणद्रव्यसन्निधिमपि प्राप्येत्यर्थः। अज्जलिगं स्वसारमिति। स्वकीय द्रव्यस्य जलगन्धादेरुपह्रियमाणस्य सारं तन्मात्राविष्टरसलक्षणं ब्रह्माण्डपरिमितमप्यञ्जलिपुटेनोपादाय तमिति भावः। देवैतदक्षभवशक्तिकरे समर्प्येति। तदा देवस्याप्येतदिन्द्रियाद्रसनानासिकादेरेव शक्तिस्तत्तद्भूतवर्णा कन्यका सती प्रादुर्भूय तद्द्रव्यसन्निधिं तद्रसादित्सया प्राप्नोति तस्याः करे अञ्जलिभूते सा स्वशक्तिस्तं रसं समर्पयति। ततश्च रसतादात्म्यमेति सद्य एव तद्रस एव लयमुपैतीत्येवं तत्तत्समर्पणविधावनुसन्धानं विदध्यादिति। न केवलमिह जलगन्धादिद्रव्यार्पणमेव अपि तु तद्द्वारा स्वोपाधिसमर्पणमप्यधिकमनुसन्धेयमिति। यदुक्तं ग्रन्थारम्भ एव 'स्वारम्भभूतात्मकै'रिति।।११०।।

प्रत्येत्य शक्तिरपि सा निजाञ्जलिगतं रसम्।
समर्प्य सकले तास्मिन् विलीनेति च भावयेत् ।।१११।।

विमर्शिनी।

सापि शक्तिः प्रत्येत्य देवं प्रतिगम्य निजाञ्जलिगतं रसं सकले तस्मिन् समर्प्य विलीना च भवतीति च भावयेत्।।१११।।

विवरणम्।

प्रत्येत्येति। यतस्सा शक्तिस्स्वयमायाता तदैव प्राप्येत्यर्थः। तस्मिन् सकले समर्प्येति। तत्तदिन्द्रियतत्समवेतमनोहङ्कारबुद्धिमये सकलात्मनीत्यर्थः। कदा[1] पुनरियं भावनेति तत्तत्समर्पणविधावित्येवं निर्देशात् जलगन्धाद्यर्चनविधौ चावश्यं तद्रसोपभोगानुसन्धानस्येष्टत्वात् तदा तावदियं भावना कार्या। निवेद्यग्रासससमर्पणविधौ इदानीमेतदभिधानादधुनापीयं भावना भवति । तत्तत्समर्पणविधाविति ग्राससमर्पणानन्तरं कर्मशेषपटलभाविनीभिर्मन्त्रमुद्राभिर्जलगन्धादीनां प्रागुपहृतानामपि प्रधानतया समर्पणं कार्यम्। तदा च तत्तत्समर्पणसमय इत्थं भावनापि कार्येति वक्ष्यति च - 'तत्तद्भूतनिदाने'त्यादि 'अनामिकामग्रजये'त्यादि चेति।

१. 'तदा' च. छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

'प्राग्दत्तजलगन्धादेराविसर्गमवस्थितिः।
तस्य चास्वाद्यमानत्वं देवेन च तथेष्यते।।
रसेषु व्यक्तयो बह्व्यो यतोऽतस्तावतीः क्रमात्।
भावयेदक्षशक्तीश्च देवतायास्तथात्मनः।।
स्वाक्षोत्था शक्तिरेका वा बह्व्यो देवे तु शक्तयः।
सादायादाय तद्धस्ते रसव्यक्तीः समर्पयेत्।।'

इति।।१११।।

भूयो नैवेद्यसारामृतमयरसयोगेन हृन्मूर्त्यभिख्यं देवं जाज्वल्यमानज्वलनरुचिमनुध्याय तां धेनुमुद्राम्। बद्ध्वा नद्धाञ्जलिः सन् मनुवरमभिजप्याष्टशोऽस्त्रेण रक्षां कृत्वा बद्ध्वा कवाटं बहिरथ हविषा तन्मयेऽग्नौ जुहोतु।।११२।।

विमर्शिनी।

भूयः तदनन्तरं नैवेद्यसारामृतमयरसयोगेन नैवेद्यसारभूतेन अमृतमयेन रसेन योगोत् जाज्वल्यमानज्वलनरुचिम् अतिशयेन ज्वलदग्निनिभं हृन्मूर्त्यभिख्यम् उपहारप्रकाशिकायां 'हृन्मूर्तिं केचिदिच्छन्ती'त्याद्युक्तस्वरूपं देवमनुध्याय ताम् अमृतवर्षं कुर्वतीं धेनुमुद्रां बद्ध्वा नद्धाञ्जलिः सन् बद्धाञ्जलिर्भूत्वाअष्टशो मनुवरं मूलमन्त्रमभिजप्यास्त्रेण रक्षां कृत्वा कवाटं बद्ध्वाथ बहिः तन्मये देवमये अग्नौ हविषा जुहोतु।।११२।।

विवरणम्।

बाह्यमूर्तौ जलगन्धादिसमर्पणं तावदेवमुक्तम्। अथाभ्यन्तरमूर्तावाह - भूय इति। पुनरित्यर्थः। नैवेद्यसारस्य रसस्य सकले योगस्तावदयमुक्तः। नैवेद्यसारोऽमृतमयोऽप्यस्ति रसस्तद्योगस्तु हृन्मूर्त्यभिख्ये देवे भावनीयः। तदा [1]चासौ जाज्वल्यमानज्वलनरुचिरनुसन्धेय इति। हृन्मूर्तिनिर्देशादयमपि सकलो जाज्वल्यमानज्वलनरुचिग्रहणादग्न्याकारो निष्कलोऽपि विकल्पनीयः। यद्वा भूयान् नैवेद्यसारो येषां ते भूयोनैवेद्यसाराः जलगन्धादिषडुपहारद्रव्य-सारांशाः। यदुक्तम् - 'अन्नरसोभूयानद्भ्यः प्रकृतिबृंहणादि'ति। भूयोग्रहणेन निवेद्ये

---

१. 'च सुजा'

Shripuram Publications
www.shripuram.org

रसस्य प्रधानत्वं तदङ्गत्वं चेतरेषां रसानामुक्तं भवति। भूयोनैवेद्यसाराणामेषा-मस्त्यान्तरोऽमृतमयो रसः। तदुक्तं - 'स पुनस्त्रिविधो रसस्सुधांशुप्रकृतिश्चे'ति। सुखोत्तरैः स्वरूपैरिति तद्योजना हृन्मूर्त्यभिख्ये देवे भावनीया। कीदृशोऽसौ देव इत्याह - ज्वलनरुचिमिति। तदुक्तम् - 'अनलत्वमतीव भासुरत्वादि'त्यादि।

'भगवत्यनलात्मके विदध्यात् प्रतते तेजसि तद्गते सुधांशुम्।'

इति च। ज्वलनरुचित्वाद् देवस्य द्रव्यस्य चामृतमयत्वात्तद्योजनाप्रकारोऽपि सूचित एव। तद्योगे तदवस्थामाह - जाज्वल्यमानमिति। यदुक्तं -

'घृतसेकाद्यथा यज्ञे वर्धते हव्यवाहनः।
तथैव फलदानाय वर्धते भगवांस्तथा[१]।।'

इति। भूयो नैवेद्यसारेति भूयोग्रहणेनैतदपि सूचितम्। नैवेद्यामृतस्य प्राधान्यं तेन सहैकीभावो जलगन्धाद्यमृतानामेवं तदमृतमेकमेव सम्पन्नं स्यादिति। अमृतमयेति सोमो नामायं रसकरोंऽश इति सूचितम्। यद्वा जलगन्धादिरसेषु यथा रसगन्धादिशक्तय एवमिहामृतमये भूतादिशक्तिरिति तदुक्तं-

'व्यष्ट्या चापि समष्ट्या च भूतानामीशयायिनाम्।
कारणेनापि सम्भेदाद्रसस्तु त्रिविधो मतः।।'

इति। ग्रन्थारम्भे[२] चैतत् सूचितं - 'स्वारम्भभूतात्मकै'रिति। रसयोगानु सन्धानरीत्यैव सोमयोगानुसन्धानमिष्यते

'भूतादिशक्तिरपी तैजसतः स्वकीयाद्
द्राङ्निःसृता सकलवर्तिरसेभ्य इन्दुम्।
कृत्वाञ्जलौ तदनलोदितशक्तिहस्ते
सम्प्राप्य तत्र विलयं व्रजति क्षणेन।
सापि तं स्वाञ्जलिगतं सोमं सकलनिष्कले।
समर्प्य सर्वतोऽग्न्यात्मन्यथ तत्रैव लीयते।।'

इति। जाज्वल्यमानग्रहणेन द्विविधैवं[३] समर्पणभावेनेत्यपि सूचितम्। हृन्मूर्त्यभि-ख्यमित्यनेन रहस्यं समर्पणान्तरमपि सूचितम्। हृन्मूर्तेरभिख्या यस्मिन्निति समासः।

१. 'स्तदा' छ. पाठः, २. 'रम्भे'ऽपि च' छ. पाठः, ३. 'द्विधैवैवं' ख. घ. छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

तस्मिन् सकलनिष्कलेऽन्तस्सकलस्य हृन्मूर्तेरभिख्या यास्मिन्निति समासः। तस्मिन् सकलनिष्कलेऽन्तस्सकलस्य हृन्मूर्तिर्नामरूपमहमहमित्येवमवभासमानमवतिष्ठत इति। तदुक्तं -

'सकलं तदपीति केचिदाहुः स्फुरणं तत् किल हृद्‌गतास्य मूर्तिः'

इति। परमपि तन्निष्कलं रूपं पूजनीयांशेषु प्रधानत्वाद् दुरनुसन्धानत्वाच्च स्वेच्छयैव सकलतामापन्नं भवति। मूर्तित्वादेवामृतसारस्य प्रकृतिलक्षणस्यंशा एव रसगन्धादिरूपाः समर्पणीयाः। तद्‌भावना त्वेवमुक्ता -

'पञ्चभूतात्मभूताः स्युः शक्तयस्तत्समद्‌गताः।
भोक्तुर्यथोक्तदेशेषु रसात्तस्मात्समर्पितात्।।
आदायाञ्जलिना दिव्यभूतसूक्ष्माणि केवलम्।
रसनादिप्रदेशेषु हृन्मूर्तै विनिधाय ताः।।
लयं गच्छन्ति तत्रैव हृन्मूर्तै सर्वकारणे।'

इति। मूर्तिद्वयाभिप्रायमेतत्।

'चिन्मयी सा परा शुद्धा बाह्या मायामयी मता।'

इति युक्तम्। मूर्तित्रयाभिप्रायोण त्विह व्याख्यातम्। तदा चानलसमर्पितात् सोमादेव दिव्यानां रसगन्धाद्यंशानां समर्पणं भवति।

'स्वप्राज्ञतः प्रकृतिशक्तय एव मात्रा-
रूपा उदेत्य सकलेऽप्यनलार्पितेन्दोः।[1]
दिव्यान् रसानपि षडञ्जलिभिर्गृहीत्वा
हृन्मूर्तिशक्तिषु समर्प्य तथा वियन्ति ।।
ताः स्वाञ्जल्यार्पितांस्तंस्तु हृन्मूर्तेरक्षशक्तयः।
तदक्षेषु समर्प्याथ तत्रैव प्राप्नुयुर्लयम्।।'

इति। तथा वियन्तीति। प्राग्वत् तद्रसेषु लीयन्त इत्यर्थः। सोमसमर्पणे निवेद्य मुद्रैव। मुद्रामन्त्रे तु शक्तिर्बीजं[2] भूतयोनिपदमाख्या वासुदेवेश्वरादिर्मूर्त्तिः सोमपदं च योज्यम्। हृन्मूर्तौ रससमर्पणे सकळवदेव मन्त्राः। किन्तु दिव्यं जलं दिव्यं गन्धमित्यादि

१. 'लार्चि' घ. पाठः, २. 'शक्तिबी' घ. ङ. च. पाठः

Shripuram Publication
www.shripuram.org
www.shripuram.org

पदं योज्यमिति। किञ्चैवंसम्भवे प्रागुक्तं प्राणाहुतिपञ्चक[१]मपि रससोमप्रकृतिभावनया त्रिवारमुचितम्। प्राणेषु पृथग्रसाः प्राणादिसमवायिन्या प्राणशक्तौ सोमः तच्छक्तिमान्। प्राणेषु पृथग्रसाः प्राणादिसमवायिन्यां प्राणशक्तौ सोमः तच्छक्तिमात्रे चिद्रूपे प्रकृतिसमर्पणं भावनाप्रधानमिति। किञ्च[२] विभक्तविनियोगोपगमे निवेदित जलगन्धाद्यन्वितनिवेद्यजातत एव सकलाविषयं सोमांशं सकलान्तर्वर्तिन्यनलात्मन्यायोज्य पुनर्मन्त्रमुद्राभ्यामियं भावना कार्या। विनियुक्तविभागोपगमे तु सकलस्य जिह्वाघ्राणाद्य[३]क्षार्पितजलगन्धादिरसान्वि[४]त-जिह्वार्पितनिवेद्यजातरसतस्तदविषयं सोमांशं तदन्तर्वर्तिन्यनलात्मन्यायोज्येति भेदः। एवं प्रकृतिसमर्पणेऽपि सकलनिवेदितद्रव्यतो वा सकलसमर्पितरसतो वा तदनलसमर्पितसोमतो वा तदविषयं प्रकृतिं तदन्तर्गतहृन्मूर्त्तावायोज्य पुनर्मन्त्रमुद्राभ्यामियं भावना स्यादिति। सकुसुमाभ्यां हस्ताभ्यां तन्मुद्रया तद्बीजेनोद्वासनपदायोजना स्यात्। केवलहस्ताभ्यामेव तन्मुद्रया तन्मन्त्रेण भावनेति। नि[५]र्भेद इति निवेद्यमाहङ्कारिकं वा स्यात्। तथा चोक्तम्-

‘अहङ्कारात्मकं चान्नं बुद्धिरूपं रसत्रयम्।
मन्त्रं गुणात्मकं चैशं ज्ञानशक्त्या समर्पयेत्।।’

इति। सकृदर्पणाभिप्रायमेतत्।

भोक्तैको विग्रहैकत्वे द्रव्यं सकृच्च तत्।
तस्मिन्नर्घ्यं तदा तस्मिन् कृत्स्नैकानन्दसम्भवे।।

इति। सकृदर्पणेऽपि स्थूलसूक्ष्मादितदंशानां भोक्तर्यपि स्थूलसूक्ष्माद्यंशेष्वन्वयो भवति। अहङ्कारात्मकं चान्नमित्यत्रान्नं तदीयसाररूपरसलक्षणमेव। तच्च द्रव्यं, तदीयो गुणो, ‘बुद्धिरूपं रसत्रय’मित्युक्तो रसः। स च सत्त्वादिगुणभेदतो मधुरकटुतिक्ताद्यवान्तर-भेदात् [६]त्र्यंशो भवति। द्रव्यस्यैवान्नसाररूपस्येदमित्थमित्येवं विशेषाकाररूपस्तद्विमर्शलक्षणो मन्त्रः। द्रव्यस्य तेजोरूपस्य द्युतिस्थानीयो रसः प्रकाशस्थानीयो मन्त्र इति। यद्यप्यन्न एवैतदुक्तं तथापि जलगन्धादिष्वपि तदीयसाररूपरसलक्ष[७]णेषु समानमेतत्, गुणविशेषाकारोप-पत्तेः। पृथगर्पणेऽपि सममेवैतत्। तत्र सकल एतत् सर्वं भवति। सकलनिष्कले त्वनलात्मनि सोमो द्रव्यं तदीयो रसश्च त्र्यंशस्तद्विशेषाकाररूपो मन्त्र इति। गुणात्मकं चैशमित्यैशशब्देन मन्त्रोऽभिप्रेयते। ईशस्याधिपतेः सम्बन्धिनं मन्त्रमिति। पृथिव्यादीनामधिपतयश्च पुरोक्ता एव ‘शर्वो रुद्रः पशुपतिरथे’त्यादि। तत्र तु पशुपतीशानमहादेवा अहङ्कारबुद्धि-

---

१. ‘कमिति’ घ.ङ.च.पाठः, २. ‘ञ्च भक्त’ च.पाठः, ३. ‘क्षजलार्पितग’, ४. ‘तनिवेद्य’ ख.पाठः, ५. ‘भेद इति’ ख.घ.पाठः, ६. ‘त्र्यङ्गो भ’ घ.च.पाठः, ७. ‘क्षणमेषु’ क.ङ.च.पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

त्रिगुणानामीश्वराः। तदीयमन्त्राश्च तद्विशेषान्विता द्रष्टव्याः। यथा ओं ह्रीं वं नमः शिवायात्मने भवाय रसतन्मात्रात्मकाय जलात्मने नम इत्यादि। ओ ह्रीं वौं नमः शिवायाहङ्करात्मने पशुपतये शब्दादिसामान्यतन्मात्रात्माकायान्नात्मने नमः। ओं ह्रीं सां सीं सूं नमः शिवाय बुद्ध्यात्मने ईशानायान्नरसगुणात्मकाय मधुरमध्यमतीक्ष्णरसात्मने नमः। ओं ह्रीं अं नमः शिवाय त्रिगुणत्मने महादेवायान्नरसप्रकाशात्मकाय मन्त्रात्मने नमः इति। गन्धादिष्वन्नगुणात्मकादिपदस्थाने जलगुणात्मकाय जलप्रकाशात्मकायेत्यादि पदं योज्यनिति। सकृदर्पणे जलगन्धादिषु द्रव्यरसमन्त्राणां क्रमेणैकभोक्त्रात्मनि देवे समर्पणम्। पृथगर्पणे पूर्वमेषां सकले भोक्त्रात्मनि पुनस्सोमरसमन्त्राणामनलात्मनि ततः प्रकृत्यंशानां दिव्यरसगन्धादिद्रव्यतद्गुणमन्त्राणां हृन्मूर्त्ताविति विभागः। यदा जलात्मकमेव निवेद्यं यदुक्तम् - 'तोयोर्व्यनन्तपवनानलवारिसारानि'ति तदा स्वपञ्चमूर्तय एव भूताधिपतयो ग्राह्याः। वक्ष्यति च 'अबाद्यर्णयुतात्मनार्णसहितं टान्तस्वमूर्त्याह्वय'मिति। ओं ह्रीं वं नमः परायाबात्मनेऽनिरुद्धाय रसतन्मात्रात्मकाय जलात्मने नमः इत्यादि। ओं ह्रीं वं नमः शिवायाबात्मने वामदेवाय रसतन्मात्रात्मकाय जलात्मने नमः इत्यादि। रसे तु ओं ह्रीं श्रीं सां सीं सूं नमः परायाबात्मनेऽनिरुद्धाय जलरसगुणात्मकाय मधुरमध्यतीक्ष्णरसात्मने नमः इत्यादि। मन्त्रे तु ओं श्रीं अं नमः परायाबात्मनेऽनिरुद्धाय जलरसप्रकाशात्मकाय मन्त्रात्मने नमः इत्यादि। एवं शिवादिष्वपि ज्ञेयम्। सोमे तु ओं श्रीं नमः पराय भूतसामान्यात्मनेऽमृतात्मकाय सोमात्मने नम इत्यादि इति। यद्वा पञ्चमूर्तय एव द्रव्यरसादिरूपाः। तदुक्तम्-

'वीर्यरूपरसावस्थैर्जुष्टं सङ्कर्षणादिभिः।'

इति। तत्र वीर्यं देवानन्दकरत्वं, रूपं द्रव्याकारादि प्रकाशात्मकं, रसश्च मधुरादित्रिरूपः, द्रव्यन्तु नारायणः तदुपभुज्यमानं द्रव्यशक्तिमात्रं स्यात्। तदनुगतमेव च तद् द्रव्यं भवति। तच्छक्त्यवस्थो वासुदेव इति सम्प्रदायः। शिवादिषु सद्योजातादयो द्रव्यादिरूपाः तन्मन्त्राश्च प्राग्वदूह्या इति। जलगन्धादीनि[१] च तत्तन्मन्त्रैर्महनीयानीति च ज्ञेयम्। ज्ञानशक्त्या समर्पयेदिति भावनाभिप्रायम्, यद्वा भावनाप्रकाराभिप्रायम्। तत्तत्समर्पण-समये स्वहृदयतो[२] ज्ञानशक्तिरतिविमलाभा कन्यकारूपा निरेत्य तत्तद्द्रव्यसन्निधिं प्राप्य ततो द्रव्यरसमन्त्रांशान् सकृत् पर्यायेण वा स्वाञ्जलिनोपादाय देवस्य तत्तदिन्द्रियेषु मनोबुद्धिसमवायिषु सकलात्मान्वितेषु समर्प्य[३] तिरोभवति इत्येवं भावयेदिति। अथ रससोमप्रकृत्यंश[४]समर्पणानन्तरं किं कार्यमिति तदाह - तां धेनुमुद्रां बद्ध्वेति। सकळानल-

१. 'जलादीनि' ख. ग. घ. पाठः, २. 'तो शाक्त' च. पाठः, ३. 'र्च्यति' ङ. छ. पाठः, ४. 'त्यङ्गानां' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

हृन्मूर्त्यात्मकदेवसम्मुखतयैतत्। ठ्वौमिति मन्त्रेण सुरभिमुद्राबन्धनं भवति। तामिति दिव्यामृतदोहनीयमिति प्रसिद्धिः सूचिता। तदुक्तम् - 'धेनुमुद्रेयं दिव्यामृतसुवर्षिणी'ति। ततश्चैतत् सूचितम् सुरभिमुद्राकलनसमये तत्सन्निहितसुरभिशक्तेरूधःस्थलाद् दिव्यामृत-वर्षयोगतो रससोमप्रकृत्यंशानां स्फीततापत्तौ सकलादीनां तदुपभोगानन्दवृद्धिक्रमेण तेषामानन्दार्णवनिमग्नतावस्थापि भावनीयेति। एतदेभिप्रायेण च ग्रन्थारम्भ उक्तं 'सदापि पूर्णानन्दरसानुभूस्सन्तर्पित' इति। नद्धाञ्जलिस्सन् मनुवरमभिजप्याष्टश इति वाक्यम्। नद्धाञ्जलिर्बद्धाञ्जलिः। मनुवरमिति तत्तन्मूलमन्त्राभिप्रायम्। तदा भावनादरार्थं वरग्रहणम्। अस्त्रेण रक्षां कृत्वेति। एवमवस्थस्य देवस्य[१] तालत्रयादिना रक्षाकरणमुक्तम्। बद्ध्वा कपाटं बहिरिति। तदनुज्ञापूर्वकं बहिर्निर्यन् प्रासादीयं कपाटं कवचेन बद्ध्वेति भावः।

'येनाध्वना प्रविष्टोऽन्तस्तेनैव निरियाद् बहिः
वामपादेन देवाय पृष्ठं परिहरन्निजम्।।'

इति। अस्त्रेण रक्षां कृत्वेत्येतदिहापीष्यते। कपाटबन्धनानन्तरमस्त्रेण प्रासाद-परितोऽग्निप्राकारकरणमेतदुक्तम्। द्वाःस्थानुज्ञा[२]पनमपीष्यते। अथ हविषा तन्मयेऽग्नौ जुहोत्विति। पूजाङ्गतया होमोद्देशः। निवेद्यस्यांशं प्रागेव[३] पृ(थक्)पात्रान्तरे होमाद्यर्थं सम्पादनीयम्। तेन हविषायं होमः। यदुक्तं - 'कृत्वांशेन निजाग्ना'वित्यादि। पूजादक्षिणभागे चायं [४]तदङ्गहोमः। तथा चोक्तम्-

'पूजादक्षिणभागे तु होमस्थानं प्रकीर्तितम्।'

इति। तन्मयेऽग्नावित्यावाहनात् पूर्वमग्नौ मूलाराधनेन प्रासादस्थदेवस्य कलया सन्निधानमपि भावनीयमिति सूचितम्।।११२।।

परिसमूहनपूर्वविधावधौ
परिसमर्चितपीठनिवेशितम्।
यजतु देवममुं सकलीकृतं
सपरिवारमथो जुहुयादिति।।११३।।

विमर्शिनी।

पूजाहोमं विवृणोति - परिसमूहनेति। परिसमूहनपूर्वविधावधौ परिसमूहनादि-क्रियावसाने परिसमर्चितपीठनिवेशितं पूजितपीठे आवाहितं सकलीकृतं देवममूं सपरिवारं

---

१. 'स्य कालताल' ङ. पाठः, २. 'जापन' ग. घ. ङ. पाठः, ३. 'व पात्रा' ङ. छ. पाठः, ४. 'तदङ्गो हो' ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publication
www.shripuram.org

परिवारसहितं यजतु। अथो इति वक्ष्यमाणविधिना जुहुयाच्च।।११३।।

विवरणम्।

होमक्लृप्तिं दर्शयति- परिसमूहनपूर्वविधाववधाविति। परिसमूहन पूर्वकस्य होमपुरस्तात्तन्त्ररुपस्य विधानस्यान्ते इत्यर्थः। स्थण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य परिसमूहन-पर्युक्षणानन्तरं हविषः[१] पर्यग्निकरणं विधाय गन्धपुष्पाभ्यामन्याराधनमभितः पर्युक्षणेन सह कुर्यादिति। निवेशितशब्देन मूर्ति कल्पनापूर्वकं विधिवदावाहनमुक्तम्.। देवममुमिति। तन्मयेऽग्नावित्येवं प्रकृतमिति[२] भावः। अथो इति। जुहुयादित्यन्वयः। वक्ष्यमाणविधयेति भावः।।११३।।

सतारभूरादिकपीठिकाणुभिः
सकृत्सकृत् साष्टशतं स्वमूलतः।
दशांशमङ्गाणुभिरेकशः परै-
र्निजावृतिव्याहृतितारकैः क्रमात्।।११४।।

विमर्शिनी।

सतारभूरादिकपीठिकाणुभिः प्रणवेन व्याहृतिभिः पीठमन्त्रैश्च सकृत् सकृत् स्वमूलतः साष्टशतम् अष्टसहितं शतम्, अङ्गाणुभिर्मूलाद् दशांशं परैरन्यैः निजावृति-व्याहृतितारकैः निजनिजावरणमन्त्रैर्व्याहृतिभिस्तारेण च (एक शः) क्रमात् जुहुयादिति पूर्वस्माच्छ्लोकादानयेत्।।११४।।

विवरणम्।

साष्टशतं स्वमूलत इति। प्रणवोपचारहोमपूर्वकमिति भावः। साष्टशतमित्यष्ट-विंशत्यादिसङ्ख्याविकल्पोपलक्षणम्। दशांशमङ्गाणुभिरिति मूर्तिमन्त्रोपलक्षणमेतत्। तदुक्तम्-

'दशांशमङ्गमूर्तीनामन्यषामेकशः क्रमात्।'

इति।

'मूर्त्यङ्गैस्तद्दशांशं तु विद्येशाद्यैः सकृत् सकृत्।'

---

१. 'षा पर्यग्नि' छ. पाठः, २. 'प्रकृतिभावः' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति च। साष्टशतसङ्ख्यायामेकादशसङ्ख्या दशंशोऽष्टाविंशतिसङ्ख्यायां त्रिसङ्ख्या अष्टसङ्ख्यायान्तु सकृत्सकृदिति चावगन्तव्यम्। परैरित्येतदेव दर्शयति-निजावृतिव्याहृतितारकैरिति। यदुक्तम्-

'मूलेनाष्टशतं त्रिस्त्रिरङ्गैश्शिष्टैः सकृत् सकृत्।

त्रिशोऽपि विष्वक्सेनाय व्याहृतिप्राणवैस्सकृत्।।'

इति। त्रिस्त्रिरङ्गैरिति सङ्ख्याविकल्पोऽर्थाद् भवति। विष्वक्सेनग्रहणं निर्माल्य-धार्युपलक्षणम् इति। ब्रह्मार्पणेनापि सकृद्धुत्वा व्याहृतिप्रणवहोमः। होमेऽपि पूजोक्तैव। देवस्य जलगन्धादिहूयमानहविरन्तोपहारोपभोगभावना कार्येत्यवगन्तव्यम्। हुतान्ते मूलमन्त्रानुजपश्च हुतसङ्ख्ययेष्यते। यदुक्तम्-

'परिषिच्यं पुनर्जप्त्वा होमशेषं समाप्य च।'

इति।।११४।।

प्रसन्नयज्वा परिषद्बलिं च
मन्त्री हुताशेऽथ समीरणे वा।
द्वारोपसन्ने प्रविधाय चाचा-
न्तोऽन्तर्विशेद् दाःस्थकृताभ्यनुज्ञः।।११५।।

विमर्शिनी।

प्रसन्नयज्वा अग्नौ प्रसन्नपूजाकृद् मन्त्री बलिमन्त्रज्ञः हुताशे वाथ समीरणे वा द्वारोपसन्ने द्वाराभ्याशे परिषद्बलिं च प्रविधाय च आचान्तः आचमनकृद् द्वाःस्थकृताभ्यनुज्ञः द्वाःस्थाभ्यां कृतानुज्ञः अन्तः प्रासादान्तः प्रविशेत्।।११५।।

विवरणम्।

प्रसन्नयज्वेति। इहैव वक्ष्यमाणरीत्या प्रसन्नपूजोक्ता। लयाङ्गानन्तरं प्रणवेन पीठावरणविलापनपूर्वकं निष्कलीकृत्योद्वासनमपि कार्यमिति। हुताशेऽथवा समीरणे द्वारोपसन्ने मन्त्री परिषद्बलिं च प्रविधायेत्यन्वयः। हुतशेषेणेति शेषः। हुताशने समीरणे इति[1] चाष्टमूर्तिमध्येऽग्नेर्वायोश्च ग्रहणम्। तेन तत्पीठिकायामित्यपि लभ्यते। द्वारोपसन्न इति। तत्र नियमार्थमुक्तम्। प्रासादद्वारस्य योऽनयोरुपसन्नः सन्निहितस्तस्मिन्निति। प्रायिकं

१. 'ति च वाष्ट' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

चैतत्। प्रत्यग्द्वारे[1]ऽप्यग्नौ बलिविधानं सामान्यतो दृश्यत इति। मन्त्रीति बलिमन्त्रप्रयोगविदित्युक्तम्[2]। तदुक्तम्-

'अनिले वानले पीठे द्वारयोग्यं बलिं हरेत्।'

अग्नये तेजोधिपतये देवमुखाय रुद्रपारिषदे नमः।

त्रिवारं पञ्चवारं वा बलिं दत्त्वाऽमुना हरेत्।

ओं नमो रुद्रपारिषदेभ्य सर्वेभ्यो[3] नम इति। वायवे देवात्मने इत्यपि द्रष्टव्यम्। रुद्रपदं विष्ण्वादिपदोपलक्षणम्। बलिप्रकारस्तूत्सवपटले द्रष्टव्यः। वक्ष्यति च 'प्रोक्ष्याराध्ये'-त्यादि। रुद्रपरिषदेभ्य इत्येवं मन्त्राम्नानात्तस्मिन्नेव पीठेऽयं बलिर्न पार्श्वमण्डल इत्यवसीयते। सति सम्भवे पूजाङ्गतया ब्राह्मणभोजनमपि शक्तित इष्यते।

'रुद्रमूर्तिमयान् विप्रान् भोजयेद् घृतपायसम्।'

इति चोक्तम्। रुद्रमूर्तिग्रहणं तत्तद्द्वादशमूर्त्याद्युपलक्षणम्। पुनः प्रदक्षिणप्रणामाव[4]-प्युपचारेण मूलेन वोचितौ। यदुक्तम्-

'ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेद् दण्डवत् क्षितौ।'

इति। आचान्त इति। बलिकरणादाचमनमेतत्। द्वाःस्थकृताभ्यनुज्ञोऽन्तर्बि-शेदित्यन्वयः। वायुबीजेन द्वारोद्घाटनं भवति॥११५॥

संवन्द्य पानीयसमर्पणं[5] च
कृत्वा समुद्वास्य मुखार्चिरास्ये।
दत्त्वा पिधानीयजलं तदन्नं
निर्माल्यभुक्सात् प्रकरोतु मन्त्री[6]॥११६॥

---

१. 'द्वारेऽग्नौ' च. पाठः, २. 'क्तम्। अनिले' ङ. पाठः, ३. 'सर्वेभ्यो नमो नमः' ख. घ. च. छ. पाठः, ४. 'मावुप' क. ङ. पाठः, ५. 'णाद्यं कृ' ख. पाठः, ६. 'न्त्री॥

उर्वी विशोध्य वितरेत् परमाय पुंसे
गण्डूषदन्तपवनादियुतं क्रमेण।
हस्तास्यमार्ष्टिमुखवासमुखोपहारान्
देवं समर्च्य तमपूपमुखैर्धिनोतु॥
एनं प्रसन्नं जलगन्धपुष्पै-
रभ्यर्च्य पुष्पाञ्जलिमादरेण।
मन्त्रैर्मनीषी निगमागमाप्तैः
कुर्वीत सर्वेश्वरतोषणाय॥ ▸▸

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

देवं संवन्द्य मन्त्री पानीयसमर्पणादिमन्त्रज्ञः पानीयसमर्पणं च कृत्वा मुखार्चिः रसनारुचीरास्ये समुद्वास्य पिधानीयजलं दत्त्वा तदन्नं निर्माल्यभुक्तात् प्रकरोतु निर्माल्यभुजोऽधीनं कुर्यात्।।११६।।

विवरणम्।

संवन्द्येति। स्वात्मने[1] प्राग्वद्देव[2]भावनापूर्वकमिति ज्ञेयम्। पानीयसमर्पणं च कृत्वेति। यदुक्तम्-

'एलापाटलकर्पूरपाटीरसुरभीकृतम्।
हिमशीतलमच्छाच्छं पानीयं च निवेदयेत्।।'

इति। तदपि पात्रान्तरे सम्पाद्यास्त्रप्रोक्षणादि सर्वं विधाय मूलेनोपचारेण वा पानीयामृतं निवेदयामि समर्पयामीति वोक्त्वा समर्पणीयम्। शङ्खेनैव वा समर्प्यते। अत्रापि रस एव देवमञ्चतीति ज्ञेयम्। समुद्वास्य मुखार्चिरास्य इति। पुनरपि त्रिवारं पञ्चवारं वा ग्रासनिवेदनं तन्मुद्रया विधाय प्रागभिध्यातरससोमप्रकृत्यं[3]शसमर्पणानुसन्धानं तन्मन्त्रैरेव विधायैतत् कार्यम्। प्राग्यदुक्तं 'दोर्भ्यां सपुष्पं रसनारुचीरिह विसार्य[4] मन्त्रीति' तेनैव मन्त्रेण तद्वैलोम्येनैतत् कार्यम्। कृत्स्नसोद्वासनपूर्वकं चैतदुचितम्। पुनरपि पञ्चीकारसद्भावेन मलधातुरसयोगोपपत्तेः। शेषभुजि तन्निर्माल्योपहरणोपपत्तिः। यथोक्तम् - 'मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्चे'ति।

'कार्या जलादिष्वपि तत्तदक्षरुक्
प्रसारधीः प्राग्विदुषा निवेद्यवत्।

▸▸ गुरुभ्य इदमेवमादिपदपूर्वकेणाणुना
करोतु कुसुमाञ्जलिं गुरुपितृस्वमात्रात्मनः।
सहोदरकुटुम्बिनीतनयवंश्यसाध्यांस्तथा
महीतलसमाश्रितांस्त्रिभुवनाश्रितांश्चोद्दिशन्।।
प्रीणातुमन्त्रेण समर्प्य कर्म त-
ज्जप्त्वा पदाब्जस्पृगणुं सहस्रशः।
गुह्यातिगुह्येत्यणुना जपार्पणं
समाचरेत् सोदकमङ्घ्रिमूलके।।
इतः पूर्वं' ख. पाठः

---

१. त्मनः प्रा' घ.पाठः, २. 'देव भा' ख. पाठ, ३. 'कृत्यांश', ४. 'धाय' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

पश्चाद्रुगुद्वासनर्धाश्च शेषभु-
ज्यथार्पणं पुष्पनिवेद्ययोः सतोः।।'

इति। जलगन्धादीनामुपहृतानामनवस्थानं पुष्पनिवेद्ययोरेव निर्माल्यतया सद्भाव इति। तयोरेव सतोः शेषभुजि प्रतिपत्तिरिति। दत्त्वा पिधानीयजलमिति। तत्मन्त्रेण शङ्खेनेति भावः। कृत्वा यथोक्तं परिषेचनादिकमित्युपस्तरणीयजलदानस्याप्यभिप्रेतत्वादेतद्विधानम्। जलस्यैव कोऽप्यंशो रससोमप्रकृत्यंशात्मकस्यान्नस्योपस्तरण[1]मपिधानं च रस[2]नेन्द्रियलिङ्गदेहहृन्मूर्तिरसनेन्द्रियेषु भावनीयोऽर्थादवसीयते। विनियुक्तानामप्येषां रसनेन्द्रियादिषु यावत्प्रसन्नार्घ्यं सकलादिभोक्तृणामानन्दकरतयावस्थानमपि गम्यते। तदेतद्द्रव्यस्व वीर्यमवगन्तव्यम्। तदा च तच्छक्तिमात्रतया स्वरू[3]पानन्दतादात्म्यनुपैति। यदुक्तं- द्रव्यदेवतासम्बन्धश्चैकात्म्यलक्षणः सूचित इति, सदापि पूर्णानन्दरसानुभूरिति च, तदन्नं निर्माल्यभुक्सात् प्रकरोतु मन्त्रीति। तद्विसृ[4]ष्टं निर्माल्यमन्नं निवेद्यजातं स्वस्वनिर्माल्यभुजे निवेदयेदित्यर्थः। तदन्नमिति पुनरपि पञ्चीकारवशाद् रसाद्युपपत्तिरपि सूचिता। निर्माल्यभुक्सात्प्रकरोत्विति तदधीनवचने सातिप्रत्ययः। तदधीनकरणं च कामं तदुपभोग्यतापादनं निवेदनमेव। तदुक्तम्-

'अन्नशेषं च निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत्।'

इति। मन्त्रीति। तन्मन्त्राभिज्ञः सन्नित्यर्थः। यदुक्तम्

'अपिधानीयपाथोऽपि दत्त्वोत्त[5]रत उद्धृतम्।
तन्निवेद्यं स[6]निर्माल्यं विष्वक्सेनाय कल्पयेत्।।'

इति।

'नमो भगवते विष्वक्सेनायेति पदत्रयात्।
इदं निवेदयामीति ताराद्यस्तन्मनुः स्मृतः।।'

इति।

'कृत्वा तदेव निखिलं चण्डेशाय निवेदयेत्।
तत्समीपं समानीय तन्निर्माल्यपुरस्सरम्।।'

इति च। 'तारेण देवेऽनुगतं विभूतिजातमि'त्यत्र निर्माल्यभुजो न विलापनमित्यर्थादवसेयम्। यद्वा स्थापितस्यैव निर्माल्यभुजोऽन्तर्भावनेदानीं कार्येति। तस्य पूजने तु जलगन्धाद्युत्पाद्यः। पुष्पं तु निर्माल्यमुत्पाद्यं च युक्तमिति ज्ञेयम् इति।। ११६।।

---

१. 'णविधा' क. पाठः, २. 'सेनेन्द्रि' ख. पाठः, ३. 'पतानन्द' छ. पाठः, ४. 'सृष्टनि' घ. पाठः, ५. 'त्करक उ' ख. घ. पाठः, ६. 'सुनि' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

गण्डूषदन्तपवनादियुतं प्रदाय
हस्तास्यमार्ष्टिमुखवासमुखोपहारान्।
देवं समर्च्य विनिवेद्य च लड्डुकाद्यं
वाद्यादिभिः प्रधिनुयाच्च नृपोपचारैः।।११७।।

विमर्शिनी।

गण्डूषदन्तपवनादियुतं गण्डूषदन्तधावनादिना युतं यथा भवति तथा हस्तास्यमार्ष्टिमुखवासमुखोपहारान् हस्तमार्जनिकामास्यमार्जनिकां मुखवासदिकांश्चोपहारान् प्रदाय देवं समर्च्य लड्डुकाद्यं लड्डुकापूपादिकं विनिवेद्य वाद्यादिभिः वाद्यगाननृत्तादिभिः नृपोपचारैः राजोपचारैः प्रधिनुयात् प्रकर्षेण प्रीणयेत्।।११७।।

विवरणम्।

गण्डूषदन्तपवनादियुतमिति। प्रदायेत्येतद्विशेषणम्। मूलेन चतुर्वारं गण्डूषं शङ्खेन दत्वा हस्तावसेचनं च दत्वा दन्तशोधनं किञ्चिदस्त्रोक्षणादिसंस्कृतं समर्प्य पुनरपि गण्डूषं द्वादशवारं दत्त्वा हस्तोद्वर्तनं दत्त्वा यथास्वमर्घ्यपाद्याचमनीयानि दद्यात्। वक्ष्यति च - 'नैवेद्यविधेः परं त्रयमिदं[१] गण्डूषत इति।'

'पाद्यमर्घ्यं तथाचामं चन्दनं पुष्पमेव च।'

इति चोक्तम्। मूलमुक्त्वा गण्डूषं समर्पयामीत्येवं[२] मन्त्रो भवति। हस्तास्यमार्ष्टिमुखवासमुखोपहारानिति। मार्ष्टिर्मार्जनम्। हस्तमार्जनं मुखमार्जनं च तदुचितपटासम्भवे तथा प्रतिपत्तिः, कल्पयामीति च मन्त्रभेदः। मुखवासग्रहणं करवासोपलक्षणार्थम्। करवास्यं मुखवास्यमिति। मुखोपहारं समर्पयामि[३] कल्पयामीति वा। यद्वाञ्जनं समर्पयाम्यनुलेपनं समर्पयामीति। दर्पणस्याष्टमङ्गलानां माल्यभूषणानां चोपलक्षणमेतत्। तदुक्तम् -

'गण्डूषदन्तपवनाचमनास्यहस्त
मृज्यानुलेपमुखवासकमाल्यभूषा।'

इति। सर्वत्रान्तरान्तरा जलदानं सामान्यसिद्धम्। देवं समर्च्येति जलगन्धादिभिः प्रसन्नपूजाभिधानम्। परिवारान् प्रग्वत् पृथक् ध्यात्वा तैरावृतस्यैतदर्चनं भवति। तदुक्तं- 'पुरेव गन्धादिभिः सपरिवारमि'ति। (वि)निवेद्य च लड्डुकाद्यमिति। तदुक्तम् -

---

१. 'दमिति गण्डूषं द्वादशत इति' ङ. पाठः, २. 'व मन्त्रो' ख. पाठः, ३. 'मीति वा, यद्वा' ख. पाठः

www.shripuram.org Shripuram Publications www.shripuram.org

'लड्डुकापूपबालाम्बुप्रभृतीनि निवेदयेत्।'

इति। कादलपृथुकाद्यभिप्रायमेतत्। ताम्बूलैलाद्युपलक्षणं[1] चैतद् भवति। तदुक्तं- 'ताम्बूलमप्यभिसमर्प्ये'ति। ताम्बूलादीनि[2] निवेद्य वेयं प्रसन्नपूजा स्यात्। तदप्युक्तं-

'गण्डूषदन्तपवनादिप्रदानोक्त्यनन्तरम्।
कर्पूरखण्डक्रमुकैस्ताम्बूलं च निवेदयेत्।'

इति। वाद्यादिभिर्नृपोपचारैश्च प्रधिनुयादित्यन्वयः। वाद्यादीनि[3] समुचितानि मृदुवाद्यानि। अदिश्ब्देन ललितगीतनृत्तग्रहणम्। राजोपचाराछत्रचामर ध्वजगजाश्वरथादयः। यतुक्तं- दर्पणादिकमेतैर्मन्त्रैः प्रयच्छेत्।

बुद्धिस्सवासना क्लृप्ता दर्पणं मङ्गलानि च।
मनोवृतिर्विचित्रा ते नृत्तरूपेण कल्पिता।।
ध्वनयो गीतिरूपेण[4] शब्दा वाद्यप्रभेदतः[5]।
छत्राणि तव पद्मानि कल्पितानि मया प्रभो।।
सुषुम्ना ध्वजरूपेण प्राणाद्याश्चामरात्मना।
अहङ्कारो गजत्वेन क्लृप्तो देहो रथात्मना।
इन्द्रियाण्यश्वरूपाणि शब्दादी रथवर्त्मना।
मनः प्रग्रहरूपेण बुद्धिः सारथिरूपतः।।
सर्वमन्यन्मया क्लृप्तं तवोपकरणात्मना।

इति। बुद्ध्यादिशक्तीनां दर्पणादिरूपेण परिणामोपपत्तेरेवं[6] मन्त्रार्थोपपत्तिरिति ज्ञेयम्। प्रकारान्तरेण स्वोपाधिसमर्पणमप्येवं देवे कृतं भवति।।११७।।

भूयः समर्च्य कुसुमाञ्जलिमिष्टमन्त्रै
कृत्वा विधाय मनुवर्यसहस्रजापम्।
गुह्यातिगुह्यमनुना प्रसमर्प्य भक्त्या
स्तुत्वा प्रदक्षिणविधिं प्रणतिं च कुर्यात्।।११८।।

विमर्शिनी।

भूयः समर्च्य इष्टमन्त्रैः ईप्सितैर्मन्त्रैः कुसुमाञ्जलिं कृत्वा तत्पादपद्मं स्पृशन्

१. 'म्बूलाद्यु' ख.घ.च.छ. पाठः, २. 'दि निवेद्य वेयं' घ.च. पाठः, ३. 'वाद्यानि स' ख.घ.च. पाठः, ४. 'गीत' च. पाठः, ५. 'कः' घ. पाठः, ६. 'व तत्रार्थो' क.ङ. पाठः

www.shripuram.org

मनुवर्यसहस्रजापं मूलमन्त्रसहस्रावृत्तिजपं विधाय गुह्यातिगुह्यमनुना द्वादशे पटले वक्ष्यमाणेन जपं प्रसमर्प्य भक्त्या सह स्तुत्वा प्रदक्षिणविधिं प्राणतिं प्रणामं च कुर्यात्।।११८।।

विवरणम्।

भूयः समर्च्येति। जलगन्धपुष्पैरर्चनमुक्तम्। कुसुमाञ्जलिमिष्टमन्त्रैः कृत्वेति। पूजितैर्मन्त्रैः प्रणवमूलमन्त्रतद्भेदपुरुषसूक्तश्रीरुद्रवेदागमादिमूलमन्त्रेणावृत्त्या पुनस्तदङ्गादि-मन्त्रैरपि। यद्वा पूजितैर्[1]भ्यर्हितैः सिद्धैरपवर्गान्वयभाग्भिर्मनुभिः। यद्वेष्टैः तत्तदिष्टार्थकरैः श्रीकरशैवाष्टाक्षरनरसिंहाघोरादिजातीयैः काम्यमनुभिः। सङ्ख्या तु यथार्थं शतपञ्च-शतादिरूपा भवति। जलगन्धदिषड्सेष्वस्ति स्थूलसमष्टिस्सोमप्रकृतिशलिनी सैव पुष्पाञ्जलौ देवे[2] रसनादीन्द्रिय समष्टिभाज्यान्तरे सकलेऽनलहृन्मूर्तिशलिन्यमृतमयं विनियुज्यत इति सम्प्रदायः। विधाय मनुवर्यसहस्रजापमिति। वर्यग्रहणं मूलमन्त्रपरिग्रहार्थम्। जलगन्ध-पुष्पार्चनपूर्वकमेतदपि कार्यम्। गुह्यातिगुह्यमनुना प्रसमर्प्येति तज्जप समर्पणमुक्तम्।

'ओं गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणस्मत्कृतं जपम्।
सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थिता।।'

'ओन्नम इति। त्वत्प्रसादाद्धृदि स्थिता ओं नम इति वेति। भक्त्येति सर्वत्रापि सम्बन्धनीयम्। पुनर्जलगन्धपुष्पार्चनं स्तुतिं प्रदक्षिणं प्रणतिं च कुर्यात्। स्तुतिमन्त्रा वैदिकास्तान्त्रिकाश्च यथार्थं ग्राह्याः। यथा 'विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचम्' 'इमा रुद्राय स्थिरधन्वने चिर' इत्यादि।

'प्रसीद भगवन्मह्यमज्ञानात् कुण्ठितात्मने।
नमो विरिञ्चविष्णवीशभेदेन परमात्मने।।'

इत्यादि। प्रदक्षिणं तत्रैव सतो देवं प्रति प्रादक्षिण्येन परिवर्तनम्। तच्चोपचारेण मूलेन वा स्यात्। तथा तदग्रे पञ्चाङ्गनमस्कारोऽपि। यद्वा नमो ब्रह्मण्यदेवाय' नमश्शिवाय साम्बाय' इत्यादि मन्त्रग्रहणमिष्यते।।११८।।

अथाराध्य तत्पादमूले समस्तं
सुधीरर्पयेत् सोदकं दक्षदोष्णा।
इतःपूर्वमित्यादिना मां मदियं
च पूर्वाणुनोंतत्सदित्यात्मना च।।११९।।

---

१. 'तैः सिद्धैः' ख. छ. पाठः, २. 'वे समष्टिरस' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अथाराध्य तत्पादमूले सुधीः 'प्रीणातु भगवानि'त्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रेण कर्मसमर्पणज्ञः सोदकं दक्षदोष्णा समस्तं कर्म समर्प्य पुनः इतःपूर्वमित्यादिना ब्रह्मार्पणमन्त्रेण मां मदीयं च पूर्वाणुना 'मां मदीयं चास्मत्स्वामिने नारायणाय समर्पयामी'त्यादिना च ओंतत्सदित्यात्मना 'ओं तत्सदि'ति मन्त्रेण च सर्वं समर्पयेत्। ब्रह्मार्पणमनुरपि द्वादशे पटले वक्ष्यते।।११९।।

विवरणम्।

अथाराध्येति। जलगन्धपुष्पैरिति भावः तत्पादमूले इतः पूर्वमित्यादिना समस्तमर्पयेदित्येदित्येवमन्वयः।[1] दक्षदोष्णा सोदकमर्पयोदित्यर्पणप्रकारोपदेशः। सुधीरिति मन्त्रार्थानुसन्धानार्थमुक्तम्। यद्वासनस्वागतादिभिर्जलगन्धादिभिर्भूयो राजोपचारपुष्पाञ्जलि[2]जपादिभिश्च यथास्वमानन्दभाजः सम्भूय महानन्दभाजो देवस्य सम्यगनुसन्धानमुक्तम्। इहेतः पूर्वमिति ब्रह्मार्पणं, मां मदीयञ्चेत्यात्मार्पणं, ओं तत् सदिति सर्वार्पणमिति भेदः। ओं तत्सदित्यात्मना चेत्येवंरूपेण च मन्त्रेणेत्यर्थः। समस्तमर्पयेदित्यनेनैव पूर्वं तावत् कर्मसमर्पणमित्यप्युक्तम्। वक्ष्यति च - 'प्रीणातु भगवानि'त्यादि।।११९।।

तरसावित्रिकाम्नायाद्यणुभिः परितोष्य तम्।
प्रसन्नाय प्रसन्नार्घ्यं प्रदद्यात् प्रश्रयान्वितः।।१२०।।

विमर्शिनी।

तारसावित्रिकाम्नायाद्यणुभिः प्रणवेन व्याहृतिभिः वेदादिमन्त्रैश्च तं परितोष्य प्रसन्नाय तस्मै प्रश्रयान्वितः विनयेन युक्तः प्रसन्नार्घ्यं प्रदद्यात्।।१२०।।

विवरणम्।

तारसावित्रिकेति। नित्यस्वाध्यायबुद्ध्या जपाभिधानं सावित्री तत्सवितुरितीयं गायत्री, आम्नायमनवः स्ववेदगतसूक्तानुवाकादिरूपाः। आदिशब्देन तान्त्रिकमन्त्रग्रहणम्। यथा विष्णौ जितन्तमूलत्रयपञ्चादि। शिवे स्थाणुमन्त्रमूलपञ्चतत्त्वप्रासादव्योमविद्यादि इति। प्रसन्नायेति सकलगुणप्रधानोपहारसंप्रीतावस्थानुसन्धानं सूचितम्। प्रश्रयान्वित इति। प्रश्रय... ... ... ।।१२०।।

---

१. 'त्यन्वयः' क. छ. पाठः, २. 'जला' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

देवपादसविधाहितशङ्ख-
प्रेङ्खदाहरतु वारि वरीयः।
तत्करात्तकलशामृतरूपं
स्वीयपुण्यफलमित्यवगच्छन्।।१२१।।

विमर्शिनी।

देवपादसविधाहितशङ्खप्रेङ्खत् देवस्य पादसमीपे आहिते शङ्खे प्रेङ्खत् स्फुरत् वरीयः श्रेष्ठं वारि जलम् आहरतु स्वीकुर्यात्। कथंभूतमित्यत्राह स्वीयपुण्यफलं स्वस्य पुण्यकर्मणः फलं तत्करात्तकलशामृतरूपं तस्य देवस्य करगृहीतकलशस्थामृतात्मकं तदित्यवगच्छन्नाहरत्वित्यर्थः।।१२१।।

विवरणम्।

सर्वोपहारसमाराधनमुक्त्वा तदीयफलानुग्रहलाभमप्याह - देवपादसविधेति। देवस्य पादसन्निधौ सजलं शङ्खमाधाय तत्स्थं जलं प्रेङ्खत् कुर्यात् शङ्खेन परिचालयेत्। तज्जलं तदोरुतरं वरतरं च भवति। तज्जलं सशङ्खं पुनराहरतु। तदानुसन्धानमाह तत्करात्तेति। स्वीयपुण्यफलमित्यवगच्छन्नाहरत्विति सम्बन्धः। यदेतत् स्वीयं पुष्यमुक्तविध-समाराधनलक्षणं तस्य फलमपूर्वरूपमेवैतदिति दृढप्रतिपत्तिमानित्यर्थः। पुण्यफलरूपत्वादेव वरीयस्त्वोपपत्तिः। तस्य विशेषणं तत्करात्तकलशामृतरूपमित्येतत्। यस्य पादसविधा-त्तच्छङ्खजलमाह्रियते स सकलो देवस्तच्छब्देन गृह्यते। स हि देवस्तदा परितृप्तः स्वेच्छाविभावितमेव तदीयफला पूर्वामृतपरिपूर्णकलशं करेण साध्याभिषिषिक्षयादत्ते तदेव तच्छङ्खोदकं[1] तदाहृत्य तेनात्मन्यभिषेकधिया प्रोक्षेदिति। तदुक्तम्-

तत्कराकलितोदारकुम्भसंस्थं भवेत् फलम्।
तत्तत्क्रियानुसारेण सौम्यं क्रूरमथापि वा ।।
तेनाभिषिक्तः साध्योऽपि तत्र तत्फलभाग्भवेत्।
तद्धि कालानुसारेण भवेदिति विनिश्चयः।।

इति। यद्यपि हृन्मूर्तावेतदुक्तं तथापि तदेवानलसंक्रमणे[2] क्रमेण सकलेऽप्यवतिष्ठत इत्येवमभिधानोपपत्तिः। इह च देवपादेति न देवस्सकलमात्रं गृह्यते अपि कृत्स्न एव

---

१. 'दकं यथानुगृह्यते' ङ. पाठः, २. 'णं क्रमेण' घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

सकलपर्यन्तस्त्र्यवस्थो देव इति।।१२१।।

अग्रे गुरून् हरनिशाचरदिक्प्रपन्नान्
देवासुरान् भुवि पितृंश्च पुरो विभाव्य।
उक्षेत् स्वदक्षिणशयार्पिततीर्थतोयैः
स्वं च स्वसाध्यमपरानपि भक्तिनम्रान्।।१२२।।

विमर्शिनि।

ततः स्वदक्षिणशयार्पिततीर्थतोयैः स्वदक्षिणकरस्थैस्तीर्थजलैः अग्रे भुवि गुरून् विभाव्योक्षेत्। हरनिशाचरदिक्प्रपन्नान् देवासुरान् ईशदिक्प्राप्तान् देवान् निर्ऋतिदिक्प्राप्तानसुरांश्च पुरोभागे विभाव्य पितृंश्च स्वं च स्वसाध्यं च भक्तिनम्रानपरांश्चोक्षेत्।।१२२।।

विवरणम्।

तदभिषेकक्लृप्तिमपि दर्शयति- अग्रे गुरून् इति। ननु स्वीयपुण्यफलं तच्छङ्खजलमित्युक्तं[१] तत् कथं गुर्वादिष्वपि विनियुज्यत इति। उच्यतेसामान्यविशेषात्मकं हि सर्वं फलम्। तत्र सामान्यांशस्य विनियोगोऽयमुच्यते। विशेषांशविनियोगस्तु स्वसाध्यमित्युक्तः। यद्वा तदा प्रपन्नेष्वपि देवस्यानुग्रहसंभवात् तत्फलमपि सहशङ्ख[२] आहृतमिति। अथ वा वार्याहरत्वित्येव तस्य स्वात्मनि विनियोगपर्यन्तमाहरणमभिप्रेतम्। पुनश्शङ्खे[३] जलमादाय तद्देवसविधात् प्रसादतीर्थधिया परिगृह्यते[४]। अस्यैवायं विनियोगोऽपि वक्ष्यते देवस्याग्रे गुरून् देवं प्रपन्नान् विभाव्य उक्षेत्। हरदिशि प्रपन्नान् देवान् निर्ऋतिदिशि प्रपन्नानसुरान् पुनर्देवस्य पुरतः प्रपन्नान् पितृनुक्षेत्। पुनः पुरतः एव प्रपन्नं स्वमात्मानं[५] तथा स्वसाध्यमपि यदि तदर्थेयं पूजा स्यात्, तथान्यानपि पुरत एव भक्त्या प्रपन्नानिति। स्वसाध्यादीनामपरोक्षत्वात् न भावनापेक्षा। साध्यस्तु दूरेऽवस्थितश्चेद् भावना स्यादिति। स्वदक्षिणशयार्पिततीर्थतोयैरुक्षेदिति। शङ्खाहृतं प्रसादतीर्थं स्वदक्षिणे शये स्वदक्षिणकरचुलुके पृथक् पृथगर्पयित्वा तैस्तोयैरित्यर्थः। स्वतस्तावत् स्वपरायणानधुना च स्वं प्रपन्नानित्येव प्रसादनिबन्धनमिति महाराजस्वभावोऽयमिति च बोद्धव्यम्। यतश्चोक्तं[६] प्रधिनुयाच्च नृपोपचारैरि'ति।।१२२।।

---

१. 'ङ्खे जल' ख. घ. पाठः, २. 'सह शङ्खं संहृ' छ. पाठः, ३. 'खजल' ङ. पाठः, ४. 'ह्य तस्यै' ख. पाठः, ५. 'स्वात्मा' क. ङ. पाठः, ६. 'क्तः प्र' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

भूयो नत्वा मान इत्यादिनैन-
मेनो* ज्ञाताज्ञातजातं विशोध्य।
तारेणाराध्यावसानीयमर्घ्यं
दत्त्वा देवं निष्कलीकृत्य रक्षेत्॥१२३॥

विमर्शिनि।

भूयो 'मान एकस्मिन्नागसी'त्येनं देवं नत्वा ज्ञाताज्ञातजातं ज्ञातेन जातमज्ञातेन जातं च एनः अपराधं विशोध्य तारेणाराध्यावसानीयमर्घ्यं दत्त्वा देवं निष्कलीकृत्य रक्षेत्॥ १२३॥

विवरणम्।

भूयो मान इत्यादिना एवं नत्वेत्यन्वयः। 'मान एकस्मिन्नागसी'ति मन्त्रेण नमस्कारं विधायेत्यर्थः। ज्ञाताज्ञात[1]जमेनः संविशोध्येति। मानुषभावसुलभानां ज्ञाततया जातानां च अज्ञाततया जातानां च संभाविनां निष्कृतिविशेषानुचितानां सामान्यतो निष्कृतिरियमिति ज्ञेयम्। तारेणाराध्येति। न तु मूलेनेति भावः। प्राक् परिवारविभावनायां तारेण तद्विलापनपूर्वकमेतत् कार्यमिति। अवसानीया[2]र्घ्यं दत्त्वेति। पुष्पगन्धाद्यवशेषं तत् कल्पितमन्त्रशक्त्युद्वासनार्थतया शङ्खे कृत्वा वर्धन्युदकेन पूरयित्वा मूलेनोपचारेण वावसानीयमर्घ्यं समर्पयामीत्येवमेतद्देयम्। वक्ष्यति च अर्घ्यं प्रसादान्ते प्राक्[3] च विसर्जना दिति। देवं निष्कलीकृत्य प्रणवेन किञ्चित् संपूज्य निष्कल[4]नानु[5]ज्ञापनपू[6]र्वकं मूलव्यापकाङ्गन्यासैर्निष्कलं भावयेत्। निष्कलता नाम बहिर्मुखावस्थातोऽन्तर्मुखावस्था-पादनमिति। रक्षेदिति। अस्त्रेण तालत्रयादिभिरिति भावः। बिम्बे पूजेयमिति तस्य स्थायित्वाद्रक्षणाभिधानम्। मण्डलादिषु तु पुनः प्रणवेन परिपूज्योद्वासनमेवात्मनि कार्यम्। तदुक्तं-

'पद्मस्थं जङ्गमस्थं वा संहृत्यात्मनि योजयेत्।
आगच्छावाहने योज्यं क्षमस्वेति विसर्जने॥
कलशात्तोयरूपेण प्रतिमायां नियोजयेत्।
नो[7]द्धरेत् प्रतिमासंस्थं मुक्त्वा जीर्णादिदूषितम्॥'

---

१. 'तमेनः' क.घ. पाठः, २. 'यमर्घ्यं' ख.घ. पाठः, ३. 'ग् वि' क.ङ. पाठः, ४. 'लानु' च. पाठः, ५. 'ज्ञापू' ङ. पाठः, ६. 'पूर्वम्' ख. पाठः, ७. 'तरेत्' च. पाठः

* ज्ञाताज्ञातजं संविशोध्य इति विवरणानुसारी पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति। एकवेरविधौ परिवारपूजा न कार्या केवलं विग्रहपूजैव स्यात्। तदुक्तम्

'उद्वासनं न कुर्वीत स्थापितस्यार्चनाविधौ।
परिवारैर्विना तत्र पूजनं कीर्तितं बुधैः।।'

इति। यद्वैकबेरविधावपि परिवारपूजेष्यत एव यथोक्तं

'द्वारपालावथाभ्यर्च्य प्रविश्य भगवद्गृहम्।'

इति, 'अपनीय च निर्माल्यमि'ति, 'आदावाधारशक्तिं तामि'त्यादि, 'तन्मध्ये, लिङ्कसदृशमि'ति 'अग्रकेसरगं नेत्र'मिति, 'दले विद्येश्वरांस्तद्[१]बाह्ये तु गणेश्वरानि'त्यादि। अत्रैकवेर इयं पूजोक्तोत्यर्थतोऽवगम्यत इति। नवशक्तीना मध्ये नवमी शक्तिः पीठपद्मकर्णिकासमवायिनी, तस्यां देवविग्रहरुपं बिम्बमवस्थितम्। तदुक्तं-

'मनोन्मनीति या शक्तिः कर्णिकोपरि संस्थिता।
तस्यामावाहयेद्देवं पूर्वं हृत्पद्मभावितम्।।

इति।

'अनुग्रहं यया युक्तो नित्यं स कुरुते प्रभुः।
स्थितस्तस्यां सदा पूज्यः परात्मा हरिरव्ययः।।'

इति। तद्बहि[२]र्दलेषु तद्बाह्ये च सूक्ष्मविग्रहाण्यावरणानि स्युः। पीठस्यैव सर्वावरणचक्रगर्भत्वात्। यदुक्तम् -

'सर्वदेवताचक्रगर्भात्मने नम' इति। यद्वा पीठेऽङ्गशक्तिपर्यन्तम्, इतरत् सर्वं तद्बहिरेव। पीठशक्तेरेव विभूतितयावरणपद्मानि विभाव्य तेषु कल्पनीयमिति ज्ञेयम्। तथा च शेषभुगपि पीठबाह्ये स्यात्। यदुक्तम्-

'विष्वक्सेनं तथैशान्यां द्वितीयावरणाद् बहिः।' इति।।१२३।।

अथ तत्प्रसादकुसुमं शिरसि प्रणिधाय क्लृप्तपवनायमनः।
परिपूज्य तं हृदि कृताङ्गविधिः परिरक्ष्य तत्कृतमना विहरेत्।।१२४।।

विमर्शिनि।

अथ तत्प्रसादकुसुमं गृहीत्वा शिरसि प्रणिधाय क्लृत्पपवनायमनः कृतप्राणायामः

---

१. 'द्वद्बाह्ये' ङ. पाठः, २. 'हिर्देवेषु' छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

कृताङ्गविधिश्च भूत्वा तं हृदि परिपूज्य मानसपूजां कृत्वा परिरक्ष्य तत्कृतमनाः तन्मनस्को भूत्वा विहरेद् आत्मानं पृथक् कुर्यात्।।१२४।।

विवरणम्।

अथ पूजारम्भे यत् सकलीकरणादि कृतं तदुपसंहारक्रममपि दर्शयति अथ तत्प्रसादकुसुममिति। क्लृत्पपवनायमन इति। कालमूर्तेर्मूलमन्त्रात्मनो[१] यजनव्यापारविरतौ पूजारम्भादपि प्रागिवावस्थानार्थतया[२] मूलेन धारणेयमुक्ता। परिपूज्य तं हृदीति मानसपूजोक्ता। यद्वा जलगन्धादिपूजापि। तदुक्तं-

'उद्वास्य हृदये देवं गन्धाद्यैः स्वतनुं यजेत्।'

इति। कृताङ्गविधिरिति। निष्कलीकारपूर्वकमिति भावः। परिरक्ष्येति। आत्मनोऽस्त्रेण तालत्रयादिना रक्षणमुक्तम्। तत्कृतमना विहरोदिति। ततस्तत्प्रासादाद्[३] बहिर्निष्क्रम्य स्वेच्छया वर्तेत। देवे सन्तता[४] स्मृतिरेव नियम इतिभावः। निष्क्रमोऽपीच्छयेति निष्क्रमानभिधानमित्यवगन्तव्यमिति।।१२४।।

अथ द्वादशवर्णादिमन्त्रान्तरसमर्चने।
न्यासावरणक्लृप्त्यादौ भिदामात्र प्रदर्श्यते।।१२५।।

विमर्शिनी।

एवं सप्तविधं पूजाविधानं सामान्येनोक्त्वा विष्ण्वादीनामुत्सवादौ कालत्रयपूजार्यं द्वादशाक्षरादिमन्त्रान्तरसमर्चने भेदमाह - अथेति। अथ द्वादशवर्णादिमन्त्रान्तरसमर्चने द्वादशाक्षरषडक्षरादिमन्त्रभेदानां समर्चने न्यासावरण क्लृप्त्यादौ न्यासे आवरणक्लृप्तौ ध्यानादौ च भिदामात्रं प्रदर्श्यते।।१२५।।

नित्यपूजाविधानं तावदेवमुक्तम्। अथ नित्याद्युत्सवेषु द्वादशाक्षरादिभिस्सवनपूजापि नित्यैव। वक्ष्यति च - 'कालेषु त्रिषु सावनैः स्वमनुभिरि[५]'ति। अतस्तद्विधानमपि वक्तुमारभते- अथ द्वादशवर्णादीति[६]। मन्त्रोदयादि सर्वं सामान्यतो लभ्यते।।१२५।।

अङ्गुष्ठादितलान्तमर्कलिपिवर्णान् षट् करे दक्षिणे
षड् वामेऽपि कनिष्ठिकादितलनिष्ठं सर्गक्लृप्त्या ततः।

---

१. 'त्मना' घ. पाठः, २. 'ता मू' छ. पाठः, ३. 'दतो व' ख. घ. छ. पाठः, ४. 'सन्ततस्मृ' ख, 'सततस्मृ' घ. च. पाठः, ५. 'समनु' च. पाठः, ६. 'वर्णादीनिति' छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विन्यस्येद् द्विषडङ्गकान्यपि तथा पञ्चाङ्गकानि द्वयो-
रङ्गुष्ठादिकमङ्गुलीषु युगपत् प्रोक्तेति दोर्भावना।।१२६।।

विमर्शिनी।

अर्कलिपिवर्णान् द्वादशाक्षरमन्त्रस्याक्षरान् दक्षिणे करे अङ्गुष्ठादितलान्तं षट्, वामेऽपि करे कनिष्ठिकादितलनिष्ठं षट् च सर्गक्लृप्त्या च विन्यस्येत्। तदनुसारेण स्थितिसंहारौ च कुर्यात्। ततो द्विषडङ्गकानि द्वादशाङ्गान्यपि तथा सृष्टिवद् विन्यस्येत्। पञ्चाङ्गकानि द्वयोः करयोरङ्गुलीषु अङ्गुष्ठादितलान्तं युगपन्न्यस्येत्। इति दोर्भावना करभावना प्रोक्ता।।१२६।।

विवरणम्

अर्कलिपिवर्णानिति। द्वादशाक्षरार्णान् दक्षिणे[१] करेऽङ्गुष्ठादितलान्तं षड् वामे करे कनिष्ठिकादितलनिष्ठं षडित्येवं तेषां न्यासक्रमः। मूलेन करतलादिव्यापकं सामान्यसिद्धम्। सर्गक्लृप्त्येति। सर्गक्लृप्तिरियम्। स्थिति क्लृप्तिस्संहारक्लृप्तिरप्यस्तीति भावः। द्विषडङ्गकान्यपि तथेति। अक्षरन्यासवदित्यर्थः। पञ्चाङ्गकानि द्वयोः करयोरङ्गुलीषु युगपद्विन्य[२]स्येदिति सोपस्कारमन्वयः। मूलपुटितलिपिन्यास[३]तत्त्वन्यासादि सर्वं सामान्यसिद्धमेव।।१२६।।

हरिलिपिमनुजाक्षराणि मौलौ
हरिमुखदिक्षु विलोचनद्वये च।
वदनहृदयनाभिगुह्यजान्व-
ङ्घ्रियुजि च विन्यसतूदयक्रमेण।। १२७।।

विमर्शिनी।

हरिलिपिमनुजाक्षराणि हरय आदित्याः तत्सङ्ख्या लिपयो यस्य मनोस्तज्जातानि द्वादशाक्षराणि, मौलौ, हरिमुखदिक्षु इन्द्रादिदिक्षु, विलोचनद्वये युगपत्, वदनहृदयनाभि-गुह्यजान्वङ्घ्रियुजि च उदयक्रमेण सृष्टिक्रमेण विन्यसतु। तदनुसारेण स्थितिसंहारावप्यूह्यौ। अत्र यन्नोच्यते तदष्टाक्षरविधानादवगन्तव्यम्।।१२७।।

---

१. 'णकरे' ङ. पाठः, २. 'न्यसेदि' छ. पाठः, ३. 'सादि सर्वं घ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

विवरणम्।

हरिलिपिमनुजाक्षराणीति। रविवर्णमनूद्[1]भवान्यक्षराणि। हरिमुखदिक्ष्विति। हरिरिन्द्रः। शिरसः प्रागादिचतुर्षु[2] दिक्ष्विति भावः। विलोचनद्वयमेकं स्थानम्। तथाङ्घ्रियुगपि। उदयक्रमेणेति। स्थितिसंहारन्यासोऽपि सति संभवे सूचितः। अङ्गद्वयादिक्लृप्तिस्तु कर्मशेषे वक्ष्यते - 'मन्त्रार्णैर्द्विषडङ्गकानीत्यादि।।१२७।।

चक्रं च शङ्खं च गदां च पद्मं चाबिभ्रतं शुभ्रतरावभासम्।
स्फुरत्किरीटादियथार्हभूषं ध्यायेद्धरिं द्वादशवर्णरूपम्।।१२८।।

जितादिना प्रोक्तवदर्घ्यकाद्यं दत्त्वार्चयित्वा परिवारयागे।
पूर्वादितोऽङ्गानि दलेषु शेषं गरुत्मदाद्यं प्रयजेद् यथोक्तम्।।१२९।।

विमर्शिनी।

ध्यानमाह - चक्रमिति। द्वादशवर्णरूपं द्वादशाक्षरमन्त्रमूर्तिरूपं हरिमेवं ध्यायेत् - चक्रं च शङ्खं च गदां च पद्मं च आविभ्रतं धारयन्तं शुभ्रतरावभासं श्वेततरवर्णं स्फुरत्किरीटादियथार्हभूषम् अष्टाक्षरमन्त्रोक्तभूषणं च।।१२८।।

उपहारदानादौ विशेषमाह - जितादिनेति। जितादिना 'जितन्ते'न पूर्वप्रोक्तवदर्घ्यकाद्यं दत्त्वा तथार्चयित्वा परिवारयागे तु दलेषु द्वादशदलपद्मस्य दलेषु पूर्वादितो द्वादशाङ्गानि यजेत्। गरुत्मदाद्यं वैनतेयाय नमः' इत्याद्यं शेषं च यथोक्तं प्रयजेत्।।१२९।।

विवरणम्।

पूर्वादितोऽङ्गानि दलेष्विति। पूर्वदिशि ततोऽवान्तरदिग्द्वये दक्षिणदिशि ततोऽवान्तरदिग्द्वय इत्येवं द्वादशाङ्गानि। पूर्वादिचतुर्दिक्षु हृदयादीनि कोणेष्वस्त्रमित्येवं पञ्चाङ्गानीति भावः। शेषं गरुत्मदाद्यमिति वैनतेयाद्यावरणमिन्द्रादिवज्राद्यावरणं च।।१२९।।

अङ्गुष्ठादितलान्तिमं न्यसतु षड्वर्णान् करे दक्षिणे
वामे चापि तथाङ्गकान्यपि मनौ षड्वर्णके शार्ङ्गिणि।

---

१. 'मनुभवा' ख. पाठः, २. 'तुर्दि' ख. ङ. छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

षड् वर्णान्यथ मौलिफालहृदये नाभ्यूरुपादद्वये
सृष्टौ स्यादितरद्वये तदुपपत्त्याङ्गान्यपि स्वास्पदे ।।१३०।।

विमर्शिनी।

वैष्णवषडक्षरविधानमाह - अङ्गुष्ठादीति। शार्ङ्गिणि षड्वर्णके मनौ दक्षिणे वामे चापि करे अङ्गुष्ठादितलान्तिमं षड् वर्णान् न्यसतु। तथा तद्वद् अङ्गान्यपि न्यसतु। अथ मौलिफालहृदये मौलौ फाले हृदये च नाभ्यूरुपादद्वये नाभावूरुद्वये पादद्वये च षड् वर्णानि न्यसतु। इति सृष्टौ न्यासः स्यात्। इतरद्वये स्थितिसंहारयोः तदुपपत्त्या नाभ्यादिहृदयान्ता स्थितिः, पादादिमौल्यन्तः संहार इत्यर्थः। अङ्गान्यपि स्वास्पदे स्वस्वस्थानेषु।।१३०।।

विवरणम्।

तथाङ्गकान्यपीति। करद्वयेऽङ्गुष्ठादितलान्तं युगपदित्यर्थः। इतरद्वये तदुपपत्त्येति। नाभ्यूरूपादद्वये मौलिफालहृदये च स्थितिः, पादादिमूर्धान्ता संहृतिरिति भावः।।१३०।।

शङ्खं सचक्रं सगदं सपद्मं
शाङ्गं सखड्गं सशरं सखेटम्।
श्यामः षडात्माष्टभुजैर्दधानो
जिनार्णतोऽर्ध्याद्युपहृत्य पूज्यः।।१३१।।

विमर्शिनी।

षडात्मा षडक्षरमूर्तिर्हरिः। शङ्खं सचक्रं सगदं सपद्मं शाङ्गं सखड्गं सशरं सखेटं चाष्टभुजैर्दधानः श्यामश्च ध्येयः, जिनार्णतः गायत्र्या अर्घ्याद्युपहृत्य दत्त्वा पूज्यश्च।।१३१।।

विवरणम्।

षडात्मेति। षडक्षरात्मा। जिनार्णत इति। गायत्रीहोपचारमनुर्नतु 'जितन्त' इति भावः।।१३१।।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

वर्मान्तानि वृषादिदिक्षु विदिशास्वग्न्यादितोऽस्त्रं पुरो-
ऽक्ष्यन्त्यं दिक्षु विदिक्षु च क्रमवशान्मूर्तीश्च शक्तीरपि।
शङ्खादीनि दिशासु कार्मुकमुखान्यस्त्राणि कोणेषु त-
स्याग्रे तार्क्ष्यमथो यथाविधि यजेदिन्द्रादिवज्रादिकम्।।१३२।।

विमर्शिनी।

वर्मान्तानि चत्वार्यङ्गानि वृषादिदिक्षु इन्द्रादिदिक्षु, अग्न्यादितो विदिशास्वस्त्रं च पुरोभागे अन्त्यम् अन्तभवम् अक्षि नेत्रं च यजेत्। पुनर्दिक्षु मूर्तीः विदिक्षु शक्तीश्च क्रमवशादपि यजेत्। शङ्खादीनि चत्वारि दिशासु। कार्मुकमुखानि शाङ्र्गादीनि चत्वार्यस्त्राणि कोणेषु च, अथो तस्याग्रे तार्क्ष्यं गरुडं च यथाविधि इन्द्रवज्रादिकं च यजेत्।।१३२।।

विवरणम्।

वृषादिदिक्ष्विति। इन्द्रयमवरुणसोमदिक्षु[१]। पुरोऽक्ष्यन्त्यमिति। षड्भिः मूलार्णैः षडङ्गानि तदा षष्ठार्णेन[२] नेत्रद्वयं, तच्चान्त्यं भवति। तच्चेह देवाग्रत इति भावः। पञ्चाङ्गानि तु प्रागुक्तवदेव। दिक्ष्विति। प्रागादिदिक्षु वासुदेवादिमूर्तयः क्रमेणाग्न्यादिकोणेषु शान्त्यादिशक्तयश्चेत्यर्थः। शङ्खादीनीति। शङ्खादिष्वायुधेषु चत्वारि दिक्षु चत्वारि च कोणेषु।।१३२।।

विलोमाष्टमवर्गार्णैर्वासुदेवो विबिन्दुभिः।
सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च मूर्तयः।।१३३।।

विमर्शिनी।

मूर्तिशक्तक्त्यादीनां पूजामन्त्रानाह - विलोमेति। विलोमाष्टमवर्गार्णैः अष्टमवर्गस्य प्रतिलोमाक्षरैः हसषश इत्येतैः विबिन्दुभिः बिन्दुरहितैर्बीजैर्युक्ताः वासुदेवः सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च मूर्तयः। अथवा विलोमाष्टमवर्गार्णैः शादिवर्गमारभ्य विलोमाष्टमवर्गः स्वरवर्गः, तत्रत्यैः आर्णैरिति पदच्छेदः, अकाराक्षरैः सह। 'अ वासुदेवाय नमः' 'आ सङ्कर्षणाय नमः' 'अं प्रद्युम्नाय नमः' 'अः अनिरुद्धाय नमः' इति।।१३३।।

---

१. 'न्द्रवरुणयमसोम' ङ. पाठः, २. ....

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

कोणेषु मूर्तिशक्तीस्तन्मन्त्रांश्चाह-विलोमेति। वैलोम्येनाष्टमो वर्गः स्वरवर्गः। तत्र आर्णाः अ आ अं अः इत्यमी चत्वारो वर्णाः। अ वासुदेवाय नम इत्यादि।

द्राघितैर्हादिशान्तार्णैः शान्तिः श्रीश्च सरस्वती।
रतिश्च सलवैर्युक्ताश्चतस्रो मूर्तिशक्तयः॥१३४॥

विमर्शिनी।

द्राघितैः दीर्घयुक्तैः सलवैः बिन्दुसहितैः हादिशान्तार्णैः हकारादिशकारान्तैः प्रतिलोमाक्षरैर्युक्ताः शान्तिः श्रीः सरस्वती रतिश्च मूर्तिशक्तयः मूर्तीनां शक्तयश्चतस्रः स्युः॥१३४॥

विवरणम्।

द्राघितैरिति[1]। दीर्घीकृतैः। शां शान्त्यै नमः इत्यादि॥१३४॥

स्वाद्यर्णबीजैः सह शङ्खचक्रपद्मा गदा शाङ्र्गसखेटखड्गौ।
शरो रलाभ्यामरिपद्ममिन्द्रवज्रादिकं वर्गमुखद्वितीयैः॥१३५॥

विमर्शिनी।

स्वाद्यर्णबीजैः स्वस्वाद्यक्षरबीजैः सह शङ्खाद्याः। अरिपद्मं चक्रं पद्मं च रलाभ्यां रेफलकाराभ्यां सह। 'शं शङ्खाय नमः' 'रं चक्राय नमः' इत्याद्या मन्त्राः। वर्गमुखद्वितीयैः वर्गमुखैरकारादिभिः तद्द्वितीयैः आकारादिभिश्च सह इन्द्रवज्रादिकं इन्द्रादिकं वज्रादिकं च स्यात्॥१३५॥

विवरणम्।

रलाभ्यामरिपद्ममिति। चक्रे रं बीजं पद्मे लं[2] बीजं न तु स्वाद्यक्षरमित्यर्थः। वर्गमुखद्वितीयैरिति। अकचटतपयशेत्यमीभिर्बीजैरिन्द्रादिकं, आ खछठथफरषेत्यमीभिर्वज्रादिकम् इति॥१३५॥

प्रासादमन्त्रे कर[3]यो*रथेशाङ्गुष्ठादिक्लृप्त्या न्यसनं करोतु।
ईशानमूर्धप्रमुखक्रमेण तत्सूत्रवक्त्रन्यसनं तनौ च॥१३६॥

---

१. 'रित्यादि' क. ङ. पाठः, २. 'लं न तु' ग. घ. पाठः, ३. 'योः प्रधानेशानादिक्लृ'
* 'योः प्रधानतर्जादिक्लृप्त्या' इति विवरणानुसारी पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी

शिवस्य प्रासादमन्त्रविधाने विशेषमाह - प्रासादमन्त्र इति। अथ प्रासादमन्त्रे करयोरुभयोरपि ईशाङ्गुष्ठादिक्लृप्त्या ईशानादिक्रमेण अङ्गुष्ठादिक्रमेण च न्यसनं करोतु। तनौ शरीरे च ईशानमूर्धप्रमुखेण मन्त्रेण तत्सूत्रवक्त्रन्यसनं तेषां सूत्रन्यसनं वक्त्रन्यसनं च करोतु।।१३६।।

विवरणम्।

प्राधानतर्जादिक्लृप्त्येति। नाविधौ विश्वपूर्वविषमाभिरित्यादिवक्ष्यमाणानां हों हेमादियुतेशानादिमूर्तीनामङ्गुष्ठतर्जन्यादिषु क्रमेण[1] न्यासः मूलेन करतलादिव्यापकं पश्चादङ्गुष्ठादितलान्तमङ्गन्यासश्च सामान्यतो लभ्यते।।१३६।।

शूलाही टङ्कघण्टासिसृणिकुलिशपाशाग्न्यभीतीश्च दोर्भि-
र्बिभ्राणं देवदेवं दशभिरथ चतुर्भिस्तु वा दक्षिणाद्यैः।
रुद्राक्षस्रक्कपाले त्रिशिखमपि सखट्वाङ्गकं चाध ऊर्ध्वं
ध्यायेत् प्रासादरूपं स्फटिकमणिनिभं पद्मसंस्थं प्रसन्नम्।।१३७

विमर्शिनी।

प्रासादरूपं देवदेवं देवानामपि देवमेवं ध्यायेत् - दशभिर्दोर्भिः शूलाही शूलं नागं च, टङ्कघण्टासिसृणिकुलिशपाशाग्न्यभीतीः टङ्कं कुठारः घण्टा स्वयमेव असिः खड्गः सृणिरङ्कुश कुलिशो वज्रः पाशाग्न्यभीतयः स्वयमेव एतानि बिभ्राणम्, अथवा दक्षिणाद्यैश्चतुर्भिर्दोर्भिरध ऊर्ध्वं च यथा तथा रुद्राक्षस्रक्वपाले त्रिशिखं शूलं सखट्वाङ्गकं खट्वाङ्गाभिधमायुधविशेषं च बिभ्राणं स्फटिकमणिनिभं श्वेतवर्णं पद्मसंस्थं प्रसन्नं च।।१३७।।

विवरणम्।

शूलनागादीनां दक्षिणवामक्रमेण विन्यासः। पञ्चवक्त्रत्वं[2] न्यासोक्तेरेव प्रासादपञ्च-ब्रह्मणोरवबोद्धव्यम्।।१३७।।

ईशादिसूत्रवदनादिकविग्रहेज्यां
कृत्वाप्यसौम्ययमवासवधातृदिक्स्थैः।

---

१. 'ण सू' ख. पाठः, २. 'त्वं तन्न्या'

Shripuram Publications
www.shripuram.org

सद्यादिभिः प्रभिदुरां परिवारपूजां
पञ्चाक्षरोक्तविधिनात्र च सन्तनोतु।।१३८।।

विमर्शिनी।

पुनः ईशादिसूत्रवदनादिकविग्रहेज्याम् ईशादिभिः सूत्रवक्त्रक्रमेण विग्रहपूजां कृत्वा आप्यसौम्ययमवासवधातृदिक्स्थैः पश्चिमोत्तरदक्षिणपूर्वोपरिदिक्स्थितैः सद्यादिभिः प्रभिदुरां भेदयुक्तां परिवारपूजां पञ्चाक्षरोक्तविधिनात्र च सन्तनोतु।।१३८।।

विवरणम्।

आप्यसौम्येति। पश्चिमोदग्दक्षिणप्रागैशदिक्षु सद्योजातवामदेवादयः। प्राग्वदने प्रत्यग्वदने[1] च न भेदः। पञ्चाक्षरोक्तविधिनेति। पुनरङ्गविद्येशगणेशेन्द्रादिवज्राद्यावरण-मुपचारश्च स्थाणुमन्त्रेणेति भावः।।१३८।।

पञ्चब्रह्मविधौ सुधीः करयुजीशानादिसूक्ताणुका-
नङ्गुष्ठादिकनिष्ठिकावधि तलान्तं षट् तदङ्गान्यपि।
न्यस्येत् सूक्तमनून् ससूत्रमुखक्लृप्त्या विग्रहे तद्भवा-
स्त्रिंशत्सङ्ख्यकलास्तथाष्टसहिता मन्त्री तदङ्गान्यपि।।१३९।।

विमर्शिनी।

अथ पञ्चब्रह्मविधानमाह - पञ्चेति। पञ्चब्रह्मविधौ सुधीः सामान्योक्तं विशेषोक्तं च ज्ञात्वा कर्तुं कुशलः करयुजि करद्वये अङ्गुष्ठादिकनिष्ठिकावधि ईशानादिसूक्ताणुकान् 'ईशानः सर्वविद्यानामि'त्यादिसूक्तमन्त्रान् न्यस्येत्। तथा षट् तदङ्गान्यपि तलान्तं न्यस्येत्। विग्रहे देहे ससूत्रमुखक्लृप्त्या सूत्रवक्त्रक्रमेण सूक्तमनून् ईशानादिसूक्तमन्त्रान् तद्भवाः ईशानादिसूक्तभवाः अष्टसहितास्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः कलास्तदङ्गान्यपि च न्यस्येत्। मन्त्रीत्यनेन अधिवासपटलोक्ताष्टत्रिंशत्कलान्यासे द्वादशपटलोक्तशशिन्यादिशक्ति-योगस्तदङ्गविधिश्च सूचितः।।१३९।।

विवरणम्।

सूक्तमनून् ससूत्रमुखक्लृप्त्येति। ईशानादिसूक्तमन्त्रानेव सूत्रवक्त्रेषु विन्यसेदित्यर्थः।

---

१. 'दने च भेदः' ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

प्राग्लिपितत्त्वन्यासः सामान्यसिद्ध एव।।१३९।।

प्राग्वत् प्रार्चितपीठके समभिवाह्येशादिसूक्ताणुभिः
सद्याद्यैरभिवाहनाप्रभृतितन्मुद्राश्च कृत्वा क्रमात्।
देवं भावयतु प्रक्लृप्ततदणुन्यासेन साङ्गीकृतं
साक्षस्त्रक्सकपालशूलविलसत्खट्वाङ्गराजद्भुजम्।।१४०।।

विमर्शिनी।

पुनः प्राग्वत् प्रार्चितपीठके पञ्चाक्षरविधानवदर्चिते पीठे ईशादिसूक्ताणुभिः समभिवाह्य अभिवाहनाप्रभृति तन्मुद्राश्च सद्याद्यैः सूक्तैः क्रमात् कृत्वा प्रक्लृप्ततदणुन्यासेन प्रकर्षेण क्लृप्तेस्तत्सूत्रवक्त्रादिभिः अष्टत्रिंशत्कलान्यासादिना च साङ्गीकृतं सकलीकृतं देवं भावयतु ध्याये। कथम्भूतं, साक्षस्त्रक्सकपालशूलविलसत्खट्वाङ्गराजद्भुजम् अधोभागे दक्षिणवामयोरक्षस्त्रजा कपालेन ऊर्ध्वभागे शूलखट्वाङ्गाभ्यां च शोभमानभुजं ध्यायेत्।।१४०।।

विवरणम्।

प्राग्वदिति पञ्चाक्षरवद् प्रासादवदिति भावः। समभिवाह्येशादि सूक्ताणुभिरिति।[२] त्रितारस्थाणुमन्त्राद्वितारपूर्वकमीशानादिपञ्चके भगवन्नित्यादिकं चोक्त्वा पुनरपीशानादिपञ्चकेन प्रतिमायां नियुञ्ज्यादित्यर्थः। सद्याद्यैरिति। सद्योजातमन्त्रमुक्त्वा आवाहितो भव इत्यादिप्रकारेणेति भावः। यदुक्तम्- 'सद्येनावाहनं प्रोक्त'[३]मिति। तत्रेशानेन [४]प्रासादमुद्रा पुष्पाञ्जलिश्चेष्यते। देवमक्षस्त्रगादिराजद्भुजं भावयत्वित्येवं संबन्धनीयम्।।१४०।।

ईशेनोपहृतीः प्रदाय मपरेण स्थाणुसंज्ञाणुना-
थेशानादिकपञ्चसूक्तमनुभिस्तत्सूत्रवक्त्रादिभिः।
कृत्वा विग्रहपूजनं परिवृतावीशादिसूक्तैर्यजेत्
स्वस्वाशाधिगतैस्तदङ्गमनुभिर्विद्येश्वराद्यैरपि।।१४१।।

---

१. 'षु न्य' घ. च. छ. पाठः, २. 'शनस' च. पाठः, ३. 'क्तमित्यादि' घ. छ. पाठः, ४. 'प्रसाद' च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

पुनरीशेनोपहृतीः प्रदायाथ मपरेण प्रणवेन स्थाणुसंज्ञणुना 'नमोऽस्तु स्थाण्वि'त्यादिना ईशानादिकपञ्चसूक्तमनुभिस्तत्सूत्रवक्त्रादिभिश्च विग्रहपूजनं कृत्वा परिवृतौ परिवारयागे स्वस्वाशाधिगतैः स्वस्वदिक्प्राप्तैरीशादिसूक्तैस्तदङ्गमनुभिरप्युक्तक्रमेण विद्येश्वराद्यैः, विद्येश्वरा अनन्तसूक्ष्मादयः आद्यशब्देन उमाचण्डेश्वरादयः इन्द्रादयो वज्रादयश्च विवक्षिताः तैः सर्वैः सह यजेत्।।१४१।।

विवरणम्।

'ईशेनोपहृतीः प्रदायेति। यदुक्तम्-

सर्वत्रोपचरेद्देवमीशं मन्त्रेण मन्त्रवित्।'

इति। स्थाणुमन्त्रेण सहावाहने पाद्यादिष्वपि स्थाणुमन्त्रेण सहेशानमन्त्रः स्यादिति ज्ञेयम्। मपरेणेति कृत्वा विग्रहपूजनमित्यत्र सम्बन्धः। सामान्यतः सिद्धौ तु पञ्चब्रह्मणां बृहत्त्वात्[1] कथं प्रयोगक्लृप्तिरिति व्याकुलता स्यादिति कृत्स्नाभिधानम्। तत्सूक्तवक्त्रादिभिरित्यङ्गायुधग्रहणम्। ईशादिसूक्तैर्यजेदिति। तदुक्तम्-

'तारादिपञ्चऋग्भिस्तु पञ्चब्रह्मार्चने स्मृताः।'

इति। तारनत्योरन्तरतो योग इष्यते। स्वस्वाशाधिगतैरिति। ईशेन्द्रयमसोमवरुण-दिग्गतैरित्यर्थः। विद्येश्वराद्यैरिति गणेशेन्द्रादिवज्रादिग्रहणम्। यद्यपिदुर्गादिष्वप्युत्सवेषु नित्यतया सवनपूजा विधीयते। यथा[2]-

सपर्यास्त्रिविधा ज्ञेयाः कालत्रयविभागतः।
वैदिकी तान्त्रिकी चैव तथा वैदिकतान्त्रिकी।।

इत्यादि। किंतु तथा पूजा नाचर्यते। वक्ष्यति च-

'कालेषु त्रिषु सावनैः स्वमनुभिर्मूलेन वा सर्वतः।'

इति।

ततो न तद्विधानमपीहोक्तमिति बोद्धव्यम्। तथापि तद्विधानमिहोच्यते-

'वैदिकतान्त्रिकमिश्रितमन्त्रैः सवनार्चनं कुमार्यां स्यात्।
स्कन्दे स्वसूक्तमूलोपचारकैरुत्सवे निजबलौ च।।'

---

१. 'बहुत्वात्' ङ. पाठः, २. 'तथा' छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति। दुर्गाबलौ कौमारबलौ चेति भावः।

अङ्गेज्यावसितौ निजादिलिपिबीजैः श्वेतरूपा तथा
स्त्रीरूपाप्यृषिकाश्यपाग्निपदपूर्वा देवता भामिनी।
दुर्गावैदिकमन्त्रपञ्चकविधाने कौशिकी विश्वरू-
पाख्य दिग्विदिशाक्रमात् सबहुरूपाथेन्द्रवज्रादिकम्॥
पूजा तान्त्रिकपञ्चकेऽङ्गनिज[१]शक्त्यस्त्रेन्द्रवज्रादिभिः
स्याद् दुर्गा वरवर्णिनी तदनु सूर्याख्या च तच्छक्तयः।
अष्टाभिः कनकाक्षरोपपदवर्णा कृत्तिका च स्वरैः
ॠदन्तैरभयप्रदा च कथिता कन्या सुकद्वैरपि॥
शङ्खचक्रगदाखड्गशरपाशांकुशा[२]न् रुजम्।
अष्टास्त्राणि वदन्तीह दुर्गातान्त्रिकपञ्चके॥
[३]नवदुर्गायजनविधौ परिवाराः स्युरिह मूलदुर्गोक्ताः।
कालोक्तमनुभिरावाह्योपहरेद्वा [४]स्वमूलमन्त्रेण॥

इति। जातवेदसे, तामग्निवर्णां, अग्ने त्वं, विश्वानि, पृतनाजितमिति वैदिकपञ्चकम्।

तत्राद्यायाः स्वकैर्वर्णैरङ्गानि परिचक्षते।
नवभिः सप्तभिः षड्भिः क्रमात् सप्ताष्टपञ्चभिः॥

इति। मारी[५]चः कश्यपे ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, दुर्गा देवता। दुर्गादिभि[६]रुभयाङ्गुष्ठाद्यंगुलीषु न्यस्याङ्गन्यासः। दुंबीजपुटितमातृकातत्त्वन्यासं दुर्गाभिः मूर्धास्य[७]हृद्गुह्यपादेषु पुनरप्यङ्गादिन्यासः। स्वे पीठे पञ्चकेनावाह्य सकलीकुर्यात्।

'चक्रं शङ्खं तथा खड्गं गदां च दधतीं भुजैः।'

इति। जातवेदसे इत्यनयैव सर्वोपचारदानमिति। ओं सें दुर्गायै नमः, ओं दं आर्यायै नमः, ओं वें देव्यै नमः, ओं तं भगवत्यै नमः, ओं जां [८]कन्यायै नमः इति तान्त्रिकपञ्चकम्। एं हृदयाय नमः ऐं शिरसे स्वाहा, ओं शिखायै वषट्, औं कवचाय हुं, अं नेत्रत्रयाय वौषट्, अः अस्त्राय फट्, मूलदुर्गावदृष्यादयः। पञ्चमन्त्रैरुभयाङ्गुष्ठादिषु मूर्धादिषु चेति भेदः। स्वे पीठे पञ्चकेनावाहनम्-

---

१. 'शक्तीन्द्रादिव' ख. ङ. छ. पाठः, २. 'शास्त्रजम्' च, ...जम् ङ. पाठः, ३. 'नवदुर्गा' घ. पाठः, ४. 'समूल' छ. पाठः, ५. 'चः कश्य' घ. पाठः, ६. 'दुर्गाभि' घ. पाठः, ७. 'हृदयगु' क. ङ. पाठः, ८. 'कन्यकायै' च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

'चक्रं शङ्खं गदां खड्गं शरं चापं तथाङ्कुशम् ।
जटां च दधतीं भुजैः'

इति । ओं ह्रीमोमित्युपचारदानं, शेषं प्रसिद्धम् । अथ मिश्रितनवकं, तत्र पञ्चकं वैदिकं पुनश्चतुष्कं [1]तान्त्रिकम् ओं विश्वकरी सर्वासुर[2]प्रमर्दिनी सर्वदुष्टनिमर्दिनी सर्वपापप्रणाशिनी यागप्रियवाहिनी दुर्गा देवी प्रसादं करोतु नमः । ओं सिंहवाहिनी चक्रायुधिनी शङ्खघोषिणी महिषराक्षसमुख्यप्रमर्दिनी दुर्गा देवी प्रसन्नतां शीघ्रमापादयतु नमः । ओं [3]आर्यावर्तिनी सर्वायुधवाहिनी सर्वशमनी रौद्ररूपिणी रौद्रकरी दुर्गा देवी सर्वसम्पदमापादयतु नमः । आं [4]श्रीवल्लभायै मुख्यरूपायै सर्वदोषप्रशमनायै सर्वभूतगणाधिपायै सर्वास्त्रधरायै सर्वमूर्तिधरायै सर्वशुद्धिकरायै स्वसर्वव्यापारभक्ता[5]यै दुर्गायै देव्यै परायै नमः इति । जातवेदस इत्यस्या एवात्र षडङ्गानि । वैदिकानां [6]कांश्यपादयः तान्त्रिकाणां मूलदुर्गावदृष्यादयः । प्रथममङ्गुष्ठद्वये शेषानष्टावष्टाङ्गुलीषु पुनरङ्गन्यासं प्रथमेन देहे व्या[7]पकं शेषान्मूर्धललाटाननहृन्नाभिगुह्यजानुपादेषु पुनरङ्गादिन्या[8]सं इति । स्वे पीठे नवकेनावाहनम् ।

पूर्वाभां रक्तवसनां शङ्खं चक्रं गदामसिम् ।
शरधन्वाङ्कुशं खड्गं दधती ह्युभयात्मिका ।।
यागमन्त्रेण ओं ह्रीं ओं इत्येव सर्वोपचारदानमिति ।
कौमारसूक्तयो[9]ग्यन्यसनं प्रागीरितं सर्वम् ।
ऋक्पञ्चकाङ्गकं वा पूजा मूलोदिताखिले [10]ग्राह्या ।।
इति प्रागिति षडध्वन्यासावसर इत्यर्थः ।।१४१ ।।

इति तन्त्र समुच्चयविवरणे
सप्तमः पटलः ।

इति तन्त्रसमुच्चये श्रुतार्चाक्रमसिद्ध्यै रविजन्मसंप्रणीते ।
पटलः प्रतिपादितात्मदेवार्चनकर्मापि च सप्तमः समाप्तः ।।१४२ ।।

---

१. 'तान्त्रिकं वि' छ. पाठः, २. 'रम' ङ. पाठः, ३. 'शय्याव' घ. पाठः, ४. 'श्रीं स्त्रीव' ङ. छ. पाठः, ५. 'यै..... घ. च. पाठः, ६. 'कश्य' ख. घ. च. पाठः, ७. 'पकशे' च. पाठः, ८. 'स इति पीठे' ङ. पाठः, ९. 'ग्यं न्य' छ. पाठः, १०. '..... ग्रा' क. ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

पटलं समापयति - इतीति। इति उक्तप्रकारेण तन्त्रसमुच्चये ग्रन्थे श्रुतार्चाक्रमसिद्ध्यै श्रुतस्यार्चाक्रमस्य स्थापनाय रविजन्मसंप्रणीते रविनाम्नः पुत्रेण नारायणाख्येन विरचिते तस्मिन् प्रतिपादितात्मदेवार्चनकर्मा उक्तमात्मनः साधकस्य देवस्य चार्चनकर्म यस्मिन् सोऽपि च सप्तमः पटलः समाप्तोऽभूत्।।१४२।।

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्यां

सप्तमः पटलः।

www.shripuram.org

Shripuram Publications
www.shripuram.org